

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ-2005

9(47.925)

ՆԻ-20.

941 (479.25)
63.3 (24)
205

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐԽՅ

ՀՐԴՐՈՂԱԿԻ ԿԻՐՇՈՒՄԹ 2.2.0.0.1

ՈՍՓՈՒԲԻ ԻՅ յԵՌՄԱՋԵՍԳՐՍ

ՅՈՑՈՒԲ ԵՏՄԵՍՍ ԿՍՈՒԿՐՈՑՄԻ

205 Բնակարանային կառուցողականության միջոցառում: Մարտի 10-ին
Ս. Երվանդի

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՎԱՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅՈՒ

Միջոցառումը իրականացվում է 1930-ական թվականների վերջերի: Գրանցված
մեջը ոճային են տվնայում և լինելու բնակարանային կառուցողականության
Ռիչմոնդի կառուցողականության:

Այժմ, սակայն, այնտեղ առաջին անգամ լայն է տեսնվում ամբողջ
գույքային այն ժամանակ ու կառուցողականությանը և քաղաքային
կառուցողականությանը հարմարեցված լինելու հարմարեցված ժամանակ
հարմարեցված լինելու հարմարեցված ժամանակ:

Գրանցված կառուցողականությանը լինելու հարմարեցված ժամանակ
հարմարեցված լինելու հարմարեցված ժամանակ:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԼ, ԾԱՆՈՑԱԳՐԵԼ
ԵՎ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԵԼ Է

ՊԵՏՐՈՍ Զ. ԳՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Խմբագրությանը
Հակոբ Քյոսեյանի

ՍԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԻ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

2005 թ. Արցախի մարտի 10-ին, 2005 թ.

© Հովհաննիսյանի Պ. Հ., 2005 թ.

0845

(2005.07.20)
08-10

Հրամանաւ
ՅՄՈՐՍ ՍՈՑԵՐՈՒԿՅԱՆ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՅԱՓԱՌ
ԿԱՌՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԻՈՑՊՈՒՄՆԵՐ

ՄԻՋՄԻՔՄԻՄԻՄՔ ՍԺՍԵՌՍ

ՄԻՋՄԻՔՄԻՄԻՄՔ ՍԺՍԵՌՍ

Տպագրվում է մեկնաստությամբ

ԼԵՎՈՆ-ԿԱՌՈՍ ԿՍԼԱՆՅԱՆԻ

(Բոստոն Այրա, Արգենտինա)

գնալագործազնիվ
դմալմսուրճ գոյալ

ՄԻՋՄԻՔՄԻՄԻՄՔ ՍԺՍԵՌՍ
2005

0843

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ա 205

Խմբագիր՝ ՀԱԿՈՒ ԲՅՈՍԵՅԱՆ

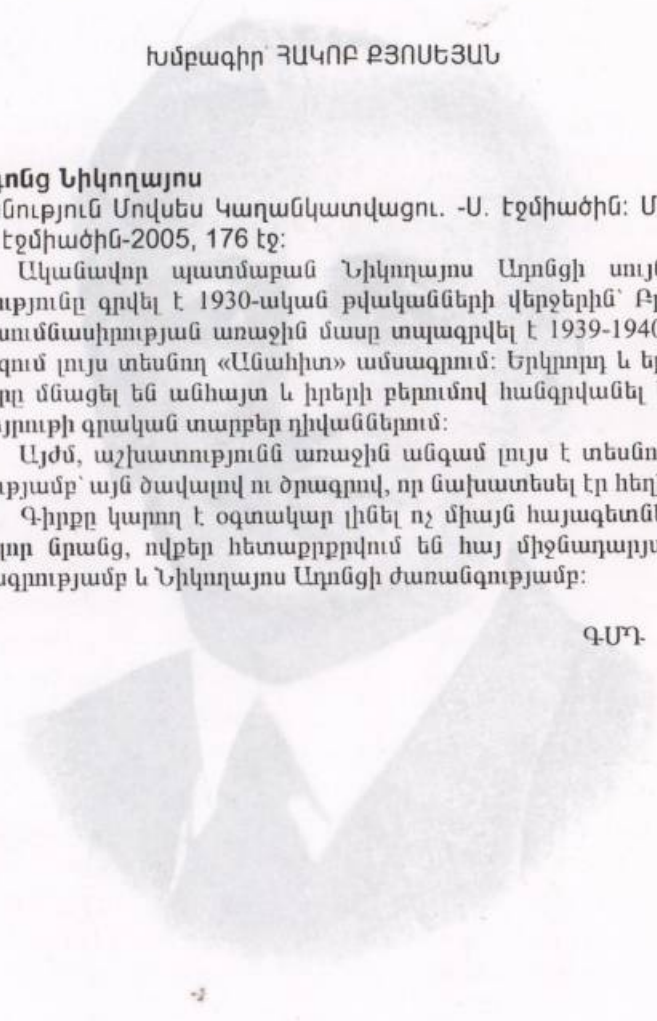
Ադոնց Նիկողայոս
Ա 205 Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու. -Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին-2005, 176 էջ:

Ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի սույն աշխատությունը գրվել է 1930-ական թվականների վերջերին՝ Բրյուսելում: Ուսումնասիրության առաջին մասը տպագրվել է 1939-1940 թթ.՝ Փարիզում լույս տեսնող «Անահիտ» ամսագրում: Երկրորդ և երրորդ մասերը մնացել են անհայտ և իրերի բերումով հանգրվանել Երևանի և Բեյրութի գրական տարբեր դիվաններում:

Այժմ, աշխատությունն առաջին անգամ լույս է տեսնում ամբողջությամբ՝ այն ծավալով ու ծրագրով, որ նախատեսել էր հեղինակը:

Գիրքը կարող է օգտակար լինել ոչ միայն հայագետներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են հայ միջնադարյան մատենագրությամբ և Նիկողայոս Ադոնցի ժառանգությամբ:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 99930-75-27-2

© Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005 թ.
© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2005 թ.

Հրատման

ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ԱՅՏԱՅ ԳՆՈՒՅԵՆԻ ԵՐԿՐՈՂԻԴ

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՄԺՍԻՆԱԳՐՆԵՆ ԵՒ ԿԵԴԱՓՈՒ

ԳՆՈՒՅԵՆԻ ԱՄԵՆԱՅԻ ԶԱՅՈՑ

Այս գրքի հեղինակը Մ. Ա. Գրիգորյանն է։
Մ. Ա. Գրիգորյանը ծնվել է 1910 թվականին Մարտի 22-ին
Մ. Ա. Գրիգորյանը 1930 թվականին ավարտել է Երևանի
համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը։

Մ. Ա. Գրիգորյանը 1930-1940 թվականներին աշխատել է
Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում
ուսուցչի պաշտոնում։ Նա 1940-1945 թվականներին
աշխատել է Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության
ֆակուլտետում որպես պրոֆեսոր։

Մ. Ա. Գրիգորյանը 1945-1950 թվականներին աշխատել է
Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում
պրոֆեսորի պաշտոնում։ Նա 1950-1955 թվականներին
աշխատել է Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության
ֆակուլտետում որպես պրոֆեսոր։

Մ. Ա. Գրիգորյանը 1955-1960 թվականներին աշխատել է
Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում
պրոֆեսորի պաշտոնում։ Նա 1960-1965 թվականներին
աշխատել է Երևանի համալսարանի փիլիսոփայության
ֆակուլտետում որպես պրոֆեսոր։

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ
ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

© Հրատմանի հեղինակը Մ. Ա. Գրիգորյանն է, 2002 թ.
© Այս գրքի Ա. Գրիգորյանը, 2002 թ.
ISBN 9953-72-27-5

**ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՑԻ
«ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅՈՒ»
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1930-ական թվականներին Մովսես Խորենացու անձի և ժամանակի կնճռոտ ու միաժամանակ նուրբ հարցը վերստին դարձավ քննարկման առարկա: Հայագետներից ոմանք (Հ. Մանանդյան, Յո. Մարկվարտ, Ն. Ալկինյան) հակված էին Պատմահորը տեղափոխել IX դարի վերջերը՝ Աշոտ Ա Բագրատունու ժամանակները, մյուսները (մասնավորապես Վ. Հացունին)¹ պաշտպանում էին ավանդական տեսակետը և փորձում նոր փաստերով հիմնավորել Խորենացու՝ V դարի հեղինակ լինելու հանգամանքը: Միմյանց հակասող այս տեսակետներն ի մի բերելու, ճշմարտությանը հասու լինելու և իր ընթերցողին կողմնորոշելու մտահոգությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Անահիտ» հանդեսի խմբագիր Ա. Չոպանյանը նամակով դիմում է Բրյուսելի Ազատ համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս պատմաբան, պրոֆ. Ն. Աղոնցին՝ հրապարակավ հայտնելու իր կարծիքը: Աղոնցը միջազգային անուրանալի հեղինակություն էր, և Ա. Չոպանյանը հույս ուներ, որ նրա գրավոր խոսքը կարող էր ոչ միայն ազդու լինել, այլև խնդիրը մեկընդմիջտ փակելու հանգամանք ունենալ:

Ժամանակի սղության և գիտական այլ՝ անհետաձգելի զբաղմունքների պատճառով Ն. Աղոնցը չկարողացավ կատարել իր վաղեմի բարեկամի խնդրանքը: Խորենացու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ակնկալվող հողվածի փոխարեն նա Ա. Չոպանյանին է հղում մի նամակ, ուր վիճարկվում են Վ. Հացունու տեսակետները՝ Մովսես Կաղանկատվացու VII դարի հեղինակ լինելու վերաբերյալ¹: Հարցն այն էր, որ Վ. Հացունին Մովսես Կաղանկատվացու բնագրի որոշ հատվածների և Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի առանձին հատվածների նույնականության հանգամանքից ելնելով՝ իրավացիորեն շեշտում էր, թե Կաղանկատվացին կախում ունի Խորենացուց: Եվ քանի որ, նրա կարծիքով, Կաղանկատվացին VII դարի հեղինակ էր, ապա Խորենացին էլ ապրել էր նրանից ավելի վաղ՝ մինչև VII դարը, ավելի առարկայական՝ V դարում:

Ն. Աղոնցը, անշուշտ, համամիտ էր, որ Կաղանկատվացին կախում ունի Խորենացուց և իր «Աղուանից պատմութիւն»-ը գրել է նրանից հետո, սակայն տարակարծիք էր երկու հեղինակների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Ահա թե ինչու նշված նամակում նա ստիպված էր հակիրճ, սակայն

¹ Ն. Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի, տես «Անահիտ», 1938, № 1-3, էջ 85-87:

խիստ համոզիչ փաստերով ցույց տալ, որ Կաղանկատվացին X դարի առաջին կեսի հեղինակ է: «Մովսես Կաղանկատվացին, - գրում է Աղոնցը, - կազմել է իր Պատմությունը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, Ժ-րդ դարի առաջին կեսին, այսպես ասած՝ հատվածական կամ տեղական հայրենասիրության շրջանին»: Հետևաբար, Կաղանկատվացին, չլինելով VII դարի հեղինակ, չի կարող կռվան ծառայել կամ «որևէ հիմք տալ ի նպաստ Մովսես Խորենացու խնդրին»¹:

Փաստորեն, Չոպանյանին ուղղված այս նամակում Աղոնցը կրկնում էր դեռևս 30 տարի առաջ Կաղանկատվացու վերաբերյալ իր արտահայտած տեսակետները՝ ավելի որոշակիացնելով ասելիքը: Ն. Աղոնցի կարծիքով «Աղուանից պատմութեան» հեղինակը «միջակ գրող է, որը չունի մեծ կարողություններ»:

Մովսես Կաղանկատվացու երկի «կոմպիլիատիվ բնույթը կասկածի ենթակա չէ, - եզրակացնում է պատմաբանը, - այն բազմաշերտ է՝ գրված տարբեր ժամանակներում, տարբեր հեղինակների կողմից: Որոշակի է միայն մի բան՝ «Աղվանից պատմության» միջուկն ու հնագույն տարրերը այն էջերն են, որոնք նվիրված են Վիրո կաթողիկոսի այցելությանը խազարների իշխանին 628 թվականին, և որը գրել է նկարագրված դեպքերի ականատեսը»²: Այնուհանդերձ, հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ Աղոնցը չի զլանում գնահատել Կաղանկատվացու մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը, որ կարողացել է հավաքել Աղվանքի պատմության վերաբերյալ անցյալից հասած ցաքուցրիվ նյութերը և խմբագրել դրանք X դարի առաջին կեսին:

Թվում է, թե հարցը սպառված էր, և Աղոնցը, որն այդ շրջանում այնքան բազմազբաղ էր «Հայոց քննական պատմություն» եռահատորյակի ստեղծման աշխատանքներում³, դժվար թե իրեն լրացուցիչ շոյալություն թույլ տար զբաղվելու որևէ այլ գործով: Բայց «Բազմավեպ»-ում լույս տեսավ հայր Վ. Հացունու պատասխանը՝ «Առ ուսուցչապետ Ն. Աղոնց»: Հացունու ընդդիմախոսականը ստիպեց Աղոնցին դարձյալ անդրադառնալ արդեն ծանոթ խնդրին: Դեռ ավելին, Աղոնցը որոշում է հատուկ ուսումնասիրություն գրել՝ նվիրված Կաղանկատվացուն և մասնավորապես քննության ենթարկել «Աղվանից պատմության» երկրորդ և երրորդ գրքերը: Աղոնցին չափազանց մոտ կանգնած և նրա կյանքի վերջին տարիների մանրամաս-

¹ Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 87:
² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 291-292.
³ Ն. Աղոնցի այդ վերջին աշխատանքի մասին մանրամասն տես մեր «Նիկողայոս Աղոնցի Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական նակատագիրը՝ հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 1, էջ 63-78:
⁴ Վ. Հացունի, Կաղանկատվացին կապիտլ է դարում, տես «Բազմավեպ», 1938, № 10-12, էջ 268-276:

ներին քաջածանոթ Ա. Չոպանյանը վստահեցնում է, որ նման միտք պատմաբանին հուշել են մի քանի մտերիմ բարեկամներ, այդ թվում նաև ինքը: Ահա թե ինչու «Մելքոնյան հրատարակչական ֆոնդ»-ի արտասահմանյան հանձնախմբի պատասխանատուները դիմում են Աղոնցին՝ առաջարկելով ձեռնամուխ լինել ինչպես Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության» բնագրի՝ նոր՝ քննական հրատարակության, այնպես էլ հեղինակի, նրա գործի ու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ուսումնասիրություն պատրաստելու աշխատանքներին¹: Նույնը հավաստում է նաև Հրանդ-Սամվելը. «Աղոնց կպատրաստեր տպել Մովսես Կաղանկատվացիի բնագիրը՝ Շահնազարյանցի Փարիզյան տպագրության վրա սրբագրությանը և հավելվածներով»²:

Այս երկու չափազանց կարևոր վկայությունները հիմք ընդունելով, կարելի է հաստատապես պնդել, որ, իրոք, 1938 թ. վերջերից Աղոնցը սկսում է պատրաստել Կաղանկատվացու Պատմության քննական բնագիրը, միաժամանակ հատուկ ուսումնասիրություն գրել հեղինակի անձի, գործի ու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Եթե առաջին գործի մասին մեր տեղեկությունները կցկտուր են ու ոչ հստակ, ապա երկրորդի համար կարող ենք ասել հետևյալը. Աղոնցը աշխատում էր մեծ ոգևորությամբ ու թափով: Աշխատանքի տպագրության պատրաստ բաժինները նա մաս առ մաս Բյուսեղից, որտեղ բնակվում էր, ուղարկում էր Փարիզ՝ Ա. Չոպանյանին, որը դրանք անմիջապես գետեղում էր «Անահիտ»-ի հերթական համարում³:

Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին: 1940 թ. մայիսին գերմանական զորքերը ներխուժեցին Ֆրանսիա, իսկ հունիսի 14-ին գրավեցին Փարիզը: Գերմանական ռազմակալման պայմաններում, ինչպես ֆրանսիական և օտարալեզու բազմաթիվ թերթերի ու ամսագրերի, այդ թվում և «Անահիտ»-ի տպագրությունն ընդհատվեց: Այն վերսկսվեց միայն Փարիզի ազատագրումից քիչ անց՝ 1946 թ. հունվարին, սակայն առանց Աղոնցի Քննության շարունակության: Տրամաբանական է ենթադրել, որ որևէ շարունակություն չի էլ եղել: Հակառակ դեպքում «Անահիտ»-ը չէր զլանա տեղ հատկացնել Մեծ հանգուցյալի այդ վերջին գործի ավարտական մասերին: Նման ենթադրության օգտին կարող է իր նպաստը բերել Ա. Չոպանյանի հետևյալ հստակ ցուցումը. «Աղոնց սկսած էր գրել Կաղանկատվացիի Պատմության և անով ներկայացված ժամանակաշրջանին վրա ուսում-

¹ Ա. Չոպանյան, Բրոնիկ, Մեկնողները: Նիկողայոս Աղոնց. բազմավաստակ բանասերը, տես «Անահիտ», 1949, № 1, հունվար-հունիս, էջ 33:
² Հրանդ-Սամվել, Նիկողայոս Աղոնց, տես «Ազատ Հայաստան», ամսագիր, Բեռլին, 1943, № 1, օգոստոս, էջ 13:
³ Տես Ն. Աղոնց, Բնություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», 1939, № 3, էջ 69-77, № 4-5, էջ 22-31, № 6, էջ 4-9: 1940, № 1-3, էջ 21-29:

նասիրությունն մը, որուն առաջին մասը երևցավ Անահիտի մեջ և, որ մնաց անավարտ»¹:

Աղոնցի սույն աշխատության վերաբերյալ մեր պատկերացումները հստակեցնելու գործում կարող է օգտակար լինել պատմաբանի սաներից Մուշեղ Իշխանի մի թանկագին վկայությունը: Մուշեղ Իշխանը վերջիններից մեկն էր, որ հրաժեշտ տալու համար այցելել էր Աղոնցին: Դա տեղի է ունեցել 1940 թ. մայիսի 14-ին՝ գերմանացիների Բելզիա ներխուժելու չորրորդ օրը. «Պրոֆ. Աղոնց սեղանին առջև կաշխատեր խորասուզված լրջությամբ, անտարբեր դուրսի աղմուկին և հոգերուն:... Աչք մը նետեցի իսկույն սեղանին վրա, ուր ցրված էին ֆրանսերեն մանր գիրերով ծածկված բազմաթիվ էջեր»: Մուշեղ Իշխանի այն հարցին, թե ի՞նչ է գրում, Աղոնցը «զգորոցեն հանեց խոշոր թղթածրար մը, բացավ և սկսավ պահ մը լուռ դարձնել էջերը:

-Չայոց պատմության ընդարձակ ուսումնասիրությունս է, - ըսավ Աղոնց լռությունը խզելով...:

-Պրոֆեսոր, ուրիշ տպագրելի ձեռագիրներ չունի՞ք, - խոսքը փոխեցի՝ իր հուզումը չխորացնելու համար:

Դարակն մը դուրս քաշեց թուղթերու նոր կապոց մը, որ կրաղկանար ձեռագիրներն և պարբերաթերթերու միջեն հանված տպագիր հոդվածներն: Աչքի կզարնեին մանավանդ «Չայրենիք» ամսագրի էջերը²: Դժվար չէ կռահել, որ տվյալ դեպքում խոսքը Ա. Խոնդկարյանի հրատարակած «Պատմական ուսումնասիրությունների» մասին է, որի մուտքի խոսքում աշխատասիրողը գրում է. «Ներկա հատորի մեջ տեղ գտած հոդվածները նախօրոք տպագրված են եղել Բոստոնի «Չայրենիք» ամսագրում: Ն. Աղոնցը վերանայել է դրանք, դասավորել, բաժանել երկու մասի և պատրաստել, այսպիսով, հրատարակության համար»³: Աղոնցի սաներից Յ. Էսեկյուլյանը, որը մինչև պատմաբանի հիվանդանոց տեղափոխվելը միշտ եղել է իր ուսուցչի կողքին, ևս վկայում է. «Իր հիվանդանոց փոխադրվելեն առաջ, օր մը զարմանքս մեծ կըլլա, երբ զինք կգտնեմ գրասեղանին առջև աշխատելիս: Այդ աշխատանքը Ուրարտուի քննական պատմությունն էր, ֆրանսերեն, իր կարապի երզը, որ ամեն շաբաթ մաս առ մաս կառնեի իրմե մեքենագրության հանձնելու»⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոբերյալ վկայություններից և ոչ մեկում դյուզն ինչ ակնարկ չկա Կաղանկատվացու Քննության մասին: Աղոնցի

¹ Ա. Չոպանյան, նշվ. աշխ., էջ 33 (ընդգծումը մերն է - Պ. Հ.):
² Մ. Իշխան, Երեք մեծ հայեր. Պրոֆ. Նիկողայոս Աղոնց, Բեյրութ, 1952, էջ 36-39:
³ Ա. Խոնդկարյան, Երկու խոսք, տե՛ս Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 1:
⁴ Հ. Էսեկյուլյան, Նիկողայոս Աղոնց. հիշատակներ և տպավորություններ, տե՛ս «Պայթար», տարեգիրք, Բոստոն, 1953, էջ 183:

լռությունը և մյուսների անտեղյակությունը երևի հետևանք է այն իրողության, որ Կաղանկատվացու Քննությունը վաղուց ավարտված փաստ էր և չարժեր դրա ճակատագրի համար անհանգստանալ:

Մյուս կողմից էլ, անշուշտ, պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ եռահատոր «Չայոց քննական պատմությունը» և «Մովսես Կաղանկատվացու քննությունը» հավասարաժեռ կարևորություններ չէին և բնականաբար մտահոգիչը Պատմության ճակատագիրն էր, որի վերաբերյալ քանիցս արտահայտվել էր պատմաբանը:

Անտարակույս, «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» երկասիրության անավարտ մնալը ցավալի կորուստ էր գիտության համար: Կաղանկատվացու Պատմության հետագա ուսումնասիրողները ափսոսանքով են շեշտում Քննության անավարտ մնալը: Այսպես, Վ. Առաքելյանը գրում է, թե Աղոնցի Քննության «վերջին հոդվածը լույս չի տեսել»¹: Նույնը նա կրկնում է Կաղանկատվացու քննական հրատարակության առաջաբանում²: Ն. Ալինյանը ևս արձանագրում է, որ Կաղանկատվացու Պատմությանը նվիրված Աղոնցի վերջին հոդվածը «լուս չտեսավ»³: Ա. Չակոբյանն ավելի է մասնավորեցնում. «Չետագոտողի (Աղոնցի - Պ. Յ.) մահվան պատճառով տվյալ աշխատությունը մնաց անավարտ»⁴:

Այսպիսով, Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության Աղոնցի Քննությունը այն ծավալով ու բովանդակությամբ, որ լույս էր տեսել «Անահիտ»ում, համարվում էր, թեև անավարտ, սակայն վերջնական: Չայագիտությունը ստիպված էր համակերպվել այս ցավալի ու անդառնալի կորստի հետ:

Սակայն վերջին տարիների արխիվային հայտնաբերումները ցույց տվեցին, որ չնայած Աղոնցի ու նրա գիտական ժառանգության հանրաճանաչությանը՝ ցայսօր նրա վաստակի ոչ բոլոր կողմերն են հայտնի բավարար խորությամբ: Նախ գիտական սենսացիա էր 1992 թ. Ն. Աղոնցի բրյուսելյան արխիվի հայտնաբերումը⁵: Այս հայտնաբերման շնորհիվ է, որ հնարավոր եղավ համակողմանի ու ճշգրիտ պատկերացում կազմել պատմաբանի հետաքրքրությունների բազմաշերտ շրջանակի վերաբերյալ: Չայտ-

¹ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, բարձրագույնությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վալուազ Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 310:
² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 106:
³ Ն. Ալինյան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր «Պատմություն Աղուանից», Վիեննա, 1970, էջ 250:
⁴ А. А. АКОПЯН, О хронологи последних событий в «История 684 года» տե՛ս «Кавказ и Византия», вып. 6, Ереван, 1988, стр. 25, прим. 8.
⁵ Ն. Աղոնցի արխիվը հայտնաբերվել է մեր կողմից 1992 թ. դեկտեմբերին Բեյրութում: Արխիվի մասին տե՛ս «Ազդակ», օրաթերթ, Բեյրութ, 1993, 9 մարտի: «Ազատամարտ», շաբաթաթերթ, Երևան, 1993, 9-15 ապրիլի: «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, Երևան, 1993, 7 մայիսի և այլն:

նաբերվեցին նրա եռահատոր «Ջայոց քննական պատմության» երկրորդ և երրորդ հատորների առանձին հատվածներ¹, բյուզանդագիտական և հայագիտական բացորոշ հետաքրքրություն ներկայացնող «Դավիթ Կյուրոպաղատ» ուսումնասիրությունը², «Պատկերների խնդիրը» հետաքրքրաշարժ հետազոտությունը³ և այլն: Այդ հայտնաբերումների շնորհիվ միայն վերջերս ընթերցող ու գիտական հասարակությունը կարողացավ ծանոթանալ ականավոր հայագետի ստեղծագործական հարուստ ժառանգության կողմերից մեկին՝ Ջայկական հարցին նվիրված նրա աշխատություններին⁴: 1993 թ. առ այսօր հայաստանյան և Սփյուռքի գիտական մամուլի էջերում տպագրել ենք Աղոնցի արխիվում գտնվող անհայտ 14 ուսումնասիրություններ և բազմաթիվ նամակներ:

Արխիվի բազմաբնույթ նյութերի մեջ մեր ուշադրությունն անմիջապես գրավեց վանդակավոր մեծադիր էջերի վրա գրված մի նյութ, որ սկսվում էր 73-րդ էջից և ավարտվում 144-րդ էջով, ընդամենը՝ 71 էջ: Թռուցիկ ծանոթությունն իսկ մեզ բերեց այն եզրակացության, որ գործ ունենք Աղոնցի՝ «Անահիտ» ամսագրում տպագրված «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» երկասիրության շարունակության հետ: Իսկ ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունը փաստեց հետևյալը. «Անահիտ»-ում տպագրված նյութը և Ն. Աղոնցի թողոնում հայտնաբերվածը միմյանց անմիջական շարունակությունը չեն կազմում: Ակներև է, որ «Անահիտ»-ում տպագրված նյութի վերջնամասը վերաբերում էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի ԻԸ գլխին, իսկ նորահայտ նյութը սկսվում էր Բ գրքի ԼԶ գլխի վերլուծությամբ: Այսինքն՝ պակասում էր Բ գրքի ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ, ԼԴ, ԼԵ և ԼԶ գլուխներին վերաբերող ամբողջ նյութը⁵:

Ակներև է, որ Աղոնցը այդ պակասող բաժինը ևս գրել էր, սակայն դրա բացակայությունը ինչպես «Անահիտ»-ի համարներում, այնպես էլ թողոնում գտնվող նյութերի մեջ, հնարավոր էր միայն մի դեպքում: Հավանաբար, Աղոնցը տպագրության պատրաստ նյութն արդեն ուղարկել էր Փարիզ, երբ գերմանական ռազմակալման հետևանքով փակված «Անահիտն» այլևս ի վիճակի չէր այն տպագրելու: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ պակասող մասը կարող էր գտնվել «Անահիտ»-ի արխիվում, որը բարեախտաբար այժմ ի պահ է տրված Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանին: Որքան մեծ եղավ մեր ուրախությունը, երբ «Անա-

¹ Ն. Աղոնց, Միիրդատ Եվպատոր: Տիգրան Մեծ, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 2, էջ 279-290:
² Ն. Աղոնց, Դավիթ Կյուրոպաղատ, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, № 3, էջ 3-37:
³ Ն. Աղոնց, Պատկերների խնդիրը, Երևան, 2003, 90 էջ:
⁴ Ն. Աղոնց, Հայկական հարց, Երևան, 1996, 244 էջ:
⁵ Մանրամասները տե՛ս ծանոթագրությունների բաժնում:

հիտ»-ի ֆոնդում հայտնաբերեցինք Քննության «Անահիտ»-ում արդեն լույս տեսած մասն ու պակասող 22 էջը, ընդամենը՝ 72 էջ¹:

Երբ այս բոլորն ի մի ենք բերում, ստացվում է հետևյալը: «Անահիտ»-ում տպագրվածը կազմում է 50, Գրականության և արվեստի թանգարանում ի պահ տրված պակասող նյութը՝ 22, Բեյրութի թողոնում գտնվողը 72՝ բոլորը միասին 144 էջ: Այսինքն՝ նորահայտ նյութերը շուրջ երեք անգամ ավելի են, քան տպագրվածը:

Պետք է արժանին մատուցել մեծ հայագետին, որ նման պայմաններում, երբ Քննության տպագրությունը ընդհատվել էր անորոշ ժամանակով, ինքը համառորեն շարունակում է աշխատանքը և ավարտում այն հավանաբար 1940 թ. վերջերին: Անշուշտ, միշտ երագելով այն օրը, երբ Քննությունը կտպագրվեր ամբողջությամբ:

Ահա իրերի նման բարեպատեհ բերումով Աղոնցի վերջին աշխատություններից մեկը՝ «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունն այսօր ի մի է հավաքված և ներկայացվում է գիտական հասարակայնությանը: Անշուշտ, պետք է հաշվի առնել, որ շուրջ 60 տարի առաջ գրված այս գործը կարող է ինչ-ինչ կողմերով հնացած լինել: Չպետք է մոռանալ, որ անցած տարիների ընթացքում Կաղանկատվացին, նրա անձն ու գործը, դարձել են համակողմանի քննության առարկա: Լույս են տեսել նրա Պատմության քննական բնագիրը, աշխարհաբար թարգմանությունը, Չ. Դոուսեթի անգլերեն թարգմանությունը: Ն. Ակինյանի, Շ. Սմբատյանի, Հ. Սվազյանի, Կ. Ղահրամանյանի, Ա. Հակոբյանի և այլոց ուսումնասիրությունները կարևոր դեր խաղացին Կաղանկատվացու բնագրի աղճատված շատ հատվածներ ճտելու գործում: Հետաքրքիր է նշել, որ 60 տարի առաջ այդ ճշգրտումներից շատերն արդեն առաջարկվել էին Աղոնցի կողմից: Պատմաբանը վիթխարի աշխատանք է կատարել Կաղանկատվացու աղբյուրները ճշտելու և դասակարգելու ուղղությամբ, մատնանշել «Աղուանից պատմութեան» հնարավոր աղբյուրները հայ մատենագրական այլ երկերի հետ: Աղոնցի բնագրային ճշգրտումներից շատերը համընկնում են քննական հրատարակությունում առաջարկվող ճշտումներին, իսկ մի մասն էլ, որպես տարընթերցումներ, իրավունք ունեն լուրջ ուշադրության:

Կասկած չունենք, որ Աղոնցի սույն աշխատության հրատարակումը նոր լիցք ու թափ կհաղորդի «Աղուանից պատմութեան» հետագա համակողմանի ուսումնասիրությանը: Եիշտ է նկատված, որ չնայած կատարված հսկայածավալ աշխատանքներին, այս բնագավառում դեռևս շատ անելիք-

¹ Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի արխիվ, VI բաժին, «Անահիտ» ամսագրի ֆոնդ, II մաս, № 6: Բնագրից պակասում են 8-16, 41 և 61-րդ բերբերը: Հետաքրքիր է ֆոնդապահի (պետք է ենթադրել Գոհար Ազնավուրյանի) մակագրությունը՝ «Հավանաբար Նիկողայոս Աղոնցի ձեռագիրն է»:

ներ կան: Իր այս վերջին երկով Աղոնցը կարող է օգտաշատ լինել բոլոր նրանց, ովքեր իրենց ուժերը կնվիրաբերեն այս եզակի և դեռևս բազում չբացահայտված գաղտնիքներով լեցուն բնագրի ուսումնասիրության դժվարին ու միաժամանակ շնորհակալ գործին:

Ինչպես արդեն նշեցինք, «Քննություն Սովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրության չիրապարակված ինքնագրի 22 էջերը պահվում են Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի Արշակ Չոպանյանի արխիվում, շարունակությունը կազմող 73-րդից մինչ 144-րդ էջը՝ Համագրայինի Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆեսոր Նիկողայոս Աղոնցի ֆոնդում:

Ձեռագիրը մաքրագիր է, հստակ, հիմնականում դյուրընթեմելի: Բնագիրը հրատարակվում է նույնությամբ, միայն որոշ անհրաժեշտ ուղղագրական ու կետադրական միջամտություններով: Տեքստում և տողատակերում ուղիղ փակագծերում [ ] կատարված հավելումները պատկանում են մեզ: Մեր կողմից կատարված ծանոթագրությունների հերթական համարները առնված են կլոր փակագծերի մեջ, իսկ ծանոթագրությունները տրված են բնագրի վերջում:

Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր արժեքավոր դիտողություններով նպաստեցին այս բարդ բնագրի հրատարակության իրականացմանը: Առանձնահատուկ երախտագիտությամբ ենք նշում հանգուցյալ Հրաչ Տասնապետյանի և Համագրային Բեյրութի Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկի տնօրեն Երվանդ Փամբուկյանի հոգատար օժանդակությունը՝ Աղոնցի թողոնի հետ ծանոթանալու և անհրաժեշտ նյութեր մեզ տրամադրելու համար:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

«ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ

Ա

Վենետիկի [մխիթարյան] բանասեր Հայր Վ. Հացունի «Բազմավեպ»-ի վերջին թվի մեջ հայտարարեց աշխարհին հավանոտ հողվածով, որ «Կաղանկատվացին կապրեր է դարուն»¹: Հողվածն ու հայտարարությունն ուղղված է մեր նամակի դեմ, որ գրած էինք պ. Ա. Չոպանյանի խնդրով «Անահիտ»-ի մեջ և ուր ամփոփել էինք քանի մը էջի մեջ մեր կարծիքը Կաղանկատվացու գործի մասին²:

Հայր Վ. Հացունի դառնացած է, որ համամիտ չենք իրեն և բարեկամի վայել պատուով մեք հեզնում է և՛ մեր տեսակետը և՛ մեր տկար դիտությունը: Հեզնում է նաև, որ քննադատել ենք իրեն առանց ծանոթ լինելու իր հայացքին, առանց կարդալու իր հողվածը: Սակայն պատվական հայրը, երևում է մոռացել էր, որ ինքն էր զրկել անցյալ տարի իր գրքուկը՝ «Սովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»³ և խնդրել էր հայտնել կարծիքս այս աշխատության մասին: Դժբախտաբար, ուշադրության արժանի բան չգտանք, տեսանք միայն թեթև վերաբերում Խորենացու հարցին և անկատար ծանոթություն Կաղանկատվացու գործին: Լրջությունից զուրկ գտանք այն կարծիքը, թե Կաղանկատվացին գրել է իր գործը Ջևանշեր իշխանի հրամանով 668 թվականին: Կաղանկատվացու առաջին հրատարակիչը՝ Կ. վարդապետ Շահնազարյանց կարծում է, որ Աղվանից պատմիչը ապրում էր Վիրո կաթողիկոսի և Ջևանշեր իշխանի ժամանակ⁴: Հայր Գ. Զարպչանյան ընդունել է այս կարծիքը և Կաղանկատվացու գործ համարել միմիայն առաջին և երկրորդ գրքերը, թողնելով Անանուն կամ համանուն շարունակողին երրորդ գիրքը⁵:

¹ Տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, էջ 268-277:
² Ն. Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վ. Հացունի, տես «Անահիտ», ամսագիր. Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87: [Տե՛ս նաև սույն գիրքը, հավելված 2]:
³ Հայր Վ. Հացունի, Սովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, Վենետիկ, 1935:
⁴ «Պատմություն Աղվանից, արարեալ Սովսիսի Կաղանկատվացու», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. Վ. Շահնազարեան, հատ. Ա, Փարիզ, 1860, էջ 83:
⁵ Գ. Զարպչանյան, Պատմություն հայ հին դպրության (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1932, էջ 443:

Հայր Վ. Հացունի կուզե սրբագրել վերջին կարծիքը և Կաղանկատվացուն վերագրել ո՛չ թե առաջին երկու գրքերը, այլ միմիայն առաջին գիրքը և երկրորդի մի մասը, մինչև ԻԸ գլուխը: Կ. վարդապետ Շահնազարյանց Կաղանկատվացու գործ էր համարում գեթ մինչև ԼԲ գլուխը, առանց որոշելու, թե հաջորդ գլուխները ո՞ւմ են պատկանում, Կաղանկատվացուն, թե շարունակողին: Հայր Գ. Զարպհանալյան ավելի հիմ ունի գոնե ձևականորեն Կաղանկատվացուն տալու երկրորդ գիրքն ամբողջովին, իսկ շարունակողին՝ երրորդը:

Հայր Վ. Հացունու կարծիքը ոչ միայն նորության թարմությունն չունի, այլև գուրկ է իր նախորդների (1) խոհեմությունից և, տարրական սրբագրությունից հետո, կհանգե Գ. Զարպհանալյանի տեսություն: Այս իմաստով էլ, առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու, մեր հիշյալ նամակի մեջ կրկնել էինք, որ Հայր Վ. Հացունի կրկնում է Գ. Զարպհանալյանի կարծիքը:

Մեր նամակից վենետիկի բանասերը, թերևս զգացել է, որ ոչ թե անծանոթ ենք իր տեսակետին, այլ հայտնապես արժեք չենք տված: Ուստի պետք է տեսել նորեն «մխրճվելու» Կաղանկատվացու Պատմության մեջ և այս անգամ մի ուրիշ և ավելի զարմանալի գլուխ արել, որպես թե մեր պատմագիրը, որ հորինած պիտի լիներ իր աշխատությունը Ջևանշերի հրամանով, սկսել է գրել տակավին 628 թվին, երբ Ջևանշեր, նկատենք անցողակի, դեռ հրապարակի վրա չէր, և վերջացրել 668 թվին: Այս մեր հասկացողությունից դուրս է և տողերիս նպատակն է ցրել այս մոլորությունը, ներկայացնելով Աղվանից հեղինակին պատմական և զրական լույսի մեջ:

Նախքան այս, քանի մի խոսք խորենացու հարցի մասին: Հայր Վ. Հացունու հետաքրքրությունն բուն նյութը Կաղանկատվացին չէ իսկապես, այլ խորենացին: Նա կարծում է, որ Կաղանկատվացու մոտ մի զենք է գտել ի նպաստ խորենացու հնություն և այդ զենքն արժեցնելու համար ուխտել է վարկաբեկել այն փաստերը, որ զիջված են խորենացու դեմ: Ծանր հանձնառություն է: Խորենացու քննադատությունը, մեր կարծիքով, հայագիտության փայլուն հաղթանակներից մեկն է և պատիվ է բերում Հայ բանասիրական քնին մտքին: Այս իսկ պատճառով թերահավատ ենք այնպիսի հավակնոտ գրություններին, որպեսին է «Մովսես խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»: Իսկ կար-

դալուց հետո, խոստովանենք, չեն կարող թաքցնել այն ճնշող տպավորությունը, որ թողնում են վայրիվերո դատողությունները: Ահա քանի մի օրինակ:

Հայտնի է, որ մեր Պատմահայրը Արամի գործն է համարում Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայքերի բաժանումը: Մինչդեռ գիտենք, որ երրորդ և Չորրորդ Հայք ստեղծված են Հուստինիանոս [I-ի] օրով՝ 536 թվին: Հետևապես Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թվի, և բավականին ուշ, որովհետև միայն 536 թվից շատ հեռու կանգնած գրողը կարող էր այդպիսի շփոթ հասկացողություն ունենալ 536 թվին պատահած իրողությունների մասին:

Իսկ Հայր Վ. Հացունին ահա ինչպես է դատում. «Առաջին, երկրորդ, երրորդ Հայք Հուստինիանոսն չհնարվեցան, ինչպես կսե հ. Ակինյան Ա. Գուդշմիդի հետ, այլ կանխավ այլ կային. և անոնց հետևողությամբ էր, որ կայսրը Ծոփաց նահանգն և Չորրորդ Հայք անվանեց: Սակայն իր հրովարտակեն չի հասկացվիր՝ թե այդ կոչումն անծանոթ էր բոլորովին, երբ ինք 536 թվին պաշտոնական ըրավ: Հակառակ պարագային կրնա և հետամուտ լինել Չորրորդը խորենացվուն մեջ»¹:

Այստեղ ամեն ինչ շփոթ է և սխալ: Հայր Վ. Հացունին պարզապես հարցին տեղյակ չէ: Ա. Գուդշմիդ և ոչ Ն. Ակինյան չէին կարող ասել, թե Ա և Բ Հայք հնարվեցան Հուստինիանոսն: Խոսքը Ա և Բ Հայքի մասին չէ, այլ Գ և Դ Հայքի, և սրանք են, որ հնարվեցան Հուստինիանոսն: Կայսրի «հրովարտակեն» շատ լավ կհասկացվի, որ Գ և Դ Հայք կոչումն անծանոթ էր բոլորովին մինչև 536 թ.: Ոչ մի հիմք չկա ձեռագրական՝ հետամուտ համարելու ո՛չ Գ և ո՛չ Դ Հայքը:

Կարիք չկա խճողելու ինչ որ լույսի պես հստակ է: Փոքր Հայք բաժանվեց Առաջին (Սերաստիո շրջան) և երկրորդ Հայքի (Մալաթիո շրջան) վաղես կայսեր օրով († 378), ինչպես և հարևան Կապադովկիան: Բարսեղ Կեսարացին († 379) բողոքեց այդ բաժանման դեմ, նմանեցնելով հեզնորեն բաժանողին այն մարդուն, որ կիսում է իր ձին կամ եզը, կարծելով, որ երկու ձի և երկու եզ կուեննա, մինչդեռ զրկվում է և մեկից²: Իսկ երրորդ և

¹ Հայր Վ. Հացունի, Մովսես խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, էջ 29:

² Տե՛ս մեր ռուսերեն գործը՝ «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, стр. 89.

Չորրորդ Հայք գոյութուն ունին միմիայն 536 թվից: Մեծ Հայքի բյուզանդական բաժինը բաղկացած էր մինչև Հուստինիանոս երկու մասից. հինգ անկախ սատրապություններ (նախարարություններ)՝ Մոփք (Շահունյաց), Բարահովիտ, Հաչտյանք, Անձիթ և Մեծ Մոփք, ուր մտնում էր և Անգեղաոտն: Մյուս մասը ընդգրկում էր Կարինի և Երզնկայի շրջանները, մեր Բարձր Հայք, որ բյուզանդացիք կոչում էին Ներքին Հայք:

Արդ, Հուստինիանոս կայսր 536 թվի հրամանագրի մեջ հայտարարում է, որ բոլոր հայ[կական] հողերը՝ Ա և Բ Հայքը, այլև Ներքին Հայք և հինգ անկախ իշխանությունները պետք է նոր բաժանման վերածել: Առաջին Հայք պիտի կոչվի այսուհետև նախկին Ներքին Հայքը՝ ունենալով իր մեջ նոր հողամասերը մինչև Տրապիզոն: Երկրորդ Հայք կկոչվի նախկին Ա Հայքը, այսինքն՝ Սեբաստիո շրջանը: Իսկ նախկին երկրորդ Հայքը, Մալաթիո շրջանը, կկոչվի Գ Հայք: Եվ վերջապես հինգ իշխանությունները կկազմեն Դ Հայք: Ահներև է, որ 536 թվից առաջ չկար ոչ միայն Դ Հայք, այլև Գ Հայք: Առաջին անգամ Հուստինիանոսն է կնքում այդ անուններով այն հողերը, որ առաջ կոչվում էին Բ Հայք և անկախ սատրապություններ¹:

Անհերքելի փաստ է, որ Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը (2) և հայր Հացունու ճիգերը թերի և թյուր հասկացողության արդյունք [են]:

Ուրիշ օրինակ: Սեղբեսարոսի վարքը թարգմանված է հայերեն 678 թվին: Խորենացին քաղել է այնտեղից ընդարձակ հատված: Սրանից հետևում է, որ Պատմահայրը ուշ է նաև, քան 678 թիվը (3): Հայր Վ. Հացունին ասելիք չունի այս մասին, բայց համառորեն փորձում է արտասանել քանի մի կցկտուր խոսքեր: Հարկ ենք համարում բերել այստեղ փոխառված հատվածը, որպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինին բանաբաղության փաստը և հայր Հացունու դատելու և տրամաբանելու ձևերը:

Բարձրի և Բարձր Հայքաբանաց:

Վերստին քառասուն և քսուսուս թվերով հայկազունի վրաջե թուր և՛ յայ-
նասարէջ աշխարհի յաւակաւ յօրանալով որ "հայաւաբանացի" և
գիւտար է քարան: Գորանաւ ու յայնասարանքաւ աշխարհ
և՛ շաւաւմն քեւ որ քարս ետէ որ. և. Զայնաւաւ թարան Սեւ-
գիտի թղ և ոչ անտեղեկեթ քաւն և՛ ետ և՛ իր հարսիւն հայա-
բանաւաչա- քարթ Տաւա:

Զ. Զայնաւաւ քառասուս է որ Կաւաւթր շեթ ետէ և Կարտեւոթ վաշե
աշխարհ-թուրտ շեթան: Ե՛ իր արաւաւթը և՛ իր արջ գիտեթեթ:
Վերստէ ասե որ Կաւաւաւեթեթ ետէ ասաւայ Տաւաթ Վեթա իր
հայնաւաշի. ասաւայ Կարտեւ- իր յօրանալով: Աւաթը պարտաւաշե
հայր. Կաւաւթ. Կարտեւ է որ ետէ և՛ շեթ ասաւայ քարթ իր
գտեթեթ "Վաթեթ Կարտեւաշի է յաւակաւ և Վեթարթ քարթ" և
Կարտեթ հայնաւաւ Կարտեթ աշ- աշխարհ-թուրտ Տաւա: Գորտեթ
Կար. ուղարտեթ արտեթ Կաւ և՛ քարտ. արտեթ Կար թեթեթ
Վերստեթ Կարտեւաւ Կարտեթ և Կարտեւաւ Տաւաթ-Կաւ հայաւ
Կարտեւաւ- քարթեթ: Արա-Կաւեթ շարթ քարտ աշ Կարտեթ Բ է
հայաւաբանացի քարտ իր քարթը զիւտեթ ի Կարտեթ Կարտեթ
668 թաւաւթեթ: Կարտեւաւաւաւաւ- ասաւաշի Կարտեւաւեթ և՛ ի:

Ընհաւաւաւաւաւ Կարտեթ որ Կարտեթ պարտեթ աշխարհ Վերս
Կարտեթեթեթ զիւտեթ ի Կարտեթ Կարտեթ: Զարտեւաւաւաւաւ
Է ոչ Կարտեթ և հայաւաբանացա- քարթ Կարտեթ Կարտեթ ասա-
շի և Կարտեթ Գարտեթ. Կարտեթ և՛ ասաւաւաւ Կարտեւաւաւաւաւ
Կարտեթ Կարտեթ Գարտեթ: Զ. Զայնաւաւ հարտեթ արտեթ վրաջե Կարտեթ
և հայաւաբանացաւ վրաջե ոչ Կարտեթեթ Կարտեթ Գարտեթ, ուր
Կարտեթ ասաւաշի թեթ և Կարտեթեթ Կարտեթ Կարտեթեթ

¹ Տե՛ս մեր հիշած գործը, էջ 165, ուր մանարակրկիտ քննության է առնված 536 թվի կարգադրությունը:

ՍԵՂԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐՔ,
էջ 699

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ,
Գ, գլ. 4է

Սեղբեստրոս ... բարեվայելա-
ցեալ քան զբոլոր վիճակաւորսն:
Վասն զի ամբարտաւանութիւն և
մարդահաճոյութիւն առ ի նորա
վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարա-
ցին. այլ հեզ և բարիակամ և բարե-
խորհուրդ գոյով, և երկնայնոցն
զարդարեալ սովորութեամբք զինքն
բոլորից ցուցանէր. վասն զի գոյր
տեսլեամբ հրեշտակական, բանիւ
տրամապայծառացեալ, գործով սուրբ,
մարմնով արտափայլեալ, սարսիւք
անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ,
հաւատով ուղիղ, յուսով համբերո-
ղական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ
վասն զի զբոլորսն նորա զուղղու-
թիւնս ոչ եմ բաւական ասել, առ ի
մասնաւորականսն նորա գործեցեալս
դարձուցից զբանսս (A):

Մեսրոպ... գերազանցեալ
քան զամենայն որք զայնու ժամա-
նակաւ էին առաքինիք: Բանդի ամ-
բարտաւանութիւն և մարդահաճու-
թիւն առ ի նորա վարս տեղի գտա-
նել երբեք ոչ կարացին, այլ հեզ և
լաւակամ և բարեխորհուրդ գոյով և
երկնայնոցն զարդարեալ սովորու-
թեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր:
Վասն զի գոյ տեսլեամբ հրեշտակա-
կան, մտօք ծննդական, բանիւ պայ-
ծառ, գործովք ծուծկալ, մարմնով
արտափայլեալ, սարսիւք անճառ,
խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով
ուղիղ, յուսով համբերողական, սի-
րով անկեղծաւոր, ուսուցանելով ան-
ձանձրոյթ: Այլ վասնզի զբոլոր նորա
ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել,
ի հանդիսս նորա նշխարացն դար-
ձուցից զբանս:

2885

Խորենացին բառացի ընդօրինակել է Սեղբեստրոսի վարքից:
Կասկածից դուրս է: Սակայն հայր Հացունի նկատել է միայն մի
քանի բառերի տարբերութիւնը. «Սեղբեստրոսի վարուց կտորին
մեջ Մովսես կգրե գերազանցեալ, և թարգմանիչը՝ բարեվայելա-
ցեալ. լաւակամ՝ ու բարիակամ, պայծառ՝ ու տրամապայծառացեալ
և այլն¹, ուր ակներև է, թե երկուքեն ոչ մին հետևող է մյուսին.
Իսկ ավելի հասարակ և ամենուրեւ ծանոթ բառերու մեջ իրարու
վրա ազդեցութիւն փնտռել անտեղի է»²:

Հայր Վ. Հացունի անարդար է. անտեղին իր դատողութիւնն
է: Բանաբաղութիւնը փաստ է և ուրանալ փաստը նշանակում է
կուրանալ և կուրութեամբ՝ չէ, որ պիտի լուծվին բանասիրական
կնճիւղներ:

¹ Չորրորդ օրինակը՝ համբերող և համբերողական՝ գեղջելու է, որովհետև Խորենա-
ցու քննական հրատարակութեան մեջ համբերողական է: Իսկ «և այլն» միանգա-
մայն անտեղի է գեթ հատվածին նկատմամբ, ուրիշ տարբերություն չի նկատու-
պատճառով:

² Հայր Վ. Հացունի, էջ 30:

Արշակունի Երանոս Երանոսի Կոնստանդին 2-րդ Բաղ 278, Ի
Գլխեւ ԿԴԵ: Առաջինիս քաղաքն ար ԿՏՏ արշակ Կոնստ
առաջինիս Կոնստանդին ար 30 արշակ Կոնստանդին ար 30 արշակ
Կոնստանդին ար 30 արշակ Կոնստանդին 26 արշակ Կոնստանդին ԿԵ:

Արշակունի Կոնստանդին 31
Արշակունի Կոնստանդին 19
Արշակունի Կոնստանդին 10
Արշակունի Կոնստանդին 60
353-62 = 291
291-28 = 263

Արշակունի 31
Արշակունի 26
Արշակունի 53
Արշակունի 10
Արշակունի 12
Արշակունի 13
Արշակունի 30
Արշակունի 31
Արշակունի 20
Արշակունի 46
Արշակունի 34
Արշակունի 30
Արշակունի 19
Արշակունի 20
Արշակունի 34
Արշակունի 50
Արշակունի 31

Արշակունի 22
Արշակունի 13
Արշակունի 22
Արշակունի 13
Արշակունի 30
Արշակունի 31
Արշակունի 20
Արշակունի 46
Արշակունի 34
Արշակունի 30
Արշակունի 19
Արշակունի 20
Արշակունի 34
Արշակունի 50
Արշակունի 31

Ուրիշ փոխառություններ ևս ունի Խորենացին նույն Սեդրեստրոսի վարքից: Կոստանդին [Մեծի] վերաբերյալ առասպելական տեղեկություններն այստեղից են քաղված:

Խորենացին օգտվել է նաև Սոկրատի «Եկեղեցական պատմություն» հայերեն թարգմանությունից, որ կատարված է 696 թվին: Վրաց առաքելուհու Նունեի պատմությունն այնտեղից է առել մեր Պատմահայրը և ինքն է մոռացությունից հանել Հին ավանդությունը և պատմաստել հայ գրականության, որտեղից անցել է և վրաց: Մինչև Խորենացին, հայ և վրացի մատենագրությունը անծանոթ էր Նունեի առաքելությունը: Հետևությունը պարզ է Խորենացին հետ է, քան ոչ միայն 678, այլև 696 թվվը (5):

Մի ուրիշ պարագա: Խորենացու մեջ աչքի է զարկում նրա թշնամական դիրքը Մամիկոնյանների հանդեպ և ընդհակառակը՝ արտակարգորեն բարյացակամ է Բագրատունիներին: Հայր Վ. Հացունի խոսուում է նաև այս դիտողության դեմ, պնդելով, որ Խորենացու մոտ «կան Մամիկոնյանց երկու խումբ. մին՝ սեւերու, ինչպես Գնեյա դավաճան Վարդանն և ուրացող հայրենադավ Վահանը, զորս Փավստոսեն առավ նույն գունով և մյուսը՝ լավերու, որոց պատշաճ բաժինը տված է, փայլուն ծագում և մեծ դեր մը անոնց Մամզոն նախահոր, քաջություններ Մուշեղա և Սամուելի, Ս. Սահակա խնդրանոք սպարապետության պատիվն Համազասպա, և ստրատելատության՝ անոր որդվոյն Վարդանա, և բարեգութ պաշտոն մը վերջնոյս կնոջ Դստրկան Ս. Սահակա հուղարկման մեջ: Ավելի փարումն առ Բագրատունիս՝ յուր մեկենաս Սահակա ընտանյաց՝ այո՛, բայց ո՛ւր է հոգ թշնամությունը Մամիկոնյանց դեմ»:

Կարծում ենք, որ թշնամություն կա և կա այնտեղ ուր պատվական հայրը չի տեսել, և չի՛ տեսել, որովհետև հարցը մոտեն չէ սերտած:

Մամիկոնյան տոհմը կոչվում է Փավստոսի մոտ «Տուն սպարապետութեան»: Ժառանգաբար սպարապետներ են՝ Արտավան և Արտավազդ (Ազաթանգեղոսի մոտ), Վաչե, Արտավազդ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուել (Փավստոսի մոտ): Խորենացին զլացել է խոստովանել նրանց այդ մեծ պատիվը: Ավելին կա. հանել է նրանց իրենց բարձր աթոռներից և փոխարեն նստեցրել Բագրատունիներին: Փավստոսի փայլուն աստղերը՝ Վասակ և Մուշեղ, բոլորվին զրկվել են իրենց լույսից. Վասակ սպարապետ չէ, և ոչ Մուշեղ: Վասակ հասարակ «զինակիր» Արշակ թագավորի (Գ, գլ. ԻԵ):

1 Հայր Վ. Հացունի, էջ 31:

«զինակիր» է նաև նրա ավագ եղբայրը՝ Վարդան (Գ, գլ. ԻԲ). իսկ Մուշեղ այդ էլ չէ, այլ հիշվում է որպես «որդի Վասակայ Մամիկոնենի» (Գ, գլ. ԼԷ):

Շատ Մամիկոնյաններ, և ոչ հասարակ, մնացել են անհիշատակ, ինչպես Արտավան, Արտավազդ և Վաչե սպարապետներ Տրդատի ժամանակ: Արտավանի տեղ երևան է գալիս Արտավազդ Մանդակունի, Վաչեի տեղ՝ Բագարատ Բագրատունի: Տրդատի մահից հետո, որպես թե նրա որդին և հաջորդը Խոսրով նշանակել է մեկի փոխարեն չորս սպարապետ և «առաջին՝ Բագարատ ասպետ»: Մինչդեռ Փավստոսից հայտնի է, որ Խոսրովի սպարապետն էր Վաչե Մամիկոնյան, նա՛ որ հետ մղեց մազքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը: Խորենացին ջնջել է Վաչեին և նրա դերը տվել է Բագարատին, որը, ըստ Փավստոսի, Վաչեի «զինակիցներից» մեկն էր միայն¹:

Վասակ զիջել է իր տեղը երկու ուրիշ սպարապետների, Վահան Ամատունի և Վաղինակ Սյունի (Գ, գլ. ԺԸ): Մուշեղը չէ Պապ թագավորի սպարապետը, այլ Սմբատ Բագրատունին, որին և վիճակվում է Ջիրավի կովի հաղթության փառքը (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսի վերջին հերոսը՝ Մանուել Մամիկոնյան անհետացած է և նրա տեղը զրավել է Սմբատ Բագրատունի: Դավաճան Մեհրուժանի խարանոզը Մանուելն էր, բայց Խորենացին դեպքը տեղափոխել է Արշակի ժամանակ և վերագրել Սմբատ Բագրատունուն (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսից գիտենք, որ Արշակ և Վաղարշակ թագավորները ամուսնացան, առաջինը առավ Մանուելի աղջիկը, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի ասպետի: Պատմահայրը զրկել է Մանուել Մամիկոնյանին և այս փոքրիկ պատվից և Արշակին կնություն է տալիս Սյունյաց իշխան Բաբելի դուստրը (Գ, գլ. ԽԱ):

Մամիկոնյան հերոսների փավստոսյան հոյակապ պատկերները չյուծվել չքացել են Խորենացու զրջի տակ, թողնելով վտիտ, հազիվ նշմարելի ստվերներ: Ոչ մի ակնարկ Վասակ սպարապետի հաղթական զենքի մասին: Նա մի չնչին արարած է, որ գտավեց իր եղբոր Վարդանի հետ «վասն աղջկան միոջ հարճի», «և ոչ հեղգացաւ» սպանել նրան «թէպէտ և եղբայր նորա էր» (Գ, գլ. ԻԵ):

Վարդան ևս մաքուր անձ չէ, Տիրիթի «սիրեցեալն» է, քսու և նենգ, որ զրգոնց Արշակին ընդդեմ Գնելի և հրաման ստացավ սպանել նրան: Տիրիթի հետ Վարդան դավաճանեց Արշակին և

1 «Փավստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 17:

փախավ Շապուհ պարսից արքայի մոտ: Արշակի հրամանով երկուսն էլ ընկան նույն վասակի սրից (Գ, գլ. ԻԳ-ԻԵ):

Մուշեղ, Պապի հռչակավոր սպարապետը, ևս անտեսված է Պատմահոր կողմից ու մի անգամ միայն և այն էլ անցողակի, հիշվում է, որ «Ուռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդւոյ վասակայ Մամիկոնների» (Գ, գլ. ԼԷ): Դյուցազնի անթիվ քաջագործություններից, այնքան ահավոր և հաղթական կռիվներից միմիայն մի չնչին դեպք, մի ո՛չ մահացու հարված է հիշված: Իսկ ուրացող վահան, որ արժանի էր մոռացություն, Պատմահայրը, իհարկե, անհիշատակ չի թողել: Գեթ խնայեք նրա որդուն Սամուելին, որ հայրասպան լինելով մաքրեց Մամիկոնյան անունը դավաճանություն արատից: Խորենացին հաստատ է իր հակամամիկոնյան տրամադրություն մեջ և անշեղ: Սամուել ապիկար զորավար է. Արշակ թագավորի գանձերը գողացել էին մի քանի իշխաններ և փախչում էին Խոսրով թագավորի մոտ: Սամուել, Արշակի մտերիմ, հրաման ստացավ հետապնդել գողերին: Սամուել չհաջողեց: Նրա դեմ ելավ Սահակ Բագրատունի, Խոսրով թագավորի սպարապետը, և փրկեց փախստականներին, տանելով նրանց Խոսրովի մոտ (Գ, գլ. ԻԵ):

Պատմահոր բեղուն միտքը հերյուրել է այս միջադեպը Սամուելին վարկաբեկելու նպատակով: Սամուել վերջացնում է իր կյանքն անարգ մատնությունը, և փախչում կայսեր մոտ (Գ, գլ. ԽԸ):

Մամիկոնյանների նախահոր Մամգոնի դեմքի վրա ևս նկատվում է Խորենացու անձնական կնիքը: Փալատոսի մոտ, Մամիկոնյանց «նախնիք լեալ էին թագաւորք աշխարհին ձենաց», Խորենացին նրանց դարձնում է ձենաց թագավորի «դայեկորդիք»: Մամգոն փախչում է իր «չարխոս» եղբոր Բղդոխի երեսից պարսից Շապուհի մոտ: Սա չի ուզում նրան պահել իր մոտ, այլ ուղարկում Տրդատին: Մամգոն «յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր», ապրեց մի տարի «փոփոխելով տեղի ի տեղւոջէ զբովանդակ ամս»: Վերջը նենգորեն սպանեց Ալկունյաց Սղուկ իշխանին և տիրացավ Տարոնին (Բ, գլ. ԶԱ և ԶԴ):

Առաջին անգամ Ս. Սահակի օրով է և նրա շնորհիվ, որ մի Մամիկոնյան արժանացավ սպարապետության կոչման, և այս անձը Համագասպն է, Ս. Սահակի փեսան: Բագրատունի «քաջ սպարապետ» Սահակի մահից հետո Ս. Սահակ աղաչեց Խոսրովին, հետո Վռամշապուհին՝ նշանակել Սահակի տեղ Համագասպին: Խնդիրն հասավ մինչև պարսից դուռը և այդքան դժվարություն

Համագասպ դարձավ սպարապետ, ուրեմն շնորհիվ Ս. Սահակի միջնորդության և ոչ իր անձնական արժանիքի (Գ, գլ. ՄԱ): Մեր Պատմահայրը շատ վերապահ է, անգամ Համագասպի որդի՝ Վարդանի նկատմամբ:

Կորյունի մոտ Վարդան ուսումնասեր է¹, Խորենացին լուռ է այդ մասին: Վարդան ուղեկցեց Մեսրոպին կայսեր մայրաքաղաքը, ուր ստացավ ստրատելատի պատիվ, հետո ուղեկցեց Սմբատ ասպետին պարսից արքունիքը (Գ, գլ. ՄԷ-ՄԸ):

Այսպիսով, Խորենացու աչքում Մամիկոնյան տոհմը նորեկ է, գոյություն ունի հազիվ Տրդատի օրերից, և մեծ տեղ չունի Հայոց պատմության մեջ: Բագրատունի տունը ևս եկվոր է, ճիշտ է, բայց շատ հնուց է, Հայկազանց շրջանից, և ծագում է ընտրյալ ազգից: Պատմահոր սիրելի է ուրանալ Մամիկոնյան վաստակները, քարշել վայր Մամիկոնյան կտրիճներին իրենց պատվավոր դիրքերից և բարձրացնել Բագրատունիներին իրենց նվաստությունից: Պատճառը Սահակ ասպետի հովանավորությունը չէ, որին հաճելի տուրք տալ ուղենար երախտագետ գրիչը: Խորենացու տրամադրությունն անձնական հաշիվների շուռնչ չէ, նա մի նշանաբան է գաղափարական: Երկու նշանավոր տոհմերի, հայ պատմության երկու անիվների, հակադրությունը մեկի նվաստացումով, մյուսի փառաբանությունով, արտահայտում է «Հայոց պատմության» գաղափարախոսությունը և սա հեղինակի անհատական զգացումը չէ միայն, այլ արտացոլում է այն մտայնությունը, որ ընդհանուր էր և տիրական իր դարում՝ ժամանակակից պատասխանատու շրջանների մեջ: Ինչպես ասել ենք ուրիշ անգամ, կրկնում ենք այժմ, որ մեր Պատմահայրը, բարձր մտավորական, դրոշակակիր է Բագրատունյաց քաղաքականության և անհամակիր Մամիկոնյան արկածախնդրի և ըմբոստ ոգուն (6):

Այս հանգամանքն ինքնին պատմական մի լույս է, որ առաջնորդում է մեզ դեպի Պատմահոր դարը: Այդպիսի համակրանքով և հակակրանքով նա չէր կարող նստել Փալատոսի, Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի կողքին: Չորրորդից մինչև յոթներորդ դարը Հայոց պատմության մեջ թառած են Մամիկոնյան սպարապետներ, անվիճելի և անմրցելի տնօրեններ երկրի բախտին: Միայն յոթներորդ դարու սկզբից է, որ շնորհիվ Սմբատ Վրկանի, Բագրատունի խոհեմ դեմքերը առաջանում են նոր ուժերով դեպի առաջին դիրքերը և հաջորդ դարում արդեն վտանգավոր մրցորդներ են Մամիկոնյան մենատերերին: Ութերորդ դարի ապստամ-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշոցի, Երուսաղեմ, 1930, էջ 27:

բական շարժումները վերջացան 775 թվի պարտությամբ և Մամիկոնյան դարավոր վարկը թարշամեց ընդմիջտ: Երկիրը հանեց ծանր դրությունից Աշոտ Մսակեր և հիմը դրեց Բագրատունիների իսկական մեծությունը:

Տեսանք, որ բանասիրական քննությունները հանգեցին այն կետին, որ Խորենացու գործն ուչ է, քան 696 թիվը: Այդ գործի գաղափարախոսությունը հաստատում է այդ կետը և գծում նրա վերջին եզրը մերձավորապես ութերորդ և իններորդ դարերի սահմանագլխին: Պատմահոր բացասական վերաբերումը Մամիկոնյան անցյալին կգտնե իր բնական բացատրությունը, եթե ենթադրենք, որ նա շարժել է իր գրիչը 775 թվի աղետների, Մամիկոնյան այդ վերջին խելացնոր խոյանքի, ազդեցություն տակ:

Ամեն պարագային՝ վիճելին 696 թիվը չէ, որ անգրդվելի է: Վեճը վերջին եզրի շուրջն է. մենք կարծում ենք Գ. Խալաթյանցի և Տ. Ն. Ակինյանի հետ¹, որ այդ եզրը ուչ է, քան 775 թ. և առաջ, քան Մսակերի մահը՝ 826 թ. (7): Հ. Մանանդյան և Յ. Մարկվարտ առաջանում են մինչև իններորդ դարի երկրորդ կեսը (8):

Հայր Վ. Հացունի վազում է դեպի Ե դար: Այդ իր գործն է: Բայց աններելի է նրա արհամարհու գիտողությունը մի շարք բանասերների հասցեին՝ Ա. Գուրշմիզ, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ա. Կարիեր, Պ. Վետտեր (Ֆետտեր), Հ. Գելցեր, Մ. Վ. Լա Կրոզ, Գ. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, Տ. Ն. Ակինյան, Յ. Մարկվարտ և Հ. Մանանդյան: Այդ բարգավաճ ու քննադատ մտքերը, գիտուն հայր Հացունու կարծիքով «կրնային ավելի օգտակար խնդրոց նվիրել իրենց ժամանակն ու կարողությունը», և «ոչ թե քաշքշել դարե դար ս'չ Պատմահայրը, այլ անոր ուրվականը, մինչ նա պիտի ժպտի անոնց, կանգնած յուր պատվանդանին վրա՝ ուր գետեղեցին զայն յուր գործն ու դարերը»² (9):

Ախորժակ չունինք խրատներ տալու, մանավանդ ամբարտապան խրատներ: Ինչ վերաբերում է Խորենացու պատվանդանին, կարծում ենք, որ այդ պատվանդանը Ե դարում ոչինչ արժեք չունի, բայց կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արժանի փայլ: այդտեղ «Հայոց պատմությունը» դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կոթող, մի սրբազան գիրք, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ քա-

¹ Տես հայր Ն. Ակինյանի գործի մեր քննությունը՝ «Գևոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության», «Հայրենիք», ամսագիր, 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126 (հոդվածում սխալմամբ նշված է 1932 թ. - Պ. Հ.):
² Հայր Վ. Հացունի, էջ 77-78:

ղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը: Եթե գաղափարը երբևիցե գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն գաղափարն է, որ ստեղծեց Բագրատունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է (10):

Բ

Սխալը ծնում է սխալ: Հենվելով Խորենացու մասին ունեցած թյուր գաղափարին, հայր Հացունի չէր կարող ճշմարիտ արդյունքի հասնել Կաղանկատվացու խնդրում: Եվ իհարկե, իր նոր գյուտը մի նոր մոլորություն է:

Վենետիկի բանասերը կարդացել է Կաղանկատվացու Ա գիրքը և գտել է, որ նյութերը դասավորված են կարգով, «հատուկ ծրագիրով»: Անցել է Բ գրքին, կարդացել մինչև Թ գլուխը. կարգն այնքան հետևողական չէ գտել, բայց փուլթ չէ: Կարևորն այն է, որ Թ գլխի մեջ հեղինակը խոստանում է նկարագրել մի տազնապալից շրջան և այն նկարագրում է հաջորդ Թ-ԺԵ գլուխներում: Տազնապալը վերջացել է Վիրո կաթողիկոսի շնորհիվ 628 թվին: Արդ, մեր ուշիմ բանասերը՝ Թ գլուխն այնպես է հասկացել, որ հեղինակը ժամանակակից և ականատես է նկարագրված տազնապալին և այս հեղինակն ինքն՝ Կաղանկատվացին է, որ գրել է 628 թվին իր գործին առաջին մասը՝ սկզբից մինչև Բ գրքի ԺԱ գլուխը: Ահա առաջին գյուտը:

Հայր Հացունին նորեն ձեռքն է առել Կաղանկատվացին և շարունակել ընթերցումը մինչև նույն երկրորդ գրքի ԻԸ գլուխը և տեսել է, որ հեղինակը գրել է այս մասը, որ է Ջևանչեր իշխանի պատմությունը, 669 թվին, կամ նոր հոգվածում՝ 665-670 տարիներին ընթացքին: Սա էլ երկրորդ գյուտն է: Մնացածը՝ այսինքն երկրորդ գրքի երկրորդ բնօրինը, ԻԹ-ՄԲ գլուխները և ամբողջ երրորդ գիրքը, չէ պատկանում Կաղանկատվացուն, այլ մեկեն ավելի ուրիշ շարունակողների: Այս էլ մի երրորդ առեղծված: Այսպես ուրեմն, այս գյուտերի համաձայն, Կաղանկատվացին հեղինակել է իր անունը կրող գործի միմիայն կեսը և այս կեսը գրել է երկու նվազով, 628 թվին և, երեսուն տարի դադար անելուց հետո, նորեն գործի կպել 669 թվին:

Մյուս կեսը գրել է Կաղանկատվացու ժամանակակից հեղինակը:

Այս բոլորը ձրի ենթադրություններ են: Այն մասը, որ գրված է համարում հայր Հացունի 628 թվին, ունի իր մեջ Բ գրքի ԺԳ գլուխը: Այս գլուխը վերջանում է հետևյալ տողերով. «քանզի բառնալոց էր թագաորութիւնն ի տանէ Սասանականցն և տալոց էր ի ձեռս որդոց Իսմայէլի» (Բ, գլ. ԺԳ):

Այս տողերը կարող են գրված լինել միմիայն 652 թվից հետո, երբ կործանվեց Սասանյան պետությունը և երկրին տիրացան արաբները: Ահա ուրեմն մի և առաջին նկար 628 թվի ճակատին: Կան և ուրիշները, ինչպես պիտի տեսնենք, բայց այս էլ բավ է թաղելու մի անգամ ընդմիջտ 628 թիվը որպես գրություն տարի:

Առայժմ անցնինք մյուս տարեթիվին: Կաղանկատվացու բուն գործը հայր Հացունի վերջացած է համարում Բ գրքի ԻԸ գլխով, ուր հեղինակը երկար կյանք է մաղթում Ջեանշերին: Ուստի և համաձայն է է Գ. Ջարպահանյանի հետ, որ նույն գրչին է վերագրել նաև հետևյալ գլուխները՝ երկրորդ գրքի վերջը: Համաձայն է է, որովհետև այնտեղ պատմվում է նաև Ջեանշերի մահը, մինչդեռ հեղինակը, Հացունու կարծիքով, գիտե Ջեանշերին դեռ կենդանի:

Սակայն Ջեանշերի մահը պատմվում է ԼԴ գլխում, իսկ մինչ այդ, այսինքն՝ ԻԹ-ԻԳ, ուրեմն չորս գլուխների գրիչը ևս Ջեանշերին տակավին կենդանի գիտե: Ուրեմն սա ուրիշ գրիչ է, քան Կաղանկատվացին և երկուսն էլ գրել են Ջեանշերի կենդանության: Իսկ սրանց մահից հետո շարունակել են ուրիշները: Ուրեմն քանի՞ գրիչ եղավ: Կաղանկատվացու բուն գործը վերջացած է կարծում Հացունին ԻԸ գլխով, որովհետև հաջորդ գլուխների ենթադրյալ նոր գրիչն որպես թե հայտարարում է իր գործի սկզբում, թե իր նախորդի երկը պակասավոր էր և ինքը պիտի լրացնե և բերում է հետևյալը. «զճմարտախօս դրուագս բանից (նախորդին, ավելցնում է հայր Հացունի) սակաւ ինչ նուազ գտի» և այլն: Հայր Հացունի լավ կաններ չգնեն «և այլն» և շարունակեր նախադասությունը, որպեսզի ընթերցողը տեսներ մեր բանասերի աշխատելու եղանակը:

ԻԹ գլխի վերնագիրն է՝ «Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայէլի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ. և նահատակութիւն աշակերտացն. և գիւտ սրբոյ խաչին, որ ի Գիան էր»: Գլուխն սկսվում է այսպես. «Ջճմարտախօս դրուագս բանից սակաւ ինչ նուազ գտի զմիայնանալոյն Իսրայէլի: Սկիզբն անյայտ իմն էր. այլ զայս և եթ, որ ինչ խորհրդոյս էր իրք, բովանդակեցաք»: Լեզվական մեծ հմտություն է հարկավոր այս հասարակ նախադասության

իմաստը չթյուրելու համար: Խոսքը նախորդ գրվագի մասին է է, բնավ, այլ առաջիկա գրվագի, ինչ որ պիտի գրվի Իսրայելի մասին: Գրիչը խոստովանում է, որ շատ բան չգիտե այս միանձնավորի նախկին կյանքի վերաբերյալ: Սա հայտնի էր դարձել շնորհիվ այն «հրաշալի տեսիլ» -ի, որ գրությունն նյութն է: Իսրայել լեռներում առանձնացած իր ճգնություն մեջ, մի օր տեսավ մի տեսիլ, թե այս ինչ տեղ աստվածային գանձ կա թագնված: Հայտնեց այս մասին իր գավառի՝ Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավթին և հարևան Մեծիրանք գավառի եպիսկոպոս Հովեթին: Երեքը միասին շտապեցին տեսիլի ակնարկած տեղը, Ջղախյան հովիտը, փորեցին մի փայտաշեն մատուռի մեջ «թիզս տասն, գտին կողովս երկու արծաթեղէնս՝ կապարեայ կնիք ի վերայ եղեալ. զորմէ տախտակ մի ոսկեծոյլ հաստահեղոյս բեռեալ. և ի նմա գրեալ ասորերէն և հայերէն գրով»: Կնիքը հանեցին և մեջը գտան «փրկագործ խաչի մասն»: Ոսկեծոյլ տախտակի գիրը ևս կարդաց Հովել. «Եւ էր գիրն այս եթէ՝ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են»: Տապանակներից, այսինքն՝ կողովներից, մեկը Հովել եպիսկոպոսը տարավ իր մոտ, մյուսը՝ մնաց Իսրայելի ձեռքին՝ եպիսկոպոս Դավթի թույլտվությամբ: Իսրայել գրավ սրբությունը իր վանքի մեջ, որ է Գլխո վանք նույն Մեծկողմանց (կամ Մեծկուենից) գավառում:

Հովել թուղթ գրեց իր և Դավթի կողմից Աղվանից կաթողիկոս Ուխտանեսին և Ջեանշեր իշխանին հայտնելու չքնաղ գյուտը: Թուղթը բերված է Լ գլխում, և հաջորդ ԼԱ գլխում՝ Ուխտանեսի և Ջեանշերի պատասխանը: Սրանց խնդրելով սրբությունը տարան Պերոթ Կավատ, ժողովուրդի հետ Ուխտանես և Ջեանշեր երկրպագություն տվին և ապա վերադարձան նորեն Գլխո վանքը:

Մի տարի անց՝ Իսրայել դարձյալ մի տեսիլ տեսավ, թե Մաշտոցի խաչը ծածկված է Ուտի գավառի Գիս գյուղի մեջ: Մի քահանայի հետ շտապեց Գիս, փորեց հինգ քիլ մի փոս և «յանկարծակի երևեալ տապան մի արծաթի, ժանգառագոյն, հնացեալ, որ և ունէր առհասարակ հայ, հռոմ և ասորի գիր, և ցուցաներ ի նմա գոլ զմասն կենդանարմատ փայտին» (Բ, գլ. ԼԳ):

Այս գյուտը նկարագրված է երկարորեն և, ինչպես հեղինակն է ասում, «վիպասանման զրուցատրաբար» ԼԳ գլխի մեջ: Կարևոր է են մանրամասնությունները: Հիշենք միայն, որ լուրը հասավ կաթողիկոսին, Ուխտանեսի հաջորդ Եղիազարին, և Ջեանշեր իշ-

խանին: Կաթողիկոսը գնաց և «առհանեալ զմասն ի սրբոյ Խաչէն Մաշտոցի» օծեց յուղով օրհնության:

Այսպիսով, երազագետ Իսրայել երկու դյուլա արավ. Մաշտոցի խաչը Գիս գյուղում, և Չղախի խաչը, որ Երուսաղեմի խաչի մասն էր:

Արդ, այս երկու խաչերի մասին մեր պատմագիրը ճառում է իր գործի Ա գրքի մեջ ԻԷ-ԻԹ գլուխներում և բացատրում նրանց ծագումը: Մեսրոպի խաչի մասին պատմում է (գլ. ԻԷ) «վիպատանարար», իսկ Երուսաղեմյան խաչի՝ «գրուցատրարար» (գլ. ԻԸ): Հայոց, Աղվանից և Վրաց նշանագիր տալուց հետո Մաշտոց գնում է որպես թե Երուսաղեմ ուխտ: Այնտեղից վերադառնում է «աշակերտօքն և ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ոսկի խաչաց տեսակով, յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ», և գալիս բնակվում է Ուտի գավառի Գիս գյուղում: Այնուհետև Մաշտոց իր աշակերտներով քարոզութիւն է անում մինչև Չողա պահակը և այն կողմ՝ լեռնականների մոտ: Ձգալով որ գազան բռնակալները մտադիր են նրանց սպանել, Մաշտոց «փութացեալ փորէր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն և զաստուածային առեալ գանձէն, որ է խաչն տէրունական եգեալ ի տապանի ծածկէր ի գետնափոր կայանի»: Հետո նորահավատներից մին շինում է «մատուռն մի հողեղէն չորեքուսի և տապան տախտակամած արարեալ՝ ամփոփէր զնշխարս նոցա ի տապանի անդ»: Նշխարները Մաշտոցի աշակերտներինն էին, որոնք նահատակվեցին նույն հյուսիսականներից: Հետագայում եկեղեցի շինեցին «ի կայարանի խաչին, զոր Հին եկեղեցի տեղւոյն անուանէին որում Գիսն կոչեն»:

Մաշտոցի մահից հետո իր աշակերտները վճռեցին գնալ Երուսաղեմ և խնդրել մի առաջնորդ, քանի որ իրենց առաքյալ Եղիշան Երուսաղեմից էր: Լավ ընդունելութիւն գտան Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից, և վերադարձան «ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասիւք և բազում նշխարօք յամենայն սրբութեանցն» և երեք քահանաների ընկերակցութեամբ եկան Մեծկուենից գավառը և հաստատվեցին Չղախ հովտում (Ա, գլ. ԻԸ): Հյուսիսական բարբարոս ազգերն արշավեցին և ասպատակեցին Աղվանից, Հայոց և Վրաց աշխարհները: Երբ հրոսակները խուժեցին Մեծկուենից գավառը, «Չղախական գնդին Երուսաղէմեան գահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ ի մի վայր ժողովէին զմասունս նշխարացն ամենայն և յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողովս

ծածկէին յերկրի» (Ա, գլ. ԻԹ): Ջանց անենք անկարևոր մանրամասնութիւնները:

Այս պատմութիւնները հերյուրված են ad hoc մեկնելու Գիսի և Չղախի սրբութիւնների ծագումը և այդ միջոցով հաստատելու նրանց հայտնութեան փաստը: Երկրորդ գրքի ԻԹ-ԼԳ գլուխները կապված են սերտորեն առաջին գրքի ԻԷ-Լ գլուխներին, գրված են միեւնույն ոգով և շնչով և պատկանում են միեւնույն գրչին:

Արդ, մեծապես կարևոր է, որ գրիչը խոստովանում է, թե «սակաւ ինչ նուազ գտի» Իսրայելի վերաբերյալ գրվագը: Իսրայել կենդանի էր տակավին 707 թվին և մասնակցեց այդ թվին կայացած եկեղեցական ժողովին¹: Նա է, մյուս կողմից, գլխավոր դերակատարն այն բոլոր անցքերի, որ պատմվում են խաչերի գյուտից հետո, հաջորդ գլուխներում և որ վերաբերում են Իսրայելի առաքելութեան Հոնաց մոտ: Արդ, մեր պատմագիրը չի կարող ժամանակակից լինել Իսրայելի. այլ ապրում էր նրանից, ուրեմն 707 թվից, շատ սերունդներ հետո և այնքան հեռու էր ժամանակով Իսրայելից, որ ուրիշ բան չգիտեր նրա մասին, բան ինչ որ գտել էր գրավոր աղբյուրներում:

Իսրայելի առաքելութեան նվիրված գլուխները ևս միեւնույն գրչի գործ են: Ուխտանես և Ջեանշեր գրում են Հովել և Դավիթ եպիսկոպոսներին ուղղված Թղթի մեջ ի միջի այլոց. «Եւ մեք թէպէտ հեռի եմք մարմնով, մերձ համարեալ հոգևով յիշեսջիք առաջի նորագիւտ խաչիդ» (Բ, գլ. ԼԱ): Միեւնույնը կրկնում են Սահակ կաթողիկոս և Գրիգոր Մամիկոնյան Հոնաց թագավորին ուղղած նամակում. «Եւ արդ՝ մեք և աշխարհս մեր, թէպէտ և մարմնով հեռի եմք, սրտի սիրով մերով համարիմք թէ յանդիման տեսաք զձեզ» (Բ, գլ. ԽԵ):

Պարզ է, որ միեւնույն ձեռքն է գրողը: Ասել է թե Իսրայելի ամբողջ գրվագը պատկանում է նույն գրչին, որ գրել է Ա գիրքը և գրված է 707 թվից շատ հետո: Նույն գրչի գործն են և Բ գրքի այն գլուխները, որ նվիրված են Վիրոյին և Ջեանշերին, ուրեմն և այս մասը չէ կարող գրված լինել ո՛չ 628 և ո՛չ 689 թվին: Հայր Հացունին ո՞րտեղից է հանել այդ տարեթիվերը, պետք կա հատուկ քննութեան:

¹ Տես ստորև, էջ 115:

Գ

Մեր հակառակորդի կարծիքով Կաղանկատվացին գրել է Վիրրոյի և Ջեանչերի հատվածները, ասենք գրվագները, որպես ականատես 628 և 689 թվին: Քննենք նախ Վիրրոյի գրվագը:

Տեսանք, որ Վիրրոյի պատմությունը գրված է ամեն պարագային 652 թվականից հետո և ոչ 628 թվին: Բայց մոռանանք այս կետը, ինչպես մոռացել է հայր Հացունի: Ուրիշ կողմեն մոռանանք հարցին:

Նման դեպքերում լավագույն միջոցն է պատմական ստուգումը, այսինքն, թե ո՞րքան ճշմարիտ է քննելի պատմությունը. կարելի՞ է վստահել, որ պատմիչն իրոք ականատես ոմն է, թե այնպիսի սխալներ է գործում, այնպիսի շփոթ տեղեկություններ է տալիս, որ մատնում են նրա ոչ ժամանակակից լինելու պարագան:

Արդ, Վիրրոյի գրվագը բռնում է Բ գրքի Թ-ից մինչև ԺԶ (ոչ ԺԳ ինչպես հայր Հացունին է հաշվում) գլուխը: Թ գլուխը ներածական է, մի տեսակ նախաբան: Հետևյալ Ժ գլխում պատմվում են Խոսրով Բ Ապրվեզի շահատակությունները և, ի միջի այլոց, հետևյալը.

«Այլ առաւել ևս ոգորէր ընդ ծով և ընդ ցամաք և զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռոմայեցոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց. նմանապէս ճարտարօք ի նոյն ձև օրինակի նստուցանել և անուանել զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք, և զայլն ամենայն յիւր անուն՝ զառաւելն ի վերայ յաւելեալ» (Գիրք Բ, գլ. Ժ):

Այստեղ մի խոշոր անաքրոնիզմ կա: Գիտենք Սեբեոսից և այլուստ, որ Խոսրով Ա Անուշիրվան բյուզանդական հողից զաղթեցրեց ժողովուրդ և հիմնեց մի նոր քաղաք և կոչեց Վեհ-Անջատոք¹, այսինքն՝ Veh-az-Antoc, «լավ քան Անտիոք»:

Մեր պատմագրի «Առաւել քան զԱնտիոք» քաղաքը նույնն է, ինչ որ Վեհ-Անջատոք: Իսկ վերջինս հիմնված է 540 թվականին (11): Պատմագիրը շփոթել է Խոսրով Ա Խոսրով Բ-ի հետ և առաջինի գործը վերագրել երկրորդին: Ակներև է, որ այսպիսի շփոթություն հեղինակը չէր կարող ժամանակակից լինել Խոսրով Բ Ապրվեզին և ոչ մանավանդ գրել 628 թվականին: Շփոթությունը կարելի է և պետք է մեկնել նրանով, որ հեղինակը, ընդհակառակն, շատ ուշ է, քան 628 թվը: ԺԱ գլխում նկարագրում է

¹ Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 28:

խազարաց արշավանքը «յամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տագնապի աղէտի սպանմանն Խոսրովու», այսինքն՝ 628 թվին: Իրականին այս արշավանքը տեղի է ունեցել 626 թվին: 628 թվին գրող հեղինակը այսպիսի սխալ չէր կարող գործել և երկու տարի հնուություն ունեցող անցքը տեղափոխել իր գրություն տարին: Հետևաբար նա 628 թվի գրիչ չէ:

ԺԲ գլխի մեջ մի ուրիշ տեղ կոպիտ սխալ: «Յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու», ուրեմն՝ 626 թվին, Հերակլ կայսր խորհում է, «թէ զիարդ արդեօք կարասցէ բուժիլ յանհնարին տրամութենէն և ի նախատանացն», և հարաբերության մեջ է մտնում խազարների հետ և նրանց կանչում օգնության: Կատարյալ անհեթեթություն է, 626 թվին սրբել տալ 628 թվին կրած նախատիքը: Հեղինակը լավ չէ սերտել իր ձեռքի տակ գտնված նյութերը: Խազարների արշավանքը տեղի ունեցավ 626 թվին, իսկ 628 թվին վերագրած արշավանքը իսկապես մի ուրիշ նկարագրությունն է նույն 626 թվի արշավանքի: Մի դեպքը վերածելով երկուսի, հեղինակը գործել է ակամայից մի ուրիշ սխալ՝ կարծելով որ 626 թվին խազարները «ճանապարհ կալեալ ընդ աշխարհն Վրաց և Եգերացոց՝ հատին, անցին ընդ ծովն մեծ մինչև ի պալատն արքունի: Եւ յանդիման լեալ մեծի կայսերն, հաստատեն առ միմեանս զբրդմունս» (Բ, գլ. ԺԲ):

Սակայն խազարները երբեք չեն գնացել բյուզանդական մայրաքաղաք բանակցելու կայսեր հետ: Հերակլ կայսրն է, որ եկավ Եգերացվոց աշխարհը և պաշարեց Տփղիսը: Այս քաղաքի առջև տեղի ունեցավ տեսակցություն խազար թագավորի՝ Ջեբու խաբանի հետ, որ է Չիբելի Թեոփանես պատմիչի: Կայսրը խոստանում էր տալ իր մատաղահաս հագիվ 17 տարեկան դուստրը, ի տրիտուր զինվորական օգնության, խազար իշխանին: Եթե մեր պատմագիրը գրած լիներ 628 թվին, պետք է որ այսքան սխալ տեղեկություն չուներ օրվան եղելության մասին, մանավանդ որ խազարները իջնելով ձորա կամ Չոդա պահակից Աղվանք, այստեղից էին գնացել Տփղիս ներկայանալու կայսեր:

Ավելորդ չէ հիշել նաև, որ ներածական գլխում (Թ) գործ է ածված Հայկական թվականությունը, որ մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ երևան է գալիս 684 թ. և սովորական է դառնում միմիայն ութերորդ դարու վերջերից հետո¹:

¹ Հնագույն արձանագրությունն է Թալիմի մայր եկեղեցու ՄԼԲ Թ.Ն. = 783: Արիստղոմ վարպետի կարճ արձանագրությունը Անի՝ «շինեցի զեկեղեցիս զայս ի բուականութեան ՀԱ.» վիճելի է. արդյոք Հայոց պիտի կարդալ, թե 71=622: Մի դեպքում արձա-

Այս դիտողություններն ինքնին ապացույց են, որ մեր պատմագիրը ժամանակակից չէ անցքերին և ամեն պարագայի Վերոյի գրվազը չէր կարող գրված լինել 628 թվին, հակառակ հայր Հացունու:

Պատվական հոր մոլորության աղբյուրն է երկրորդ գրքի թ-րդ ներածական գլխի սխալ բեթանումը: Գլխի վերնագիրն է. «Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս տիեզերահեծ տազնապիւր որ եղև աշխարհաց»: Սա ընդհանուր վերնագիր է, որ վերաբերում է հետևյալ գլուխներին մինչև ԺԳ, թեև սրանցից յուրաքանչյուրն իր հատուկ վերնագիրն ևս ունի, ինչպես որ ԺԴ գլխի վերնագիրն ամփոփում է ոչ միայն ԺԴ, այլև հետևյալ գլուխները մինչև ԺԶ, հակառակ որ իրենց հատուկ վերնագիրն ունին: Թ գլխի վերնագիրը վերաբերում է իսկապես թ-ից մինչև ԺԶ գլուխներին այս երկու հատվածներին: Ժիշտ այդպես Բ գրքի ԻԹ գլխի վերնագիրն ի նկատի ունի ԻԹ-ից մինչև ԼԳ գլուխները, որովհետև այնտեղ նշանակված է «գիւտ սրբոյ Խաչին որ ի Գիսն», իսկ այդ գլուտի մասին խոսվում է ԼԳ գլխում:

Հակառակ վերնագրին, Թ գլուխը տազնապի մասին չէ խոսում, այլ մի տեսակ ներածություն է: Նախքան անցնել տազնապի պատմության, մեր պատմագիրը անձնատուր է լինում տխուր խորհրդածություն և գոչում է. «Ո՛վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել ի լսելիս տիեզերաց մօտաւորաց և հեռավորաց». և շարունակում է արծարծել այս նյութը: Նրան թվում է, որ տիեզերական պատմությունը չգիտես նման տազնապ, որ վիճակվեց Ազվանից աշխարհին, ո՛չ Սուրբ Գիրքը, ո՛չ արտաքին պատմագիրները: Կարծես թե Փրկչի մարգարեությունն էր, որ կատարվեց թե «լսելոց էք պատերազմունս և համբաւս պատերազմաց և լինել սովուց յաճախութիւն և սուրբ և սասանութիւնք»¹: Հանկարծ սթափվում է իր անընդունակ. «և արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ և զբողեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս և մոռացայ զկարգ բանին, որ հանդերձեալն էր արկանել հիմն, և սկիզբն առնել ժամանակաց և անցից, որք անցին ընդ աշխարհս Ազվանից, ըստ բանի մարգարէին եթէ՛

ճագրոբյունը պետք է թերի համարել մյուս դեպքում խնդրական է մնում, թե ինչու չէ նշանակած (Հայոց) ՀԱ: Մատենագիրներից առաջին անգամ Ատոնդի մոտ է հաղիպում Հայկական Բվականությունը, Արծրունի եղբայրների նահատակության տարին՝ Մ.Գ = 784 (ավելի ճիշտ Մ.Գ): Մենք կարծում ենք, որ «Կայսերաց պատմութեան» (12) վերջ հիշատակված, ՃԼԳ=685 հնագ
¹ Մատթ., ԻԴ, 2:

«մոռացայ ուտել զհաց իմ ի ձայնէ հեծութեան իմոյ՛», սակայն և այժմ առ անգամ մի թողեալ զահ և զերկիւղ, որ դեռ գմեղս (կարգա՛ զմիտս²) ունի, ի նոյն կարգն դարձցուք»:

Արդ, հայր Հացունի այնպես է հասկացել այս տողերը, որպես թե հեղինակն ականատես է եղել տազնապին, կրել բոլոր ծանրությունն ու նեղությունը և սկսել գրել իր պատմական գործը սկզբից ևեթ, գրել «այդ նեղություն մեջ իսկ, ոչ թե կանխավ»:

Եթե հեղինակի միտքն այդ լիներ, պետք էր սպասել, որ այդ մասին խոսեր իր ձեռնարկության սկզբին և ոչ թե միջին: Հետո, հայր Հացունի անտեսել է «մոռացայ զկարգ բանին» կարևոր խոսքերը, որ բոլորովին այլ իմաստ են տալիս ամբողջ պարբերության: Պատմագիրը գրել, հասցրել է իր գործը մինչև Բ գրքի Ը գլուխը և պիտի անցնե «տիեզերահեծ տազնապի» պատմության հետևյալ Թ գլխից: Սակայն փոխանակ անմիջապես նյութին անցնելու, հեղինակի միտքը տարվում է, ընկնում վհատ մտածմունքների մեջ, թե ի՛նչ ահավոր, չտեսնված ու չլսված, պատմություն է, որ պիտի անն. «միտքը կանսվում է, խոհերը չփոթվում» այս սոսկալի անցքերից և հարվածներից, ո՛չ որպես ականատես, այլ իբրև պատմող, ուստի և պահ մի մոռանում է «զկարգ բանին», այսինքն՝ շեղվում է նյութից: Սակայն որքան և ընկճված ծանր մտքերից, պետք է սթափվել և «ի նոյն կարգ դառնալ», այսինքն՝ շարունակել պատմության թելը, որ ընդհատած էր իր խորհրդածության հետևանքով:

Եվ խոստանում է պատմել ոչ միայն թշնամիների հարվածները, այլև նրանց պարտությունը, թե ինչպես «մարդասէր աջն Աստուծոյ» հաղթեց և թշնամիներն «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց»:

Հաջորդ Ժ գլխից սկսած մինչև ԺԶ, մեր պատմագիրը նկարագրում է տազնապալից շրջան խազարների արշավանքի պատճառով և վերջին գլխում պատմում է թշնամու պարտությունը, թե ինչպես հրաջքով թշնամին իր պատիժը կրեց: Ջերու խաքանը սպանվեց յուրայիններից այն միջոցին, երբ նրա որդին, Չորպան-Թարխան արյունարբու զորավարի առաջնորդությամբ, ասպատակում էր Ազվանը: Խաքանը, դեռ չսպանված, ընտանեկան գժտությունները ծագելուն պես, հետ կանչեց իր որդուն և զորավարին:

¹ Մաղմ., ԵԱ, 2:
² Այս սրբագրությունը պատկանում է Ս.Պարոնյան վարդապետին (13), իր ձեռքով նշանակված Կաղանկատվացու իր օրինակի լուսանցքում:

Այս առթիվ մեր հեղինակը նորեն ընկնում է խորհրդածության մեջ. «Եւ յուզին միտք իմ զբազում ճառօք ածել օրինակս. միթէ՞ առաւել իցեն քան զընկղմիլն Փարաւոնի» և կամ Ամադեկի պարտությունը, Գեղեոնի և Հեսուի հաջողությունները և կամ ասորեստանցիներին հասած պատիժը: Փոքրիկ շեղումից հետո վերսկսում է իր պատմությունը, ասելով՝ «Այլ մեք ի նոյն դարձցուք ի կարգ բանիցն», և ավարտում զրվազը արձանագրելով արքայորդու և իր զորավարի քաշվիլը Աղվանքից, համաձայն խաքանից ստացած պատվերին: Հեղինակի «մտքի յուզումը» այստեղ նույն կարգի արտահայտություն է, ինչ որ նախարանի մեջ «մտքի ընկղմումը», և չեն նշանակում, թե պատմագիրն ականատես է տազնապին և գրել է տազնապի մեջ իսկ, «ոչ թէ կանխաւ», 628 թվին: Նախարանի ակնարկը «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց» վերաբերում է խաքանի անսպասելի վախճանին, որ տեղի ունեցավ մեր հեղինակի հաշվով Կավատի թագավորությունից երկու տարի հետո՝ «Յերկրորդ ամի Արատաշըի» (Բ, գլ. ԺԶ), 629-630 թվին: Ուրեմն, եթե Հացունու պես մտածենք, պատմագիրը պետք է, որ սկսած լինի իր գործը ամեն պարագային ոչ 628 թվի տազնապի մեջ, այլ առնվազն երկու տարուց հետո, երբ «ա՛հ և երկիւղ» անցել էին: Հեղինակի զգացած «ա՛հ և երկիւղը» զրոզի զգացում է և ոչ տազնապն իրապես ապրողի սարսուռ:

Ա գրքի մեջ գլ. ԺԱ բերված է Գյուտ եպիսկոպոսի նամակը Վաչեին: Անվավեր զրվածք է, բավականին անճաշակ: Գյուտ ուզում է նկարագրել Վաչե թագավորի առաքինությունը, բայց սոսկում է այդ մտքից. «Ա՛հ անկաւ ինձ, - գոչում է նա, - մեծ և ահազին և բարձրագոյն քան զերկինս երկնից և խորամուխ լինել երկնչիմ, եթէ գուցէ ընկղմիցիմ, որպէս Պետրոս Առաքեալ ի ծով անդնդային» վերջապես հաղթահարում է ահն ու երկյուղ. «Արդ ահա յորմէ երկուցեալս էի ի ձեռս սիրոյ մօտիմ և սկսանիմ ուստի արժանն է սկսանել»: Ստորև բացատրում է. «Այս է, որ զահի հարեալ էի ի սկզբանէ պատմութեանս, որ վեր քան զբան գտանի»:

Այգպիսի զրության մեջ է զգում և մեր պատմագիրը, երբ պատրաստվում է գրել ոչ թե մի առաքինի կյանք, այլ «տիեզերական տազնապ»-ը: Սկսում է հուզմունքով և վերջացնում նույն զգացումով, որպես պատմիչ, կրկնում ենք, և ոչ ականատես:

Ներածական Թ գլխի մեջ պատմագիրը խոստանում է գրել մեծ «տազնապը»-ը, բայց հարկավոր է համարում սկսել նախընթաց

անցքերից, ասելով. «Եւ զի անցեալ ժամանակն յետս կոյս զիւրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին տասնևութ նահանջէն յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մեհեկանի ամսոյ, յերեսուն և հինգ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի, որ եղև»:

Խոսրովի 35-րդ տարին է (590+35)=625, որին համաձայն է և մյուս թվականը, 18 նահանջ՝ հաշված մեհեկանի ամսի Հայտնությունից: Հայկական թվականը սկսվում է 552 թվից, երբ նավասարդի մեկը =11 հուլիսի, և հետևաբար մեհեկանի 1=556 թ. հունվարի 7: Այս է Հայտնության մեհեկանը, որից հաշվելով 18 նահանջ (4×18=) 72 տարի, կստացվի (553+72) 625 թ.:

Պատմագիրն ուրեմն պիտի սկսե իր պատմությունը 625 թվից: Հաջորդ Ժ գլխի վերնագիրը՝ «Յառաջին տասնևութն նահանջէն սկիզբն պատմողաբար» հաստատում է նույն խոստումը՝ սկսել առաջին <ամե> հետ 72 տարվո, ուրեմն 625 թվից հետո:

Սակայն, հակառակ խոստման, պատմագիրը սկսում է ոչ թե 625 թվից, այլ 614 թվից, հիշատակում է Երուսաղեմի առումը և խաչափայտի գերությունը, որ տեղի ունեցավ 614 թվին, Հերակլ կայսրի առաջին արշավանքը 622 թվին, հարձակումը Ատրպատականի վերա և առաջանալը մինչև Գայշ ավան քաղաքը, պարսից թագավորների ամարանոցը¹: Ատրպատական մտավ կայսրը, ըստ Թեոփանեսի, 20 ապրիլի 623 թվին² և այնտեղից վերադարձավ ձմերելու Աղվանք: Կողանկատվացին հիշում է, որ պարսից զորավար Շահրապաղական եկավ Հերակլի դեմ: Թեոփանեսի ասելով, Սարաբլազան զորավարը, որ նույն Շահրապաղականն է (և ոչ Շահրատպաղական, ինչպես տպված է), հիրավի, եկավ Հերակլի դեմ գարնան 624 թվին: Մեր պատմագիրը գիտե, որ «միւս զօրավար» եկավ «ի Հոռոմայ», այսինքն՝ Հոռոմոց երկրից: Այս զորավարը Խոռեանն էր, որը կոչվում էր նաև Շահր-Վարազ և Ռազմիոզան:

Հետևյալ ԺԱ գլխում պատմագիրն անցնում է խաղարաց արշավին 628 թվին: Խոսրով լսելով, որ խաղարները ասպատակում

¹ Տպագիրն ունի Գայշավան: Պետք է գատ գրել Գայշ ավան: Պարսից արքաների ամարանոց Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր, որ բնավ Թավրիզ չէ, այլ այժմյան Թախտ-ի-Սուլեյման: Արաբները կոչում են Շիզ, և վկայում են, որ իին ձևն է Ջիս, որ իբրև թե Գազնա (= Գանձակ) արաբական արտասանություն է: Մեզ բվում է, որ Գայշ նույնն է այս Ջիս-ի հետ, որի պարսկական ձևը պետք է լիներ Գես, Գայս: Այստեղ էր գտնվում Ատրվշնասպ հռչակավոր հրատը, որ համարվում էր պատերազմական հովանավոր և թագավորները ուխտ էին գալիս և հաջողություն խնդրում պատերազմ գնալիս:

² Theophanis Chronographia, ed. Bonn, 1839, p. 474.

են երկիրը Հերակլի դրդմամբ, մարդ է ղրկում հանդիմանելու, եթե նրանց ոսկի էր պետք, ինքն ավելի մեծ նվերներ կարող էր տալ, քան ստացել են կայսրից և սպառնաց հետ կանչել իր քաղամարտիկ զորավարներին, Շահր-Վարազ, Շահեն և Քրտարական¹, որ ավերում են կայսերական հողերը և նրանց ուղղել խազարների դեմ: Խազարները իջան Ազովանք, ըստ Թեոփանեսի, հարձակվեցին Ատրպատականի վերա, և վերադարձին պնացին պաշարելու Տիգրիս քաղաքը: Կայսրը եկավ զորքով օգնություն: Ամեն միջոց գործ դրին քաղաքի դեմ, բայց չկարողացան գրավել: Եկավ Շահր-Վարազ և պաշարողները ստիպված հեռացան:

Հերակլ առաջարկեց Ջերուխաքանին վերադառնալ իր տեղը, քանի որ լեռնականները սովոր չեն հարավային շոգերի, և դալ հետևյալ տարին ավելի հովասուն եղանակի:

Տիգրիսի բնակիչները սկսեցին ծաղրել Հոնաց (Խազարաց) թագավորին, ցուցադրեցին սլարիստների վերա նրա ծաղրանկարը՝ գծած մի մեծ դեղումի վերա: Անարգեցին նաև «գմիւս թագաւորն», այսինքն՝ Հերակլին, անվանելով նրան «պիղծ և արուագեղծ» (Բ, գլ. ԺԱ)²:

Այս բոլորը ճշմարիտ է ընդհանուր առմամբ, սխալ է միայն տարեթիվը: Տեսարանը տեղի ունեցավ 626 թվին և ոչ 628 թվին: Գրչի վրիպակ չէ, որովհետև ասված է՝ «որ ամ էր տաղնապի աղետի սպանման Խոսրովու»: Խոսրով սպանվեց 628 թվի փետրվարի 24:

Պատմագիրը ծրագրել էր պատմել 625 թվին հաջորդած անցքերը: Ժ և ԺԱ գլուխները շեղում են ծրագրից: ԺԲ գլխից է սկսվում ծրագրյալը: Այստեղ, 626 թվի տակ, պատմում է, թե ինչպես կայսրը դիմեց խազարների խաքանին, ղրկելով նրա մոտ բանակցության Անդրե անունով պաշտոնյային: Խաքանը համաձայնեց և զորքով եկավ կայսեր մոտ:

Արդեն հիշել ենք վերև, որ մեր պատմագիրը կարծում է սխալմամբ, որ խաքան գնացել է մայրաքաղաք տեսնելու կայսեր, այնինչ հանդիպումը տեղի է ունեցել Տիգրիսի մոտ: Հերակլ կայսրը թողեց Կ. Պոլիս 623 թվին և մնաց պատերազմի դաշտերում

¹ Տպագիրն ունի Քրտակարին: Սրբագրելի է Քրտարական՝ համաձայն Թեոփանեսի Kardaragan-ի:

² «Վրաց տարեգիրքը» (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPb., 1842, p. 226) ևս գիտե ծաղանքի տեսարանը, բեև տարբեր գույնով: Հերակլի հասցեին գոչած են՝ «մոտորդ այծի, վիզո՛ այծյամի»: Խաքանի ինքնությունը մոռացված է և Ջերու հանդես է գալիս որպես մի վրացի իշխան, զինակից Հերակլի: Խաքանը կոչվում էր, ըստ Թեոփանեսի, Ziebel, ըստ Մերնուսի՝ Ծեմբուխ (էջ 66):

մինչև 628 թիվը՝ Խոսրովի խորտակումն և սպանությունը: 625 թվին Հայաստան էր, երբ խուլս տվավ պարսիկ զորավարներից և գրեթե փախավ դեպի Ամիգ և այնտեղից Սեբաստիա ուր և ձմեռեց: Գարնան 626 թվի շարժվեց դեպի Վրաստան, պաշարեց Տիգրիսը: Այդ միջոցին հասավ խաքանը զորքով: Թեոփանեսի և Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, ընդունելությունը մեծ էր. կայսրը չուայլեց ամեն ուշադրություն, հանեց թագն իր գլխից և դրավ խաքանի գլխին, սարքեց մեծ ճաշկերույթ, և ճաշից հետո բոլոր ոսկի սպասները նվիրեց խազար իշխանին: Եվ ինչ որ անսպասելի էր, կայսրը խոստացավ տալ իր դուստրը Եվդոկիա բարբարոս հեթանոսին կնություն՝ փոխան զինակցության: Բարբարոստաբար խաքանի մահը փրկեց մատաղահաս իշխանուհուն անարգ վիճակից: Երևում է, որ Հերակլ չէր կարող պարծենալ իր զենքի հաջողությամբ, և մինչև 626 տարին առավելությունը պարսից կողմն էր:

Խաքանը զորք թողեց Հերակլին և ինքը վերադարձավ: Մեր պատմագրի տեղեկությունները, խաքանը զորք ղրկեց 627 թվին իր եղբորորդու առաջնորդությամբ, «որոյ ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Շաթ անուն կարդային»: Շաթ հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, ishād կամ al-shad, ըստ արաբ հեղինակներին:

Շաթ մտավ Ազովանք և Ատրպատական, պատգամ ղրկեց Խոսրովին, պահանջելով որ հետ քաշե իր զորքերը կայսերական հողերից և վերադարձնե խաչափայտը: Հակառակ դեպքում, սպառնաց մեծամեծ չարիքներ հասցնել: Խոսրով ծածկելով իր զայրույթը պատասխանեց, ցավ հայտնելով, որ «իր եղբայր Ջերու խաքան», խախտելով հին բարեկամությունը, խաբվել է «իր ծառա հույժմայեցու» խոստումներից: «Տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իւր»: Տուրկան հատուկ անուն չէ, այլ գավառական բառ է և նշանակում է պատգամավոր (հմտո՛ւ ուզնկան):

Խաքանի և Խոսրովի այս բանակցությունը գրեթե նույնն է, ինչ որ նախորդ գլխում տեսանք: Խոսրով ղրկեց խաքանի դեմ Ռոնավեզ զորավարին¹: Պարսից զորքը մեծ ջարդ կրեց 627 թվի դեկտեմբեր 12, որից հետո սկսվեցին խլրտումներ պարսից արքունիքում: Խոսրով գահընկեց եղավ ի նպաստ իր որդու Կավատի:

¹ Ռոնվեհ, Սեբեոսի մոտ Ռոնվեհան (էջ 94, ոչ Ռոն Վեհան: էջ 79 Գոռն Վեհան, կարդալ Ռոնվեհան), Թեոփանեսի մոտ Razates, որ աղաղված է: Ռոնվեհ պարբև ձևն է պարսկերենի՝ Ռոզբեհ, որ նշանակում է բառացի «լավօրյա», այսինքն՝ բարեբախտ:

ԺԳ գլուխը տալիս է Խոսրովի սպանությունն մանրամասնությամբ ներկայացնելով: Ուշադրություն արժանի է հեղինակի համակրությունը հանդեպ Կավատի, «որ էր բարեխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր»: Նա արձակեց բանտից կալանավորներին: Ազատ արձակեց և Վիրո կաթողիկոսին, որին նվիրված է հետևյալ ԺԴ գլուխը:

Վիրո կաթողիկոսը, Ազվանից իշխանների աղստամբության միջոցին, «փախստեայ անկանէր ի դուռն արքունի» և արժանանալով թագուհու հովանավորության, փրկվեց մահից: Բայց մնաց կալանավոր պարսից դրան, շարունակելով ստանալ անարգել «զհաս իշխանութեան ակոսոյ»:

Ազատվեց արգելարանից շնորհիվ Կավատի, ուրեմն 628 թվի փետրվարի 24-ից հետո, եկավ հայրենիք, կարոտակեց «համբուրեց եկեղեցիներն դռներն ու հատակները», և հազիվ սփոփված իր երկարատև վշտից, նոր աղետի մեջ ընկավ: Ջերու խաքանն իր որդու Շաթի հետ նորեն երևաց Ազվանք և գնաց պաշարեց մի անգամ ևս Տիգրիսը: Երկու ամիս նեղելով քաղաքը, վերջապես տիրացավ նրան, սպանեց պարսիկ կառավարչին և մի վրացի իշխանի, նախապես հանեց նրանց աչքերը, «փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա»: Ակնարկ է վերև հիշված ձաղանքին:

Խաքանը թողեց երկրում իր որդուն և ինքը վերադարձավ: Սա պատգամ է ղրկում պարսից մարզպանին և Վիրո կաթողիկոսին գալ հնազանդվել իր իշխանության: Վիրո տատանվում էր, մանավանդ որ մարզպանը փախել էր Պարսկաստան, վախենում էր, որ պարսիկները նորեն իրեն պատժեն, եթե Շաթի կողմն անցնի: Ժողովուրդը ապաստանեց ամուր տեղերը: Վիրո ևս քաշվեց Արցախի լեռները: Դրությունը շատ ծանր էր. թշնամու սարսափը և մյուս կողմեն սովը հարկադրում էր մի հնար գտնել դուրս դալու անորոշ վիճակից: Չարաբերդ ամրոցում խորհուրդ արավ երկրի մեծամեծների հետ, ուր որոշվեց, որ կաթողիկոսը գնա անձամբ ներկայանալու խազար իշխանին: Շաթի բանակը Պարտավ քաղաքի մոտ էր: Մեծ նվերներով Վիրո ներկայացավ նրան, հաջողեց ամոքել զազանին և ազատել գերիներին¹:

¹ Կաթողիկոսին օգնեցին բարցրած գերիներին որոնելու խաքանի կողմն նշանակված մարդիկ՝ «արս յայտնիս գորս բնդինս անուանեն»: Ընդգծած բառս, որքան մեզ հայտնի է, առանց մեկնության է: Մեզ թվում է, որ խազար բառ է և պաշտոննորյան կոչում: Ավարաց խաքանի մի ներկայացուցիչը Խերսոն քաղաքում կոչվում էր toundounos, Հուստինիանոս II-ի օրով 710 թվին, ըստ Թեոփանեսի (էջ 579): Մեզ թվում է, որ նույն բառն է, ինչ որ հայացրած բնդյուն, փոխանակ բ(ու)նդուն-ի:

ԺԵ գլուխը կրում է Վիրոյի ինքնաձեռն ստորագրությունը, ուր նկարագրում է սովը և սոսկալի ժանտախտը:

ԺԶ գլխում պատմում է, թե խաքանը ղրկեց իր որդուն՝ Շաթին, զորավար Չորպան-Թարխանի առաջնորդությամբ հավաքելու հարկերը, որ տալիս էին աղվանցիք պարսիկներին: Շահր-Վարազ մի գունդ ղրկեց նրանց դեմ, բայց անհաջող: Խազարները հաղթեցին և վճռեցին ձեռք դնել նաև Հայոց երկրի վրա: Այս միջոցին լուր եկավ խաքանից, որ ընտանեկան կռիվներ կան և Շաթը պետք է անմիջապես վերադառնար: Հետաքրքրական է Շահր-Վարազի ճառը կամ հրապարակախոսությունը, ինչպես պատմագիրն է արտահայտվում, ուղղված իր զորքերին, ուր ակնարկում է, թե կարող է կտրել «զչառաւիղս Սասանականին» և ինքը թագավորել: Հիշում է պարծանքով, որ ինքն էր, որ վանեց «զորդին Հոռոմելայ», այսինքն՝ կայսեր, և այժմ կարող է փշրել հյուսիսականներին: «Եւ զիա՞րդ ոչ փրկեաց զնոսա զիեցիկն իւրեանց, յոր յուսացեայն էին խաղալիկ ի ձեռին և գգուէին (և ո՛չ թե «զգուեն», ինչպես տպված է) ի գիրկս, որպէս մանուկ ընդոծնի իւրեանց»:

Նիկեփոր պատրիարքը պատմում է, որ Ջերու խաքանը կայսեր ներկայացրեց, 626 թվի տեսակցության միջոցին, իր որդուն, որ շատ մատաղ էր. և կայսրն առավ նրան իր ծնկների վերա և փայփայեց: Թվում է, թե մեր պատմագիրը գիտե այս դեպքը, որին ակնարկում է Շահր-Վարազի բերանով: Խաքանի որդին Շաթն էր, և նրա հասցեին է ուղղված Շահր-Վարազ խոսքերը, թե ի՞նչ օգուտ տվավ կայսեր իր ղիեցիկը (ծծկեր երեխան - Պ. Հ.), որին գգվում էր որպես իր ընդոծնի մանուկ:

Մեր պատմագիրը գիտե, որ արքայորդին մանուկ էր, ուստի գրում է՝ «Թողեալ զօրս պատերազմողս ի ձեռս որդւոյն իւրոյ Շաթայ հանդերձ դաստիարակօք» (Բ, գլ. ԺԴ):

Գիտե նաև, որ Շահր-Վարազ թագավորել է: Կավատ մեռավ 5 ամսից հետո (ըստ Սեբեոսի՝ 6)¹, ուրեմն թագավորեց 628 թվի փետրվարի 24-ից մինչև² օգոստոս: Նրա հաջորդ Արտաշիր, ըստ Թեոփանեսի², իշխեց միայն 7 ամիս, բայց Միքայել Ասորի տալիս է նրան մի տարի և տասն ամիս³: Մեր պատմագիրն ևս, թվում է, նույն տեղեկությունն ունի: Արտաշրից հետո Շահր-Վարազ գրա-

¹ Սեբեոս, էջ 20:

² Theophanes, p. 504.

³ Michel le Syrien, Chronique, Editée pour la premiere fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 410.

վեց գահը, թեև երկար չվայելեց և սպանվեց հաղթի երկու ամիս թագավորելուց հետո:

Շահր-Վարազի «հրապարակախոսութիւնը» Կալատի օրով էր, ուրեմն 628 թվին, երբ նա տակավին չէր որոճում փառասիրական ձգտումներ: Պատմագիրը, անշուշտ, հետին թվով է նրա բերանը դնում, թե կարող է վերջ տալ Սասանյան տան և ինքը թագավորել:

Այսպես, քննած դրվագի, այսինքն՝ երկրորդ գրքի Թ-ԺԶ գլուխների, հիմը միանգամայն պատմական է: Ընտիր տեղեկութիւնները սակայն ազատ չեն ինչ-ինչ թերութիւններից: Կան հակաժամանակյա կետեր, կան շփոթութիւններ: Ակնբռն է, որ հեղինակը օգտվել է վստահելի աղբյուրներից և թերութիւնները, թերևս, վերագրելի են իրեն:

Այն կարծիքն էլիք հայտնել, որ բուն աղբյուրը հավանորեն Վիրո կաթողիկոսի Հիշատակարանն է: Վենետիկի բանասերը ծառայել է և այս ենթադրութեան դեմ այն հիմամբ, որ Վիրո չէր կարող իրեն մասին գրել «այր հանճարեղ և իմաստուն»: Առարկութիւնս պարզամիտ է: Օգտվել չի նշանակում արտագրել և մեր մտքից հեռու էր Վիրոյի գրութեան պատճեն համարել ինչ որ մեզ ավանդում է Կաղանկատվացին:

Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Վիրոյի մի Հիշատակարանը հասել է մեզ Կաղանկատվացու ընդօրինակութեամբ. «ես Վիրոյ Աղվանից և Լփնաց և Չողայ կաթողիկոս թողում ասել» և այլն (Բ, գլ. ԺԵ): Այստեղ Վիրո նկարագրում է սոսկալի սովը և ժանտ ցավը, որպես հետևանք պատերազմների: Վերնագրի մեջ հիշված է և «գերութիւն», բայց այս մասին ոչինչ չկա բնագրում: Հավանորեն Հիշատակարանը թերի է: Վիրո գլխավոր դերակատարն էր խաբանի արշավանքների միջոցին, անձամբ դնաց նորա մոտ և թեթևացրեց երկրի դրութիւնը: Հնարավոր է, որ նա գրիչ առնն ձեռը ճառելու սովի և հիվանդութեան մասին, առանց խոսելու իր առաքելութեան վրա: Ի՞նչ առթիվ պիտի գրած լիներ երեք զորավարների մասին, ինչպես ինքն է արտահայտում՝ «սովն և սուրն և մահն», եթե ոչ խաղաղների արշավանքների և իր կատարած փրկարար դերի:

Այս դրվագի մեջ Կալատ ներկայացրած է համակրելի գծերով, մինչդեռ արյունարբու մեկն էլ նա էր, որ սպանեց ոչ միայն հորը, այլև բոլոր եղբայրներին, թվով 40: Սակայն Վիրոյի համար Կալատ մեծ բարերար էր, «ողորմած», որպես պատճառ իր ազա-

տութեան: Կաղանկատվացու աղբյուրն այս կետում Վիրոյի ենթադրյալ գրութիւնն է:

Տեսանք, որ մեր պատմագիրը խոստանում է սկսել 625 թվից, բայց սկսում է 614 թվից: Մեզ թվում է, որ խոստումն առնված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Վիրոյի նպատակն է եղել պատմել ինչ որ ինքն է կատարել 628 թվին խաբանի մոտ, և բնականորեն պետք է տեսել խոսել խաղաղների առաջին արշավանքի մասին, և սկսել ուրեմն 626 թվից:

Իսկ մեր պատմագիրն իր կողմից ավելացրել է Ժ և ԺԱ գլուխները, որ ծրագրից դուրս են: Այսպես միայն կարելի է մեկնել խոստումի և գործի մեջ եղած անհետևողականութիւնը:

Ա գրքի ԺԸ գլուխը քաղված է Եղիշեից, բայց մեր պատմագիրն ավելացրել է Վաչեի անունը, որ անծանոթ է Եղիշեին և Ղազարին: Երկրորդ գրքի Գ գլուխը Կորյունից է, բայց վերջին կտորը՝ Խորենացուց: Հետևապես և Վիրոյի Հիշատակարանից քաղած տեղեկութիւններին կարող էր կցել ուրիշները¹:

Զարմանալի պիտի չթվե, որ [Կաղանկատվացին] Վիրոյին չէ հիշում որպես աղբյուր: Հիշյալ քաղվածների առթիվ ևս չեն հիշատակվում ո՛չ Եղիշե և ո՛չ Կորյուն: Բ գրքի ԻԹ գլուխը Իսրայելի մասին այլ աղբյուր չունի, քան Հովելի նամակը (գլ. Լ) նույն նյութի վերաբերյալ: Ինքը պատմագիրը՝ այնպես է պատմում, կարծես անկախ է Հովելից, սակայն բավական է համեմատել՝ համոզվելու, որ փաստացի մասն այնտեղից է առնված, միայն գրական համեմն է իրենը: Հովելի նամակը բռնում է երեք էջ, իսկ պատմագիրը նյութը ընարձակել է գրական թարմատարներով մինչև կրկնակի ծավալը: Հավանորեն նույն կերպով է վարվել և Վիրոյի Հիշատակարանի հետ: Հայր Հացունի նկատում է, որ որպես Հիշատակարան՝ շատ երկար է: Անշուշտ: Սակայն մեր առաջ Վիրոյի բնագիրը չէ, այլ մի շարագրութիւն՝ հիմնված Վիրոյի տեղեկութիւնների վերա:

ԺԵ գլխում, որ կրում է Վիրոյի անունը, ուշագրավ է հետևյալ տեղը. «Այլ օրինակ մերից փորձութեանցս ոչ կարեմք գտանել, բայց միայն դաւերն Երուսաղէմի ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ»:

Այս շունչը զգալի է և Թ գլխի բացազանջութեան մեջ, «ո՛վ սքանչելի պատմութեանս... որում ո՛չ համեմատէ ո՛չ դարուցն

¹ Կարծում ենք, որ նախարանի մեջ նահանջների հաշիվը և Հայկական Բվականը ևս մեր հեղինակի գիտուն կցվածքն է: Հաջորդ գլուխներում ժամանակն որոշվում է Խոսրովի և Արտաշրի թագավորության տարիներով:

առաջնոց նշանագիրք» և այլն, ինչպես և ԺԶ դրխի Համանման Համեմատության մեջ. «Մի՞թէ առաւել իցեն քան զընկզմիւն Փարաւոնի» և այլն:

Ուշագրավ են նաև Վիրոյի խոսքերը՝ ուղղված Չարաբերզի ժողովականներին. «Արք եղբարք, դուք ինքնին գիտէք զհարուածս մեծամեծս, զահ և զդողումն անյագ և անողորմ սրոյն, որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ և ընկղմեաց յանեղարծակի զանձինս մեր» (զլ. ԺԴ):

Այս խոսքերը հիշեցնում են նախաբանի այն տողերը, որ քննեցինք վերև, և գուցե և ազդել են տողերի հեղինակի վերա, եթե իրոք Վիրոյի Հիշատակարանից են առնված և ո՛չ թե մեր պատմագրի թելադրություն է:

Նազար իշխանին ներկայանալու տեսարանը (14) նկարագրված է ականատեսի գրչով և կարծում ենք արտագրված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Պատմագիրը փոխել է միայն առաջին դեմքը երրորդի, պահելով պատահարար սկզբի «տեսար», եթե միայն սրբագրելու է «տեսան»: Այնուհետև ամեն տեղ երրորդ դեմքով է պատմում, ինչպես՝ «և իբրև մուծին զնոսա»..., «և փոխեալ ի նոցանէ»..., «նստել նոցա»..., «իջուցին զնոսա» և այլն: Մի տեղ կարդացվում է՝ «զընծայ... բարձեալ ի բազկաց մերոց»: Սխալ ընթերցում է և անիմաստ: Վիրո բերել էր ընծաները՝ դարսած «կահավարից և սայլից» վերա, երբ մտնում են իշխանի մոտ, ընծաները առան բազուկների վերա, և հետո «փոխեալ ի նոցանէ զօժիտան ի բազուկս իրեանց», այսինքն՝ ընդունում են ընծաները և միայն կաթողիկոսին ներկայացնում իշխանին: «Բարձեալ ի բազկաց մերոց» սխալ է. պետք է կարդալ՝ «բարձեալ ի բազկաց վերայ»: Կաղանկատվացու այժմյան հրատարակությունը՝ Պարիզի, թե Մոսկվայի (15), վխտում է նման սխալ ընթերցումներով:

Մեր տպավորությունն է, որ Կաղանկատվացին ինչ որ գիտեն Վիրոյի գործունեության մասին՝ պարտական է Վիրոյի ենթադրյալ Հիշատակարանին: Այս է պատճառը, որ նա չգիտե, թե ե՞րբ և ի՞նչ հետագա պայմանների մեջ մեռավ Վիրո: Նա զբավատական խոսքերը կաթողիկոսի հասցեին հատուկ ազբյուր ունենալու պետք չունին: Սովորական գովեստ է. «Հանճարեզ իմաստուն, զօրաւոր ի բանս» թե՛ թագավորների հետ խոսելու համար և թե՛ ուսմիկների: «Մանաւանդ ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ ամս քսան և հինգ ի դիպահուղ առ զրանն խոսրովու»: ուզում է ասել, որ պարսկերեն լավ սովորել էր 25 տարի պարսից արքունիքում մնալով: Այս թիվը քննության պետք ու-

նի, գոնե մեզ վստահությունն է ներշնչում: Կասկածելի ենք համարում նաև, որ Վիրո մասնակցած լինելը Աղվանից իշխանների ապստամբական շարժումներին՝ ըննդեմ խոսրովի: Թվում է, թե պատմագրի սոսկ ենթադրությունն է, թե «յանցական գտաւ ընդ ապստամբոցս» աշխարհին Աղվանից, մանավանդ որ ոչինչ էի հայտնում ապստամբության էության և նպատակի վերաբերյալ:

Վիրոյից հետո, Կաղանկատվացին հիշում է Ուխտանես, Եղիազար, Ներսես, Սիմեոն և Միքայել: Իսկ գրքի վերջում հայրապետական ցուցակի համաձայն, Վիրոյից հետո մինչև Ուխտանես հաջորդել են Չաքարիա և ապա Հովհան: Այնտեղ նշանակված են նաև կաթողիկոսության տարիները.

1. Վիրո 34 տարի	5. Եղիազար 6
2. Չաքարիա 17 կամ 15 տարի ¹	6. Ներսես 17 1/2
3. Հովհան 25	7. Սիմեոն 1 1/2
4. Ուխտանես 12	8. Միքայել 35

Այս թվերը ստուգելու համար հաստատուն կովան ունինք Սիմեոնի կաթողիկոսության տարին: Սորա գումարած ժողովը, որի նպատակն էր «Ձեռնարկ», այսինքն՝ դավանաբանական երաշխիք տալ, գումարվեց Հիջրի 85 թ.=704 հունվարի 14-705 հունվար 2 (Գ, զլ. Ը)²: Ժողովը գումարված է հավանորեն Սիմեոնի գահակալության տարին, 704 թվին: Այստեղից մեկնելով կստանանք նախորդ կաթողիկոսների համար հետևյալ տարիները մոտաւորապես՝

- Սիմեոն 704
- Ներսես 686-704
- Եղիազար 680-686
- Ուխտանես 668-680
- Հովհան 643-668
- Չաքարիա 626-643, ավելի ճիշտ՝ 628-643
- Վիրո 594-628:

Վիրոյի նախորդն էր Աբաս, որ գահակալեց 551 թվին և կառավարեց 44 տարի, ուրեմն 551-596 (Բ, զլ. Դ):

Կարծես հետևողական են թվերը: Սակայն Վիրոյի նկատմամբ գոնե անընդունելի, քանի որ գիտենք, որ նա գերությունից դար-

¹ Ինչպես ունի Կիրակոս Գանձակեցի («Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1858, էջ 114), որ արտագրում է կաթողիկոսների ցուցակը:
² Աղոթքեր տրված է և Հայկական բվական՝ 148=699, որ սխալ է և հետո ավելցրած է. հարազատ է հրոտից ամսվան հիշատակությունը = մայիս 704 թ.:

ձավ Կավատի օրով 628 թվին, և Կենդանի էր տակառվին 630 թվին: Հարկավ, կարելի է ուղղել այս անհարթությունը, հաշվելով Վիրոյի գահակալությունը Աբասից հետո՝ 596 թվից մինչև 630 թիվը:

Սակայն ուրիշ դժվարություն կա: Զաքարիա կաթողիկոսի մասին ցուցակն ունի հետևյալ տեղեկությունը. «Սա յերաշխի առ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, և աղօթիք իւրովք գերծոյց ի գերութենէ զբազում անձինս: Եւ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրդաճե ոմն անուն յանհաւանութեան Հայոց»¹:

Արդ, Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանես ապրում էր Զ դարու երկրորդ կեսին, ինչպես երևում է Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսի Թղթից՝ ուղղված այս եպիսկոպոսին²: Հովհաննես կաթողիկոս մեռավ Կ. Պոլիս 574 թվին: Հետևաբար Վրթանես 574 թվին արդեն եպիսկոպոս էր և ուրեմն Զաքարիա Աղվանից կաթողիկոսն ևս պետք է գահի վերա լիներ այդ ժամանակները, այն ինչ հայտնի է Գաբեղենացու մի ուրիշ Թղթից, որ այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսն էր Աբաս³:

Մի ուրիշ անպատեհություն: Կաղանկատվացին Բ գրքի Ժ գլխի մեջ հիշում է «քահանայ ոմն անուն Զաքարիա, այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, հեղ և հանդարտ, որ եղ զանձն իւր ի վերայ նոցա և երգմամբ, ազգի ազգի հնարիւք գերծոյց զբազում անձինս քրիստոնէից՝ աղօթիւք իւրովք երաշխաւորեալ զնոսա, նաև զՀրէից և զհեթանոսաց: Ուստի յետոյ գովեցաւ զործ նորա և վկայեալ յամենեցուն կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն ամբողջն Աղվանից»:

Անտարակույս է, որ խոսքը նույն Զաքարիայի մասին է և ցուցակը, տեղեկությունը քաղված են այստեղից: Սակայն Պարտավի այս քահանան գործում էր 624 թվին, ըստ մեր պատմագրի, և գերիները Հերակլի բերած գերիներն էին: Թեոփանես հավատացնում է, որ Հերակլ՝ Ատրպատականի առաջին արշավանքից, 623 թվին, վերադարձավ ձմերելու Աղվանք, բերելով հետը 50 հազար գերի, որոնց մարդասիրաբար ազատ արձակեց⁴: Հետևաբար Զաքարիայի կաթողիկոսությունը պետք է ավելի ուշ լիներ, Վիրոյից հետո: Այս դեպքում նա չէր կարող Վրթանեսի ձեռնադրողը լինել: Պետք է հրաժարիլ այս տեղեկությունից:

¹ Առնված է Մովսես Կաղանկատվացու Գ գրքի ԻԳ գլխից, էջ 73:
² «Գիրք բրդոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 78:
³ Անդ, էջ 81 և որտեղից օրինակել է Կաղանկատվացի, Բ գիրք, գլ. Է:
⁴ Theophanes, p. 475.

Պատմության մեջ Զաքարիա և Հովհաննես բնավ չեն հիշվում և Ուխտանես գահի վերա է Կոստանդի 19-րդ տարին, 660 թվին, այն ինչ ցուցակի տվյալների համաձայն, միայն 668 թվին կարող էր գահակալած լինել: Փորձեր անել հաշտեցնելու հակասական տեղեկությունները անօգուտ է:

Հավանական է, որ Վիրո վախճանած լինի 630 թվի վերջերը կամ 631 թվին, ամեն պարագային Շաթի հեռանալուց քիչ հետո, որով և կբացատրվի, որ իր Հիշատակարականի մեջ ակնարկ չկա 630 թվից հետո կատարված դեպքերի մասին:

Ինչ վերաբերում է Վիրոյի գերություն, 25 տարին չափազանցած է: Պատմագրի հաշվով գերությունը տեղի պիտի ունեցած լինի (628-25=) 603 թվին:

Սակայն քաղաքական ընդհանուր կացությունը հիմ չէ տալիս ենթադրելու որևէ ապստամբական շարժում Աղվանքում, ոչ էլ Հայաստանում: Գիտենք, որ Խոսրով գերեց 611 թվին Հովհաննես կաթողիկոսին, որ Հունական Հայաստանի հովիվ էր: Ի նկատ առնելով, որ Աղվանք այդ միջոցին քաղկեդոնական հակումներ ունեին, թերևս Վիրո ևս տուժած լինի և վիճակված Հովհաննի բախտին:

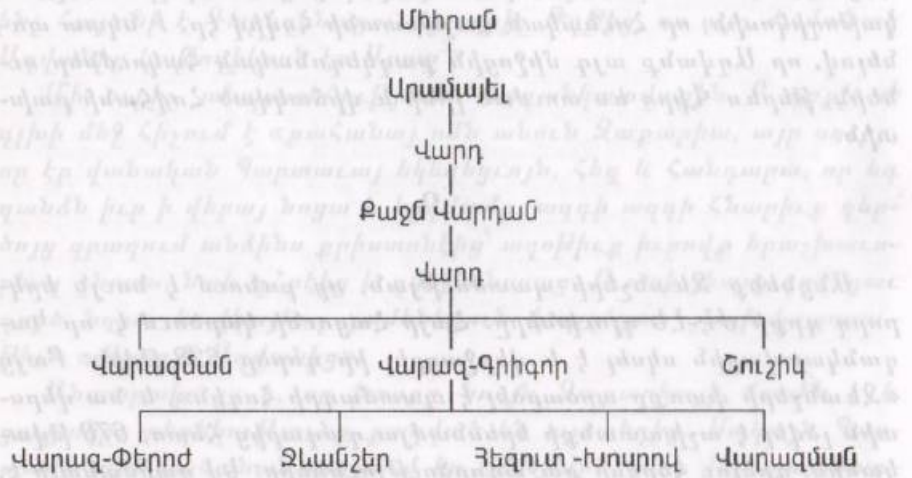
Դ

Անցնենք Զեանչերի պատմության, որ բռնում է նույն երկրորդ գրքի ԺԷ-ԼԵ գլուխները: Հայր Հացունի կարծում է, որ Կաղանկատվացին սկսել է և վերջացրել իր գործը 628 թվին: Բայց «Զեանչերի փառքը արձարծել է պատմագրի հոգին», և նա վերստին լծվել է աշխատանքի երեսնամյա դադարից հետո, 670 թվականին, գրելու հերոսի քաջագործությունները: Եվ զարմանալի է, որ «ոգևորված» պատմագիրը վայր է դրել գրիչը, երբ դեռ հերոսը կենդանի էր, և ավարտել իր գովքը, երկար կյանք մաղթելով փառավոր իշխանին: Ի՞նչն էր արգելել տանել հերոսին մինչև գերեզման: Արդյո՞ք պատմագրի մահը, հայր Հացունին այս մասին չէ մտածել:

Այս ավելի քան տարօրինակ կարծիքը ջրելու անվրեպ միջոցն է պատմական քննությունը, որին կենթարկենք պատմագրի հաղորդած տեղեկությունները հերոս Զեանչերի «փառքի» վերաբերյալ:

Ո՞վ էր Զեանչերը: Հատվածի սկիզբը, ԺԷ գլխի մեջ, պատմագիրը հայտարարում է, որ գտել է նրա ծագումը «յստոյգ և ի

բուն պատմագրաց»։ Պատմում է, որ Խոսրով Բ գահ բարձրանալով կոտորեց իր Բնդո և Վստամ քեռիներին և բոլոր ազգականներին, մոտ 60 հոգի։ Միայն մի հոգի, ոմն Միհրան, «առեալ երգս իբրև երեսուն հազար», փախավ Աղվանք, անցնելու Խազարաց աշխարհը։ Պարտավ հասած՝ ստացավ թագավորից ներում և թույլտվություն հաստատվելու Աղվանք, փոխանակ գնալու թշնամի խազարների մոտ։ Միհրան գնաց Գարգման, շինեց Միհրավան քաղաքը, դավով սպանեց տեղական տասներկու իշխաններին և տիրացավ երկրին։ Մեռավ թողնելով մի որդի՝ Արամայել, սրա որդին էր Վարդ, իսկ Վարդի որդին՝ Վարդան Քաջ, շինող Գարգմանա բերդի։ Քաջն Վարդան ճաշի կանչեց Եռանշահիկ իշխաններին, սպանեց բոլորին, մոտ 60 հոգի, խնայեց միայն Զառմիհր Եռանշահիկին, որ իր փեսան էր (16)։ Այս Վարդանի թոռնորդին էր Զեանշեր։

Խոսրով գահակալեց 590 թվին։ Զեանշեր ծնած պետք է լինի մոտավորապես, ինչպես կտեսնենք, 615 թվին։ Մեր պատմագիրը 590-615 թվականներին, ուրեմն 25 տարվան մեջ, հաշվում է յոթն սերունդ, Միհրանից մինչև իր թոռնորդու թոռնորդին Զեանշեր։ Կատարյալ անհեթեթություն։

Առաջին գրքում գլ. ԻԶ կա Աղվենի ժողովի արձանագրությունն, ուր մասնակցողների թվում գտնվում է նաև Գարգմանի տեր՝ Քաջն Վարդան։ Ժողովը գումարված է Վաչագան թագավորի հրամանով, իսկ սա գահ էր բարձրացել, ինչպես պատմագիրն է հայտնում, Վաղարշ թագավորի օրով (484-488)։ Ասել է թե, 590 թվին Աղվանք ոտ կոխած Միհրան պարսիկի թոռնորդին Քաջն

Վարդան ապրում էր գրեթե մի դար առաջ, քան իր նախահայրը։ Աներևակայելի անհեթեթություն։

Եկվոր տոհմը գրավում է երկիրը՝ ոչնչացնելով նախկին տերերին, որոնք սերում էին Առանից և կոչվում Հայկազյանց ազգ Եռանշահիկ (իմա՝ Առանշահիկ)։ Հիշելով այս պարագան, պատմագիրն ավելցնում է՝ «գոր վերագոյն գրեցաք ի մատենիս», ակնարկելով Ա գրքի Ժե գլուխը, ուր թված են Հայկազյանց սերունդի տասն թագավորները։ Հետևաբար կասկած չի կարող լինել, որ Միհրանի պատմությունը պատկանում է Կաղանկատվացու գրչին, այն հեղինակի, որ գրել է Ա գիրքը։

Արդ, հնարավոր է, որ այս անհեթեթ պատմության հեղինակն լինի ժամանակակից Միհրանի։ Խելք կտրելու բա՞ն է, որ 628 թվին ապրող մի հեղինակ այսքան խելար վերաբերում ունենա իր ժամանակակից նորեկ տոհմի ծագման խնդրին։ Ուշագրավ է նաև, որ ենթադրյալ ժամանակակից պատմագիրը պետք է ունեցել զիմելու «ստոյգ և բուն» պատմագիրներին՝ մեզ հաղորդելու հակատրամաբանական մի առասպել։

Իրավունք ունինք հետևցնելու, որ պատմագիրը ժամանակակից չէ, և չէ գրել իր գործը ո՛չ 628 և ո՛չ 670 թվին։ Միայն դարերով հեռու կանգնած գրչին ներելի է մի այդպիսի անգիտակից վերաբերում դեպի անցյալը. մի միջակ հավաքող, որ ընտրինակել է ձեռքն ընկած նյութերը՝ առանց քննության և քննելու ընդունակության։

ԺԸ գլխի մեջ խոսքը արարական արշավանքների մասին է։ Հազկերտ թագավորին օգնության են վազում հպատակ աշխարհների տերերը։ Վարագ-Գրիգոր՝ Զեանշերի հայրը, ևս պատրաստ է իր նպաստը բերելու, որպես ծնունդ «Արտաշրական տոհմի», այսինքն՝ Սասանյանների նախահոր՝ Արտաշիր Պապականի սերնդի։ Հեղինակն ուրեմն նույնն է, որ պատմեց մեզ Միհրանյան ավանդությունը։

Վարագ-Գրիգոր ավելի հարմար է համարում ղրկել իր երկրորդ որդուն՝ Զեանշերին՝ «խրոխտ և սիզաճեմ, չքնադագեղ ունելով տիպ»։ Երեք հազար զորքով Զեանշեր գնում է ներկայանում Ռոստոմ զորավարին «նախքան զիշխանն Սիւնեաց և զսպարապետն Հայոց» և ընդունվում «իբրև զեղբայր կամ զորդի» և «ըղձալի ամենեցուն»։

Ռոստոմ բոլոր ուժերի գլուխն անցած մեկնում է Հազկերտի մոտ՝ Տիգրան։ Մանուկ Զեանշերին ներկայացնում թագավորին, որ ձեռքը գլխին դնելով գովեց և կոչեց սպարապետ Աղվանից։

Չորքն անցավ Դիզաթ (Տիգրիս) գետը, հասավ Վեհկավատ գավառ և բանակեց «յայնկոյս Մեռեալն ջրոյ»։ Թեթև ընդհարումից հետո, մեհեկան ամսին, Քրիստոսի ծննդյան օրը, Ռուստոմ 30 հազար հեծյալ և 10 հազար հեռեակ զորքով ճակատեց Հազարու ուղղվոց դեմ, որ «եկեալ ի Կատշանէ» բազմաթիվ հեծյալ և 20 հազար հեռեակ զորքով նախահարձակ եղավ պարսից վերա։

Աղվանից սպարապետը երկու հակառակորդ սպանեց, բայց ստացավ երեք վերք և իր ձին՝ չորս խոց, և արյունաշագախ անցավ գետը և տեսնելով, որ զորքը պարտված է՝ շտապեց արքունի դուռը։ Հազկերտ հրամայեց «տալ նմա ապարանս և արքունի բժշկաց կալ առ նմա»։ Երբ ողջացավ մտավ թագավորի մոտ. սա ձեռքը դրեց Ջևանշերի գլխին և գովքն արեց բոլորի առաջ և տվավ նրան զորավարական նշանակ և փող, երկու նիզակ ոսկի, երկու վահան ոսկեքանդակ, որ նրա առաջ միշտ չրջեցնեն, այլ և բարձր դասելով բոլորից, կապեց նրա մեջքին «գօտի ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով, և սուսեր ոսկեսարայն, ապարանջանս բազկացն, և պսակ ցանկալի ի գլուխ նորա, ոսկեսարեան ետուն նմա զանկապանս մարգարտով և գումարտակ նոյնգունակ շուրջ զպարանոցան, ազուցին նմա արջմաթար ստորս չորիւք դրօշակօք և զբասս սնդոյ, մետաքսառէջս և ոսկեթեզան փարուսգով»։ Թագավորը նրան շնորհեց նաև «գիւղաստանեայս և գետս ձկանց»։

Ջևանշեր գրավում է Խոռազատ զորավարի ուշադրությունը, երբ քաջ միջամտություն վերջ է դնում Ատրպատականի և Մայի զորավարների միջև ծագած ընդհարումներին։ Արաբները պաշարում են Տիգրոն՝ «ամիսս վեց», Խոռազատ և Ջևանշեր շարժում են նրանց դեմ։ Ջևանշեր երեք հազարով հետ է մղում թշնամուն գետի այն կողմ և թույլ չէ տալիս Դիզաթ գետն անցնելու «գամիսս վեց», մինչև որ Հազկերտ թագավորին փախցնում են Դաստակերտ և այնտեղից Բեկդաղ։ Արաբները հետապնդում են, Ջևանշերը քաջություն կուրծնում է և թշնամու գլուխները կտրած՝ բերում ձգում է թագավորի առաջ։ Պարսիկները հաղթում են գլխավոր ճակատում։ Եվ Ջևանշեր յոթն տարի կռվելուց հետո, «տասն և մի դեմդակ վէրս յանձն առեալ» գալիս է Ատրպատական։ Պարսիկ զորավարը առաջարկում է իր դուստրը այնքան հռչակված Ջևանշերին, բայց սա մերժում է «յանօրինացն առնուլ կին» և վերադառնում իր հոր մոտ՝ Աղվանք։ Այս առթիվ կռիվ է ծագում իր և պարսիկ զորավարի մեջ, հաղթանակում է Ջևանշեր։

Հազկերտի 20-րդ տարին կործանվում է պարսից պետությունը՝ հազարացվոց տիրապետության երեսուն և մի տարին և Ջևանշերի տասնհինգ ամ սպարապետության (Բ, գլ. ԺԹ)։

Ջտենք պատմական հատիկներն այս վիպական որոմներից։ Ռուստոմ և Խոռոխազատ (և ո՛չ Խոռազատ) անունները հայտնի են Սերեոսի պատմությունից։ Ռուստոմ, Ատրպատականի իշխան, գնաց արաբների դեմ՝ Հազկերտի հրամանով։ Նրա հետ էին Մուշեղ Մամիկոնյան երեք հազար և Սյունյաց Գիրգոր իշխանը հազար մարդով։ Ծակատամարտը տեղի ունեցավ, ըստ Սերեոսի, Հերթիճան գյուղի մոտ։ Պարսից զորքը պարտվեց և զորավարը սպանվեց, զոհվեցին նաև Մուշեղ և Գրիգոր¹։ Հույն և արաբ աղբյուրները կոչում են այս ճակատը Կադեսիայի ճակատ։ Կադեսիա (Kadesiya) գյուղ է այժմյան Կուֆա քաղաքի մոտ և Կադեսիայի հարևան է Հերա գյուղը, որտեղից հետևեցնելու է, որ Հերթիճան նույնն է ինչ որ Հերա և որ կռիվը տեղի է ունեցել երկու գյուղերի սահմանում։

Կադեսիայի հաջողությունից հետո արաբները խուժեցին Տիգրոնի վերա և առան վեցամսյա պաշարումից հետո։ Նահանջող պարսիկ ուժերը մի երկրորդ ընդհարում ունեցան Ջալուլյա տեղում հետապնդող արաբների հետ։ Վճռական ճակատը խմբվեց Նեհավենդի մոտ, որ որոշեց ընդմիշտ Սասանյան պետության բախտը։

Տարաբախտաբար այս երեք գլխավոր մարտերի ժամանակը ճշտիվ հայտնի չէ։ Տարաձայնությունները գալիս են Հին մատենագիրներից, և նոր պատմաբանները դժվարանում են հաշտեցնել հակասական տեղեկությունները։ Հավանորեն, Կադեսիայի կռիվը վերաբերում է 637 թվին, Տիգրոնի պաշարումը և Ջալուլայի ճակատը ևս նույն տարին, իսկ Նեհավենդի պարտությունը՝ 642 թվին²։

¹ Սերեոս, էջ 107։
² Արաբական վկայությամբ, Կադեսիայի կռիվը տեղի ունեցավ Դամասկոսի գրավումից մեկ ամիս հետո։ Դամասկոսի գրավումը հետեց Յարմուկի ճակատին, որի համար տակավին Մասուդի (Macoudi, Les prairies d'or texte et trad. par C.Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. IV, Paris, 1868, p. 224) երեք տարեթիվ գիտե՝ Հիջրի 14, 15 և անգամ 16։ Մենք գերադասում ենք 15 Հիջրի, ասա ինչու։ Թեոփանես (էջ 518) պատմում է 635 տարվան տակ, որ Վահան (նկատենք, որ սա հայ էր և ոչ պարսիկ, ինչպես կրկնում են գիտնականները կույր հետևություններ միմյանց) և Թեոդոր Միկելյար ընդհարում ունեցան արաբների հետ և պարտվեցին հուլիսի 23, երեքշաբթի օրը, և նույն տարին քիչ հետո հաղթեցին Յարմուկի մոտ։ Թեոփանեսի 635 տարին սխալ է, փոխանակ 636-ի, որովհետև միմյանց 636 թվին է, որ հուլիսի 23-ն ընկնում է երեքշաբթի օր։ Ահա մի հաստատուն կռվան։ Հետևաբար Յարմուկի կռիվը ևս նույն 636 թվին էր։ Տարաբի ("Chronique de Abou-Djafar-Mohammed-ben-Djarir-ben-Yezid

Այս կռիվների մասին Կաղանկատվացին ցանցառ և շփոթ ծանոթութուն ունի: Սերենոսից գիտն, որ պարսից զորավարը Ռոստոմն էր և նրան զինակից էին Հայոց սպարապետը՝ Մուշեղ և Սյունյաց իշխանը՝ Գրիգոր: Ջեանշեր չէ հիշված, բայց Աղվանից պատմագիրը կուզե, որ նա էլ մասնակից լինի և անգամ ավելի կանուխ գնացած Ռոստոմի մոտ, քան իշխանները: Պատրաստ է հնարել նրա համար քաջության տեսարաններ: Սերենոս պատմում է, որ արարները պաշարել էին Տիգրոն, երբ վերա հասավ Ռոստոմ, և արարները ստիպված նահանջեցին՝ անցնելով Տիգրիսի մյուս ափը: Ռոստոմ հետապնդեց: Արարները գնացին Հերթիճան, այսինքն՝ անցան նաև Եփրատ և բանակեցին արևմտյան ափին, Կաղեսիայի մոտ: Կռիվն սկսվեց և Ռոստոմ, Մուշեղ և Գրիգոր ընկան պատերազմի դաշտում:

Կաղանկատվացու տեղեկություններ, Ռոստոմ և Ջեանշեր անցան Դիզաթ, հասան Վեհկավատ գավառ և բանակեցին «յայնկոյս Մեռեալն ջրոյ»: Մննդյան տոնին ճակատեցին ընդդեմ հազարացվոց, որ «եկեալ ի Կատշանէ» նախահարձակ եղան: Պարսիկները պարտվեցին և Ջեանշեր ստացավ «երիս վէրս», իր ձին՝ «չորս վերք», և փութաց Հազկերտ թագավորի մոտ, որ վարձատրեց նորան մեծամեծ, զրեթե առասպելական պատիվներով:

Կարելի էր ընդունիլ, որ «Մեռեալ ջուր» ասելով պատմագիրն հասկանում է Եփրատի ճահճուտները և ոչ Մեռյալ ծով, և որ Կատշան (=Կատիշան) ասորական հնչյուն է Կաղեսիայի և ոչ թե

Tabari", par H.Zotenberg, t. III, Paris, 1870, գլ. 29) վկայում է, որ Յարմուկի կռիվն եղավ շաբաթ օր, 28 ջումադա ամիս Հիջրի 13: Տարեթիվը սխալ է, բայց օրն ու ամսաթիվը ճիշտ: Արդարև, 636 թվին 28 ջումադա=է օգոստոսի 10 և շաբաթ օր (635 թվի նույն ամսաթիվը =21 օգոստոսի, որ էր կիրակի և 634 սեպտեմբեր 2, որ էր ուրբաթ): Յարմուկից հետո, ըստ նույն Տաբարիի (գլ. 33), արաբները զնացին Դամասկոսի վերա և առան վեց (ըստ այոց երկու) ամիս պաշարելուց հետո, հետևապես 637 թ. փետրվարի 10 (կամ 636 թ. հոկտեմբեր 10): Դամասկոսից օգնական զորք ղրկեցին Կաղեսիա. զորքը տեղ հասավ Դամասկոսի առումից մի ամիս հետո, ուրեմն մարտի 12, 637 թ. (կամ նոյեմբեր 10, 636 թ.):

Տաբարիի ասելով, Կաղեսիա անկավ մուհառամ ամսին (Հիջրի 14 սխալ է): Արդ, 637 թվին մուհառամ սկսում է փետրվար 2 և վերջանում մարտ 4, որ միանգամայն հաստատում է մարտ 12 թվականը: Տարբերությունը չնչին է և հասկանալի:

Կաղեսիայի հարությունից հետո զորքը հարձակվեց մայրաքաղաքի՝ Տիգրոնի վերա, և հետապնդեց պարսիկ նահանգող զորքը և բանակը զարկեց Ջալուլա կոչված տեղում (Բաղդադից հյուսիս Դիալա գետի վերա): Տաբարի վկայում է (գլ. 49), որ վճռական բախումը կայացավ վեց ամսից հետո, երբ պարսիկները պարտված փախան դեպի Հոլվան, Հիջրի 16, գուրադա ամիս՝ նոյեմբերի 23-դեկտեմբերի 23: Վերջին մեծ ճակատի՝ Նեհավենդի տարեթիվը ավելի հաստատ է: Սերենոս (էջ 112) զնում է Կոստանդի առաջին և Հազկերտի 10-րդ տարին =642 թվականին:

Պարսկաստանի՝ Կատաշան կամ Գաղշան գավառն է¹ (մանավանդ եթե որևէ հիմ լիներ կարգալու՝ Կաշայե որպես ուղղական և ոչ բացառական): Սակայն այս բոլորը կլինեն լոկ ճիգեր պաշտպանելու մեր պատմագրի վարկը: Հունվարի 6 որպես կուվի օր հետաքրքրական ցուցում է, բայց արժեքը նսեմանում է նրանով, որ Ռոստոմ ճակատած համարվում է «ի Կատշանէ եկեալ» զորքի գեմ, որով ենթադրվում է, թե Կաղեսիայի ճակատը հունվարի տոնից առաջ է եղել:

Հազիվ կարիք կա նկատելու, որ Ջեանշերին շառլաթ ընծաները վիրավական պաճուճանք են՝ զուրկ պատմական ստուգությունից:

Խոռոխագատի մասին ևս այլ ասելիք չունի, քան ինչ գիտե Սերենոսից: Սա ասում է, որ Ռոստոմի մահից հետո «մնացորդք զաւրացն Պարսից յԱտրպատական գումարեալ» ընտրեցին Խոռոխագատ, որ շտապեց գնալ Տիգրոն փրկելու թագավորին, բնակիչներին, նաև պետական գանձը: Սակայն արարները խուժեցին մայրաքաղաք և հալածեցին պարսիկ զորավարին²:

Կաղանկատվացին այլափոխում է դեպքը, Ջեանշերին մի նոր և պատվավոր դեր վերապահելու նպատակով: Որպես թե Ատրպատական երկու պարսիկ զորավար գժտվեցին և Ջեանշեր հաջողեց խոռովության վերջ տալ: Խոռոխագատ գոհ՝ առավ հետը Ջեանշերին և գնաց Տիգրոնի վերա, որ պաշարված էր թշնամիներեն³: Ջեանշեր խոյացավ երեք հազար մարդով պաշարողների վերա և վանեց նրանց Տիգրիսի մյուս ափը, թույլ չտվավ նորեն գետն անցնել և հարձակվել քաղաքի վերա, մինչև որ Հազկերտ փախչեր Դաստակերտ և Բեկղաղ:

Կաղեսիայի կուվից հետո զինվորական խորհուրդ կայացավ Տիգրոնում, որի հետևանքով Հազկերտ հեռացավ Հոլվան, իսկ զորքերը քաշվեցին դեպի Հյուսիս և Ջալուլա, փորձեցին կասել թշնամու առաջխաղացությունը: Հետևապես, Տիգրոնի պաշտպանությունը, և այն էլ Ջեանշերի օգնություններ, չի հաստատվում և թվում է, թե արձագանք է Ռոստոմի և իշխանների վերև հիշած

¹ Խորենացու Աշխարհագրության («Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», Վենետիկ, 1881) Կատաշան (էջ 40) և Գաղշան (էջ 42) Կատիք կոչված ժողովրդի անունն, հավանորեն այժմյան Կաշան:

² Սերենոս, էջ 107:

³ Ժամանակը մնում է անորոշ՝ բնագիրը ազավաղված լինելով. ձեռագիրն ունի՝ «յութն ամսոջ Յակերտի», հրատարակիչը ուղղել է «յութերորդ ամիս», այսինքն՝ 640 թվին: Եթե սրբագրությունն ընդունելի է, պատմագիրը սխալ է: Տիգրոնի պաշարումը եղավ 637 թվին, Կաղեսիայի ճակատից անմիջապես հետո:

դեպքին: Դաստակերտ և Բեկղաղ տեղերը հիշատակությունը ուշադրավ է, բայց երաշխիք չէ պատմվածի ստուգություն: Թեոփանեսից հայտնի է, որ Տիգրանից հյուսիս կային մի շարք դաստակերտներ, այսինքն՝ արքայական դղյակներ, որոնց թվում Թեոփանես հիշում է Dastagerd և Beklali¹ (Դաստակերտ հատուկ անուն է, ուրեմն պետք է գրել գլխատառով և ոչ դաստակերտ, ինչպես տպագիրն ունի) և Բեկղաղ: Դաստակերտը նոսրովի սիրելի նստոցն էր: Մի գուշակության համաձայն, Տիգրան աղետաբեր էր նրա համար, ուստի արքայից արքան խուսափում էր Տիգրանից և ապրում էր Դաստակերտ: Հերակլ կայսր 627 թվի արշավանքին մտավ Բեկղաղ և Դաստակերտ. չքեղ պալատներ էին հռոյակապ պարտեզներով, լի ամեն տեսակ կենդանիներով՝ փղից մինչև թուփակ: Դեկտեմբեր 25 Դաստակերտ էր կայսրը, լուր առավ, որ նոսրով փախել է Տիգրան և այնտեղից Սելևկիա: Այս երկու քաղաքները գտնվում էին Տիգրիսի ձախ և աջ ափերին դեմ առ դեմ, ուստի և արաբները անվանում են Մազային («գույժ քաղաք»): Թեոփանես ասում է, որ Սելևկիայի պարսկերեն անունն է Couedeser, որ է Սեբեոսի և Կաղանկատվացու Վեհ-Արտաշիր (լավ է կարգալ Bouedeser կամ լավ ևս Bourdeser=Beh-Ardašir): Նոսրով հավաքել էր իր վերջին ուժերը և զրկել Արբա գետի (որ Տուրնա = Դիալայի մի ճյուղն է համարեն) կամուրջները քակել և չթողնել Հերակլին անցնել գետը: Հերակլ կողոպտեց Դաստակերտի և Բեկղաղի հարստությունները, փչացրեց կենդանանոցները և հառաջացավ դեպի Տիգրան: Տեսնելով, որ Արբա գետի կամուրջները քանդված են և գետն անցնելու հնար չկա, հետ դարձավ դեպի Շիրազուր:

Արդ, մեզ թվում է, որ Կաղանկատվացին գիտե Դաստակերտ և Բեկղաղ Հերակլի պատմությունից, թերևս հիշված են եղել մի կերպ Վիրոյի Հիշատակարանում: Մեր պատմագիրը օգտվել է այդ տեղեկությունից և հերյուրել մի նոր տեսարան՝ ի փառս հերոս Ջևանշերի: Ստորև կբերենք և մի ուրիշ կարևոր կետ առնված Հերակլի կյանքից և վերագրած Կոստանդին: Այս պարագան է, որ թելադրում է մեզ Դաստակերտ-Բեկղաղի նման բացատրությունը:

Ջևանշեր կովեց յոթն տարի, ստացավ տասնևմեկ վերք և եկավ Ատրպատական և ապա Աղվանք: Ասել է, թե վերագրված (637+7=) 644 թվին: Գուցե պետք է կարգալ (փոխ. գամս եօթն)

¹ Theophanes, Chronographia, p. 492- 499.

Ե տարի, ուրեմն մինչև 642, այսինքն՝ Նեհավենդի վճռական ճակատը, որից հետո պարսիկ ուժերը ցրվեցին և Ջևանշերին այլ բան չէր մնում, քան վերագառնալ իր հայրենիք:

Լուրջ չէ և այն պատճառը, որ հակադրում է Ջևանշերին բաժանվել նոսրիսագատից: Իբրև թե սա առաջարկում է իր քրոջ Ջևանշերին, որ մերժում է, չկամենալով «գոք յանօրինացն առնուլ կին» (17): Լուրջ չենք համարում այս պարագան, որովհետև հետագայում նույն Ջևանշեր հոժարեց առնել կնուխյան ավելի անօրենի՝ Հոնաց իշխանի դուստրը:

Պարսիկ իշխանը վիրավորված՝ գորք է զրկում «ապստամբ» Ջևանշերի դեմ՝ ոմն Դելմնագզի (ո՛չ Գելմնագզի) գորավարի հրամանատարության ներքո: Ջևանշեր հաղթում է և կողոպտում վերագառնում պատերազմի դաշտից: Դարձյալ պարսիկները գալիս են, մտնում Պերոզ քաղաքը, այսինքն՝ Պերոզապատ կամ Պարտավ և գերում են Ջևանշերի մորը և եղբորը: Այս անգամ կռիվը տեղի է ունենում Կապիճան (Կամբեճան) գավառում, որ Կուրի ձախ ափին է, մոտ վրաց սահմաններին: Պատմագիրը չի ուզում խոստովանել, որ թշնամին հալածել էր Աղվանից հերոսին մինչև Կամբեճան: Ջևանշեր վերք է ստանում, ապաստանում վրաց Ատրնբրսեհ իշխանի մոտ և օգնություն ստանալով՝ վերագառնում է Ուտի գավառը, ուր գտնվում էր Պերոզապատ և կոտորում պարսիկներին: Շակաշեն գավառում, արդի Գանձակի շրջան, նորեն ջարդ է տալիս թշնամուն: Մյուս ջարդերի մասին «անտեղի է ասել», ուրեմն ավելորդ է համարում պատմել: Վրաց իշխանը և Հայոց նախարարները խորհում էին նրան փեսայացնել, բայց Ջևանշեր վերագառնում է առնել Սյունյաց իշխանի դուստրը՝ Արուհիճան տոհմին:

Պարսից գորավարը դիմում է Սյունյաց իշխանի միջնորդության և հաշտվում Ջևանշերի հետ, կնքելով սեր և խաղաղություն: Ջևանշեր հետ է ստանում իր գերված մորն ու եղբորը:

Աղվանից իշխանը տեսնելով, որ պարսից պետությունը քայքայվում է և պարսիկ իշխանները ձգտում են անկախության, ինքն ևս խորհում է «արքայական շուք» տալ իր իշխանության: Պարսից գորավարը խեթ է նայում Ջևանշերի այս ձգտումի վերա, և ձերբակալում է նենգորեն նորա հորը: Ջևանշեր հարձակվում է խիզախորեն պարսից վերա Պերոզ-Կավատ քաղաքում, հաղթում և ազատում իր հորը:

Դեպքի որ ասար նեա, որևա օճ քոք. Դեպքի որ ասար նեա, որևա օճ քոք. Դեպքի որ ասար նեա, որևա օճ քոք.

Հազկերտի քսաներորդ տարին պարսից պետությունը կործանվում է. Հազարացվոց տիրապետության երեսուն և մի տարին էր և Ջևանշերի սպարապետության տասնևհինգ:

Այնուհետև տաճիկները ասպատակում են Հյուսիսային և արևելյան կողմերը: Ջևանշեր անցնում է գետը (Կուր) և պատերազմում, «զի զիւր զՀայրն ի նոցանէ ևս թափեցէ», բայց հայրը «զնայր կամաւորաբար ի թշնամիսն»: Ջևանշեր համաձայն է Հայոց զորավարի հետ՝ անցնելու կայսեր կողմը (Բ, գլ. ԺԹ):

Արաբական ճակատից վերադառնալուց հետո 642 թվին, մինչև Սասանյանների անկումը՝ 652 թիվը, տասն տարվան ընթացքում, Ջևանշերի գործունեությունը ամփոփվում է քանի մի ընդհարումների մեջ Ատրպատականի իշխանի «քաջերի» հետ՝ մի աննշանակ առթիվ: Չորավարների անուն չկա, հիշվում է «Դելմնազգի ոմն հեղինակ», այսինքն՝ Դելմնացի մի զորավար, առանց անունը տալու: Պետք է կարծել, որ սրանք զրկված են իսլամիզացիայի կողմին: Սակայն այս զորավարը, ինչպես երևում է Սեբեոսից, բաժանվում է Հազկերտից և հնազանդվում է արաբներին. «Եւ իշխանն Մարաց, զորմէ վերագոյն ասացի եթէ զնաց յարևելս առ արքայն իւրեանց, ապտամբեալ ի տեղի մի ամրացաւ և խնդրեաց երդումն յիսմայէլացւոցն և զնաց յանապատն ի ծառայութիւն իսմայէլացւոցն¹»: Ո՛վ է այս իշխանն մարաց, որի մասին վերագույն խոսել է պատմագիրը, բայց «վերագոյն» այդ մասին հիշատակություն չկա: Նեհավենդի կռիվը Սեբեոսի մոտ այն կռիվն է, որ նա կոչում է «պատերազմ ի Մարսս գաւառի», ինչպես պարզ հետևում է տարեթվից՝ «յառաջնում ամի Կոստանդեայ» (641+11=) 652 և «յամի տասներորդի Յազկերտի» (532+10=) 652, և որը նկարագրված է էջ 112, սակայն վերև խոսելով թե ինչպես իսլամիզացի փորձեց փրկել Տիգրանի գանձերը, բայց չկարողացավ, թողեց ամեն ինչ և փախավ. «փախեաւ և թագաւորն իւրեանց և անկաւ ի գաւրն Հարաւոյ²»: Հազկերտ փախավ, բայց Նեհավենդի կռիվից հետո, և փախաւ Ստահր քաղաքը, Սասանյանների օրրանը: Սեբեոս շտապել է հայտնել թագավորի փախուստը նախքան անդրադառնալ Նեհավենդի ճակատին: «Անկաւ ի գաւրն Հարաւոյ» ասելով ակնարկում է փախուստը Ստահր: Պարսից պետությունը բաժանված էր չորս մեծ զինվորական շրջանների կամ սպարապետության, որոնցից մեկն էր Բուստի Նեմոզ, այսինքն՝ կողմն հարավո, ուր գտնվում էր և

¹ Սեբեոս, էջ 137:

² Անդ, էջ 108:

Ստահր: Հազկերտ ասպատանեց Ստահր, ուրեմն հարավային գնդի մոտ: Այստեղից անցավ արևելք, իսրասան, ուր և սպանվեց: Սեբեոսի խոսքերը՝ «զնաց յարևելս» կարծել են տալիս, որ իսլամիզացիա ուղեկցել է Հազկերտին, հետո փորձել է մի վերջին ընդդիմադրություն և ապա զենքը վայր դրել: Արդյո՞ք վերադարձել է նորեն Ատրպատական և ե՞րբ, մնում է անհայտ:

Գիտենք, որ 643 թվին Ատրպատականի իշխանն էր հիշվում Վահրամ Բ Փառոխյազ: Վերջին անունս նույն իսլամիզացիան է: Սա եղբայր էր Ռոստոմի և երկուսն՝ որդիք էին իսլամ-Որմիզդի, ծանոթ Սեբեոսին¹: իսլամիզացիա նշանակում է որդի իսլամի: Կարելի է իր բուն անունն Վահրամ էր: Բայց ավելի հավանական է, որ Վահրամ նրա որդին էր: իսլամիզացիա այդ միջոցին պետք է տակավին Հազկերտի հետ լիներ:

Տարբարին պատմում է, որ Հիջրի 22-ին (=642 թվի նոյեմբեր 30-643 թվի նոյեմբեր 18) արաբական զորքը Բուքայր իբն Աբդալլահ զորավարի առաջնորդությամբ հաղթեց հիշյալ Վահրամին, պարտադրեց Ատրպատականին վճարել հարկը, որ չէր ուզում վճարել, հանձնեց երկիրը իր զինակիցներից մեկին, և ինքը գնաց Դերբենդի դեմ: Նույն պատմագիրը նկատում է, որ Ատրպատականը ընդարձակ երկիր է, Համադանից մինչև Դերբենդ, խաղարաց սահմանը: Բուքայրի առաջապահ գնդի պետն էր Աբդալ-Ռահման² իբն Ռաբիա: Դերբենդ գնալիս անցան մի երկրով, որի իշխանն էր Շահրիար: Սա խաղաղություն խնդրեց, առանց հարկ տալու հանձնառության, պատճառելով որ մշտական կռիվ ունի խաղարների դեմ և միջոցները սուղ են³:

Շահրիար Աղվանից իշխաններից մեկը պիտի լինի: Ջևանշեր չէ հիշվում: իսլամիզացիայի ներկայությունն այդ միջոցներին Ատրպատականում երկբայական է: Կաղանկատավացու պատմվածքը այս կետում ևս խախտում է: Թերևս մեր պատմագիրը չափազանցել է թեթև ընդհարումները, որ միշտ հնարավոր են և կապել մեծ զորավարի անվան:

Դելմնազգի հեղինակը, այսինքն՝ զորավարը, ևս անհայտություն է: Ավելորդ չէ հիշել այս առթիվ Սեբեոսի մի միջադեպը: Մարք ապտամբում են արաբների դեմ, չուզենալով վճարել

¹ Սեբեոս, էջ 107:

² Հովհան Մամիկոնյան («Պատմութիւն Տարոնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 57), հիշում է ոմն «Արդաւահիմ քեռորդի Մահմետի», որ հարձակվեց Տարոնի վերա Խոսրովի սպանութիւնից ուր տարի հետո, ուրեմն 640 թվին: Դժվար թե այս անձը պահած լինի Արդալ-Ռահմանի հիշատակը:

³ Tarikh at - Tabari (=Zotenberg), t. III, ch. 47.

Հարկ, և ապավինում են իրենց ամբողջուններին և լեռնական ցեղերին, ինչպես Գել (Գելանցիք) և Դելուան: Վերջինս ևս մի ցեղ էր, Գելանցիների հարևան, և որոնց հիշատակը մնացել է Դիլաման և Դիլման տեղանունների մեջ: Արաբները չեն հաջողում ընկճել ապստամբներին և «դէմ եղին երթալ ի կողմանս հիւսիսոյ, յազգն, որ ըստ Կասրիական դրացն: Չոգան հասին ի կասպանս ճորայ և անցեալ ընդ ներքս ընդ Կասպանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին, որ առ լեռնոտամբն»¹:

Այս դեպքը տեղի է ունեցել, մեր հաշվով, մերձավորապես 654 թվին և ուրեմն չի կարող նույնանալ Բուքարյի արշավի հետ, որ 643 թվին էր և ոչ էլ Դելմնազգի հեղինակի ասպատակություններին, որ 642 թվից հետո էր և 652 թվից առաջ: Կաղանկատավացին հիշում է վրաց իշխան Ատրնեբսհին, որ այլուստ հայտնի չէ և կիրճենք ստորև որոշել նրա ինքնությունը:

Ամբողջ ԺԹ գլխի մեջ միակ անվիճելի կետն է Մասանյանների անկման տարին՝ «ի քսաներորդի ամի Յազկերտի», համաձայն Սեբեոսի² և 31 ամի հազարացվոց = 651 թվի օգոստոսի 24-652 թվի օգոստոսի 11, փոխան Սեբեոսի ԺԹ իսմայելացվոց, որ հաշվում է Աբուբարբի վերջին տարուց և ոչ Հիջրի թվականությունից:

Մեր պատմագիրը առանց բացատրելու, թե ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում էր Ջևանշեր ընդունել արաբական տիրապետությունը, և թե ինչու՞ իր հայրը կողմնակից էր այդ տիրապետության, պատմում է, թե ինչպես «բազմիմաստ» Ջևանշեր վճռեց անցնել կայսեր հովանավորության տակ Հայոց զորավարի հետ միասին:

Ջևանշեր դիմում է Թղթով կայսր Կոստանդինին և խնդրում իր հնազանդությունը և պարգևել «պսակաբաղձիկ խոնարհութեանս մերում աստուածաշնորհ բարերարութիւն»:

Կայսրը, հարկավ, ուրախ է և հրամայում է «գրել երդմունս և ունիլ համամիտ խաղաղութիւն»: Ծնորհում է նաև մեծամեծ պարգևներ «գահոյս արծաթաքանդակակերպ թիկամք ոսկեզօծ և հանդերձս ոսկեմանեալս և զխրոյ անձին մարգարտայեռ պատենիւք սուսեր. և առնէ զնա պոտոնն պատրիկ: Եւ տայր բերել պատրկութեան և հիւպատութեան և ապահիւպարքոսութեան և ստրատելութեան և ելիստութեան հազարերկերիւր արանց պատիւ, զի որում ինքն կամեսցի, շնորհեսցէ և նա զայն: Եւ ի կենե-

¹ Սեբեոս, էջ 147-148:

² Անդ, էջ 137:

դուտ խաչէն Քրիստոսի մասն, զոր միշտ ի ծոց իւր կրէր, հանեայ յիւրմէ առաքէր նմա» (Բ, գլ. Ի):

Պատմագիրը բերում է կայսերական հրովարտակի պատճենը, ուր սակայն խոսք չկա նվերների մասին, այլ կայսրը հայտնում է իր ուրախությունը և խոստանում, որ ինքը և իր որդիք սիրով և քաղցրությամբ կվարվեն Ջևանշերի և նրա սերունդի հետ «ազգէ յազգ մինչև յաւիտեան» (Բ, գլ. ԻԱ):

Կայսեր հրովարտակն իր ձևով և բովանդակությամբ վավերական չէ կարող համարվել և ոչ Ջևանշերի Թուղթը: Հնքի մոտ ընդունված սովորություն է հորինել ճառեր և թղթեր և վերագրել զործող անձերի: Այս կարգի հորինվածներ են և՛ Ջևանշերի և՛ կայսեր նամակները: Առասպելական են մանավանդ կայսերական ընծաները՝ արծաթաքանդակ և ոսկեզօծ դահեր, ոսկեհուռ հանդերձներ, կայսեր անձնական մարգարտահեռ սուսերը, տակավին հասկանալի են նույնիսկ իրենց չափազանցություն մեջ, բայց ինչ որ ավելի է քան առասպել, այդ 1200 մարդու հատկացնելի դանազան պատրիկներն են՝ պատրիկություն, հյուպատություն, ապահիւպարքոսություն (իմա՝ ապուեպարքոսություն), ստրատելություն (իմա՝ ստրատելատություն) և ելիստություն (իմա՝ իլիուստրություն (illustris): Ասել է, թե կայսրը իրավունք էր տվել Աղվանից իշխանին հանձնարարել 1200 մարդ թված պատրիկներ ստանալու համար: Ուրիշ խոսքով, եթե լիովին գործազրկեր այդ իրավունքը, Աղվանքը կունենար 1200 պատրիկ, հյուպատոս, ապուեպարքոս, ստրատելատ և իլիուստր:

Պետք է կարծել, որ պատմագիրը լավ չէ հասկացել այն ազբյուրը, որից օգտվել է, քաղելով բյուզանդական պատմանունները աստիճանական ստույգ կարգով: Կայսերական պատրիկների սանդուղը հաշվում էր 18 աստիճան, ամենաբարձրը՝ կեսար և ամենեն ստորը՝ ստրատելատ, որին հավասար էր ապուեպարքոս (apoparchon): Հյուպատոս յոթներորդ աստիճանն էր վայրից վերև, իսկ պատրիկ տասներկուերորդ: Մեր պատմագիրը հիշում է այս աստիճանները վերից վայր կարգով՝ պատրիկ, հյուպատ, ապուեպարքոս և ստրատելատ: Ելիստությունը, այսինքն՝ իլիուստրությունը այս կարգին չէ պատկանում: Բոլոր աստիճանները բաժանվում էին երեք դասի՝ illustris, spectabilis, clarissimus. Թված չորս պատվաստիճանները կարող էին պատկանել իլիուստրիս դասին:

Այս տիտղոսը պատահում է յոթներորդ դարու մի արձանագրության մեջ՝ «Քսան և ելթնեմեոյ Հերակղի բարեպաշտ թագա-

ւորի ներսեզի Շիրակայ և (Ա)րչարունեաց տեառն և Թէոփիլոսի Արչարունեաց եպիսկոպոս(ի) ես Գրիգոր եղուստր և Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց»¹: Եղուստր նույն illustris-ն է:

Հետաքրքրական է պոռտոն պատրիկ տիտղոս, որ շնորհված էր Ջևանշերին: Հազվագյուտ տիտղոս է. ուղիղ ձևն է պրոտոպատրիկ, *protopatrikios*: Մեզ հայտնի է միայն մի դեպք բյուզանդական պատմութեան մեջ, ուր երեան է գալիս այս տիտղոսը, և ինչ որ զարմանալի է՝ կրողը մի հայ է՝ Վարագ-Բակուր. Βα<τ>α>ς Βα<κ>ουριος *protopatrikios*²: Նա ապրում էր Հուստինիանոս II-ի օրով, նրա պաշտպանն էր ընդգեմ Վարդան Փիլիպպիկոս հայ կայսրի և սպանվեց 711 թվին: Հավանական է, որ Աղվանից իշխաններից լինի, դատելով անունից:

Ամենն կարևորը, սակայն, մեր պատմագրի աչքում կենդուտ (կենարար -Պ. Հ.) խաչի նվերն էր: Կաթողիկոսը՝ Ուխտանես, եպիսկոպոսների հետ, դուրս է գալիս խաչի առաջ և օրհնում իշխանին: Ուրախությունը մեծ էր. բայց սովորական ուրախություն չէր. «ոչ լինէր դորձ անկարգ խօսից կամ արբեցութիւնք կամ կատակերգութիւնք»: Ջևանշեր զրկելով իրեն քնից՝ գիշերը անցուց «խորհելով զաշխարհին իւրոյ զօգուտն»: Եւ առավոտյան հազիվ արուսյակը ծագած, բազմեց գահի վերա և շրջապատված զորականներով, զբաղեց դատական և վարչական գործերով. «Այսպէս ի սահմանացն Վրաց մինչև ի Դրունս Հոնաց՝ միահեծան ճոխութեամբ եղև տէր և մինչև զգետն Երասխ» (անդ): Այս ևս ներբողեան է և ոչ իսկություն, ինչպես կտեսնենք:

Կոստանդին կայսրը իր թագավորութեան 19-րդ տարին գալիս է արևելք, գնում Պարսից աշխարհը և մարդ է զրկում Ջևանշերի հետևից, որ գա իր տեսութեան: Ջևանշեր շտապով ուղի է ընկնում, «զորոյ զգալն լսելով ընդ առաջ նմա ինքն ելանէր ի Քունգր գիւղ և ողջամբ ընկալեալ գնա»: Կայսրը հրամայում է նրան հանել «տիրական զգեստը», որ հագել էր իր կնոջ մահվան առթիվ, և հազցրին «զարքունական զգեստն»: Ջևանշեր համարձակություն առնելով «խնդրէր ի կայսերէ զմասն յաւիտենից

¹ Կ.Վոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 1, հատուկ անուն է կարծել մինչդեռ հայր Անտոյ Ալիշան, Շիրակ, Վեներտիկ, 1881, էջ 125, տվել է ճիշտ նշանակությունը:
² Theophanes, Chronographia, p. 583. Տե՛ս նաև G. Schlumberger, Sigillologie de L'Empire Byzantin, Paris, 1884, էջ 249 և 627, Վալագ-Բակուրի կնիքը, որ սակայն նա կոչվում է patrikios և comes Օփսիկյան բանակաբանի:

թագաւորին նշանի»: Կայսրը բերել էր մայրաքաղաքից «զճառագայթաւէտ զլոյս աշխարհաց»¹, այսինքն՝ խաչափայտը:

Կայսրը կտրում է մի մասը և տալիս Ջևանշերին: Տեսնելով այս «երկնաւոր պարգևս», հայ նախարարները և Հայոց զորավար Համագասպ նախանձեցին: Ջևանշեր հրաժեշտ տվավ այնուհետև կայսրին և սա «ոչ իբրև զճառայ ոք, այլ իբրև զեղբայր համագահ՝ յանդիման Պարսից և Արարատեան ազատացն դնա յուղարկեալ»:

Ուխտանես կաթողիկոսը ընդառաջեց ընդունելու իշխանին: Սա հիմն է դնում նոր եկեղեցու Գարդման բերդի մեջ, որպեսզի այնտեղ պահե «տէրունական նշանը»-ը՝ կայսրից ստացած խաչի մասը:

Գարանանը գնաց Վաղարշապատ նորեն հանդիպելու կայսրին: Արտակարգ շքով ընդունվեց: Կայսրի հրամանով մեծամեծ պալատականներ ընդառաջ ելան, և Ջևանշեր «արքունարար» մտավ «կայսերական մարզարան»:

Կայսրը նրան ընդունեց «խնդամիտ համբուրիւ» և նստեցրեց ամենն բարձր տեղը և այնքան պատիվներ շոյալեց, որ «տրապէզիտքն անգամ սոսկացան»: Կայսրն արդեն զրկել էր Ջևանշերին իր անձնական սուսերը: Այս անգամ նրան նվիրում է «զքաջ հաւուն իւրոյ Հերակլիոսի և Նիկետայ՝ Հանույն, զարքունական գօտին», և «զիւրն պատմուճան և դրօշս երկուս և զորդիս նորա առնէր պատրկունս զտղայականս»:

Պարսից վերջին թագավորը, տեսանք վերև, շնորհել էր Ջևանշերին «գիւղաստնեայս և գետս ձկանց»: Այժմ կայսրը ևս նրան է գիջանում «որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղվանից գիւղաստանեայք և սահմանք լեալ էին»: Ջևանշերի «հանճարեղ խորհրդականութիւնը» հիացում պատճառեց կայսրին. հրաժեշտին՝ ասաց կայսրը. «անձն քո ընդ անձին իմոյ, և սիրտ իմ որպէս զսիրտ քո. երթ ի խաղաղութիւն»: Ջևանշեր վերադարձավ իր աշխարհը և հրամայեց յուրայիններին՝ «շինել, տնկել, վայելել և կեալ ի խաղաղութեան»: Ջևանշերի հոչակը տարածվեց Աղվանից սահմաններից դուրս, թուրքաստանյաց թագավորից,

¹ Բնագրի «կորգեալ ի պիտանեաց գկողմանս աշխարհին», նշանակում է գրկեց Խաչից արևմտյան կողմերը. առնելով հետը Սուրբ նշան Արևելք: Եթե շիտակ է «պիտանեաց» ընթերցումը, նշանակում է, որ կայսրը գրկեց այն կողմի աշխարհը այն բանից, որ ամենապիտանին էր, այսինքն՝ Խաչը: Իսկ եթե պետք է կարդալ՝ «ի տանեաց», բերև ի նկատի ունի Ս.Սոփիա տաճարը: Կայսրը կորգեց Ս. տաճարից այն ինչ որ ներկայացնում է ամբողջ աշխարհը՝ Խաչը: Մեր հեղինակը ճարտասանական մեծ հավակնություններ ունի:

Ատրպատականից, Վրաց աշխարհից ընծաներ տեղացին. անգամ հեռավոր Հնդկաստանից «գային առ նա լսել և տեսանել»:

Ի՞նչ էր այս հաջողության պատճառը: Պատմագրի հայացքով, միակ պատճառն էր «փայտն կենաց, նա յայտնի արար գանուև նորա ամենայն տիեզերաց» (Բ, գլ. ԻԲ):

Խոսքն այն կենաց փայտի մասին է, որ Ջեանչեր ստացել էր կայսրից և որի համար եկեղեցի էր հիմնել Գարդմանի բերդում: Ջեանչերի պանծացումը այդ կենաց փայտի՝ Գարդմանի այգ սրբության, պանծացումն է: Բարեբախտաբար հնարավորություն կա ստուգելու Ջեանչերի վերագրած հարաբերությունները կայսեր հետ և համոզվելու, որ այստեղ ևս խոսում է ո՛չ պատմագիրը, այլ՝ վիպասանը, ուժ տալով իր անսանձ երևակայության:

Կոստանդինի 19-րդ տարին կանն (641+19=) 660: Այս թվին Կոստանդին չէ գտնվել ո՛չ Պարսկաստան և ո՛չ ընդհանրապես Արևելք: Նա եկավ Հայաստան իր թագավորության 12-րդ տարին, համաձայն ճշմարտախոս ժամանակակից պատմիչի՝ Սեբեոսի վկայության¹, այսինքն՝ 653 թվին: Ըստ Սեբեոսի, Մուավիայի հետ կայսրը դաշն էր կնքել երեք տարով², ըստ Թեոփանեսի՝ երկու տարով³: 652 թվին լրացավ պայմանաժամը և Մուավիա մերժեց վեարնորոգել դաշինքը և սպառնում էր խաղալ մայրաքաղաքի վերա: Այս միջոցին էր, որ Թեոդորոս Ռշտունի անզոր համարելով կայսեր հովանավորությունը անցավ ավելի ուժեղի՝ խալիփայության կողմը: Կոստանդին կայսրը ժամանեց Դերջան, անցավ Կարին: Նրան ներկայացան բոլոր հայ մեծ նախարարությունները՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի հետ: Նրանք տրտունջ հայտնեցին անհեռատեսությամբ Թեոդորոսի դեմ: Սա հարժարվեց ներկայանալ կայսրին: Նա մենակ չէր իր որդեգրած նոր քաղաքականության մեջ. «ընդ նմա էին, ասում է Սեբեոս,- միաբան Վրացին և Աղուանն և Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յւրաքանչիւր աշխարհս և ամրացան ի նմին»⁴:

Կայսրը փորձեց իր կողմը գրավել Ռշտունյաց իշխանին, բայց չհաջողեց: Կարինից գնաց Դվին և այնտեղ ձմեռեց: Մուշեղ Մամիկոնյանին նշանակեց «իշխան Հայոց հեծելոցն և արձակեաց զնա ի կողմն սեփհական զնդին Դ (4) հազարաւք. նոյնպէս արձակեաց ի գաւրաց իւրոց ի Վիրս և յԱղուանս և ի Սիւնիս քակտել

¹ Սեբեոս, էջ 139:
² Անդ, էջ 118 և 138:
³ Theophanes, Chronographia, p. 527.
⁴ Սեբեոս, էջ 139:

զնոսա ի միաբանութենէ բայց յԱղուանն և ի Սիւնին և գունդն սեփհական ոչ հնազանդեցան»¹: Պարզ է, որ Աղվանք 652-653 թթ. կայսեր կողմնակից չէր:

Կայսրը լսելով, որ տաճիկ զորքը, իրավ, ասպատակելով Փոքր Ասիա, հասել է Քաղկեդոն, անմիջապես վերադարձավ մայրաքաղաք, թողնելով Հայաստանում Մավրիանոս զորավարին²: Թեոդորոս Ռշտունի օգնական զորք ստացավ արաբներից, Չատկի մոտերքը 653 թվի հարձակվեց Հոռոմի վերա և հալածեց մինչև Տայք և այնտեղից Տրապիզոն: Ապա գնաց Մուավիայի մոտ՝ Դամասկոս: «Եւ ետ նմա իշխանն Իսմայէլի,- պատմում է նույն Սեբեոս,- հանդերձս ոսկեղէնս և ոսկեթելս և վառ մի նորին օրինակաւն: Եւ իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապկոն եւ ցՊարսիակն Եփրայ և արձակեաց զնա պատուով»³:

Կոստանդին կայսեր հեռանալուց հետո Մուշեղ Մամիկոնյան լքեց հույներին և հարեց Թեոդորոս Ռշտունուն: Թերևս այս միջոցին եկավ արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլամա: Սեբեոսի ասելով, նա կռիվներ մղեց Մավրիանոսի դեմ, քչեց մինչև «ի Վիրս», պաշարեց և առավ Կարինը: Արդյո՞ք հույն զորավարը նորեն Հայաստան էր եկել Տրապիզոնից, ուր քչել էր նրան Թեոդորոս Ռշտունին, թե Հաբիբին կռիվները նույնն են, ինչ որ վերև ընծայվեց Թեոդորոսին: Հավանական է, որ Հաբիբ լիներ այն արաբ զնդի պետը, որ եկավ Թեոդորոսի օգնության և միասին գործեցին Մավրիանոսի դեմ:

Օթման խալիփայի գահը վտանգի մեջ լինելով, Հաբիբ հետ կոչվեց Հայաստանից, բայց տեղ չհասած, Օթման սպանվեց: Սպանությունը տեղի ունեցավ 656 թվին, հունիսի 17: Հետևաբար, Հաբիբ հեռացած պիտ լիներ Հայաստանից նույն 656 թվին: Գիտենք, որ Թեոդորոս գնաց երկրորդ անգամ Դամասկոս, այնտեղ մեռավ և մարմինը բերին և թաղեցին իր գավառում: Մեզ թվում է, որ նա գնացած պիտի լինի Հաբիբի հետ և նույն նպատակով: Օթմանի մահից հետո սկսվեցին երկու թեկնածուների՝ Մուավիայի և Ալիի միջև կռիվները, որ տևեցին հինգ տարի: Մուավիա պետք ուներ Թեոդորոսի: Անհավանական չէ, որ մնաց

¹ Սեբեոս, էջ 140:
² Անդ, էջ 143: Հմմտ. Theophanes, Chronographia, p. 528:
³ Անդ:

այնտեղ՝ մասնակցեց կռիվներին և մեռավ 657 կամ 658 թվին¹: Ալիի հակառակութունը հարկադրեց Մուսավիային խաղաղութուն խնդրել կայսրից, խոստանալով տալ օրական հազար ոսկի, մի ձի և մի ստրուկ: Դաշինքը կնքվեց 659 թվին: Ռշտունին կենդանի չէր, նրան հաջորդել էր իր փեսա Համազասպ Մամիկոնյան:

Հայերն ապստամբեցին արաբների դեմ և անցան կայսեր կողմը: Թվում է, թե այս քաղաքական փոփոխությունը պետք է բացատրել 659 թվի դաշինքի ազդեցությամբ: Դաշինքը մերկացրեց խալիփայի տկարությունը և հայերը հարմար դատեցին թոթափել նրա լուծը: Համազասպ Մամիկոնյան, որ Թեոդորոս Ռշտունու փեսան էր և գաղափարակից, համակերպվեց նոր կացության, ստացավ կայսրից կյուրապաղատության պատիվ, արծաթե գահույժ և երկրի իշխանությունը:

Այս անգամ Հայոց հետ համերաշխ էին Աղվանք և Սյունիք. «հապճեպ երթևեկելով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց՝ հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն և զաւրացն Աղուանից և իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց»²:

Համազասպ կառավարեց կյուրապաղատություն ստանալուց հետո երեք տարի և մեռավ, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը³, մեռավ, ուրեմն 661 թվին: Այս թվին Մուսավիա հաղթանակեց և հռչակվեց միահեծան տեր (661 թվի մայիս): Իր իշխանությունը երկրորդ տարին Գրիգոր Մամիկոնյան կարգվեց իշխան Հայոց: Ասել է, թե հայերը նորեն ընկան արաբական իշխանության տակ: Այս զրույթունը տևեց երեսուն տարի, մինչև 682 թվականը:

Ահա քաղաքական անցքերի ստույգ ընթացքը. 652-659 թթ. Աղվանք շարունակեց մնալ արաբական տիրապետության տակ: Հերակլի հաղթությունը պարսիկները զիջան Հայաստանը՝ Մավրիկիոս կայսեր օրով սահմանված գծով, որով պարսից ձեռքն էր մնում Վասպուրական, Սյունիք, Աղվանք և Այրարատից՝ Դվինի

¹ Ներսես Գ կաթողիկոս գնաց 653 թվին կայսեր հետ Կ.Պոլիս և դարձին «դադարեաց ի Տայս մինչև մեռա Ռշտունեաց տէրն» և ապա վերադարձավ Վաղարշապատ «յես վեցերորդի ամի հալածանացն»: Վեցերորդ տարին հաշվելով 653 թվից կգա 658 թվը: Բայց որովհետև Ներսես կաթողիկոս ներկայացավ կայսեր Կարինում «եկեալ ի Տայոց», հավանական է, որ փախել էր Տայք 652 թվին՝ Թեոդորոսի արաբական հպատակություն ընդունելու տարին: Այս դեպքում հալածանքի վեցերորդ տարին կլինի 657 թվը:

² Մերետո, էջ 152:

³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1853, էջ 51:

դաշտը: Արաբները ժառանգեցին պարսիկներից այս հողամասերը: Թեոդորոս Ռշտունին տեր էր այս բաժնի և իրապես հավատարիմ մնաց հին կացության:

Աղվանք և Սյունիք անբաժան էին Թեոդորոսից: Կոստանդին կայսրի Դվին եղած ժամանակ ո՛չ Աղվանից և ո՛չ Սյունյաց իշխան չներկայացավ նրան: Առաջին անգամ Աղվանք և Սյունիք թեքվեցին կայսեր կողմը 659 թվի ապստամբության ժամանակ: Ո՛չ այդ թվին և ո՛չ հետո Կոստանդին կայսրը Հայաստան չի եղել և ուրեմն չէր կարող Աղվանից իշխանին ընդունել Վաղարշապատի մեջ և օժտել արքայական պատիվներով:

Ուշադրության արժանի է Հերակլ պապի և Նիկետաս տառի արքունական գոտին, որ իբրև թե նվեր տվավ Կոստանդին Ջևանշերին: Կոստանդին կայսրի բուն անունն էր Կոստաս կամ Կոստանդ, բայց անվանվում է նաև Կոստանդին իր հոր՝ Կոստանդինի անունով, որ Հերակլի որդին էր: «Նիկետայ հանույն»՝ անգիտություն, թե թյուրիմացության արդյունք է: Հերակլի ընտանիքում ծանոթ է մի Նիկետաս, որ Հերակլի հորեղբոր՝ Գրիգորի, որդին էր: Նիկետաս կնոջ անունն չէ և Կոստանդինի հանին չէր կարող այդպես կոչվել և ոչ էլ այնպիսի գոտի ունենալ, որ կարելի լիներ զարդարել Աղվանից իշխանի մեջքը:

Կոստանդին երբեք չէ եղած Մարաց Քունզր գյուղում, ուրեմն և չէր կարող ո՛չ Ջևանշերին անդ ընդունած լինել և ո՛չ էլ նրա համար կենեղուտ խաչեն մասն հանել:

Կոստանդին չէր կարող նշանակել Ջևանշերին իշխան «ի սահմանաց Վրաց մինչև ի դրունս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ»:
Տեսանք, որ Մուսավիան և ո՛չ Կոստանդին տվավ այդ երկիրները մինչև ձորա պահակ Թեոդորոս Ռշտունուն և ո՛չ Ջևանշերին:

Աղվանից իշխանի պատիվները որպես թե տեսնելով, Համազասպ Մամիկոնյան «ի նախանձ մեծ բրդեցալ»:
Սրանից հետևում է, որ մեր պատմագիրը ի նկատի ունի 659 թվի քաղաքական փոփոխությունը Համազասպի օրով: Եթե Կոստանդին առաջին տարին հաշվենք՝ 641 թիվը, երբ դահ բարձրացավ, 19-րդ տարին կգա ուղիղ 659 թիվը: Անտարակոյս, պատմագիրը շփոթել է 652 թվին քակտված դաշինքի և 659 թվին կնքված դաշինքի ազդեցության տակ կատարված իրողությունները: Համազասպ անցնելով կայսրի կողմը՝ ստացավ կյուրապաղատություն: Աղվանք նրա հետ էին և հավանական է, որ միաժամանակ կայսրը պատված պիտի լինի Աղվանից իշխանին պրոտոպատրիկ տիտղոսով: Եվ այս կլինի միակ պատմական կորիզը, որի շուրջ դիզել է

պատմագրի երևակայությունը այնքան անհեթեթ զրույցներ խառնաշփոթ հիշողություններ: Ջեանշերի կրկնակի տեսակցությունը Կոստանդին կայսրի հետ 659, թե 660 թվին այլ բան չէ էսպես, քան խուլ հիշողություն Կարինի և Դվինի կայսերական դամավորություն 652 և 653 թվերին: Միայն Դվին փոխարինված է Վաղարշապատով և Կարին մոռացված ի նպատակ Մարաց աշխարհի Քունգր գյուղի: Խրատական է մանավանդ վերջինս: Հեղինակի նպատակը չէ միայն վերապահել պատվավոր աթոռ սիրեցյալ իշխանին բոլոր այդ հանդեսների մեջ, այլ փաստաբանել նաև կենեղուտ խաչի բարձր ծագումը: Քունգր արդարև գտնվում է Մարաց աշխարհում և է Կանգվար Համադանի մոտ: Հերակլ կայսր, երբ 627 թվին արշավում էր Տիգրոսի վերա, անցավ Համադանից, ինչպես պատմում է Թեոփանես¹, անվանելով այս քաղաքը Խամաթա (Chamaetha), ուր կայսրը դադար առավ հոկտեմբերի 9-ին և մնաց մի շաբաթ: Քունգր առաջին մեծ կայսրանն էր Համադանից հետո իր ճանապարհի վերա: Կենեղուտ խաչը կապ չունի Կոստանդին կայսրի հետ, այլ հավանորեն ավանդություններ համարվում էր մաս Հերակլի փրկած Երուսաղեմի խաչափայտի: Հայտնի է Հացունյաց Ս.Խաչի պատմությունը: Կենեղուտ խաչի ավանդությունը լավագույն դեպքում Աղվանից կրկնակն է Հացունյաց խաչի պատմության, ասում ենք լավագույն դեպքում, այսինքն՝ եթե գոյություն է ունեցել որևէ ավանդություն, որից օգտվել է յուրովի մեր պատմագիրը, և չենք ուզում համարել ողջովին պատմագրի անձնական տեսության պտուղ: Մեր հեղինակի հետաքրքրության բուն առարկան կենեղուտ խաչն է, Գարդմանի սրբությունը: Նրա արժեքը բարձրացնելու համար ի՞նչ ավելի զորեղ միջոց, քան կայսեր և Աղվանից իշխանի անունները:

Կայսրից խաչն ստանալուց երկու տարի հետո, խաղարներն արշավում են և Ջեանշեր նույն խաչի զորություններ հետ է մղում մինչև Չոդա Դուռը: Անցնում է երկու տարի ևս և Ջեանշեր ավարտում է Գարդմանի տաճարի շինությունը և այնտեղ գետեղում մեծ հանդեսով «կենեղուտ փայտը»: Ծնկաչոք ընկնում է նրա առաջ և աղոթում: «Եթէ ամենայն աշխարհս Աղվանից, ասում է Ջեանշեր աղոթքի մէջ, -միաբան գայցեն փառաւորել զանուն քո ի տանս յայսմիկ, աստուածընկալ զօրութեամբ խաչիս աղիեսցես զզրունս թշնամեացն և խափանեսցես զմարտիցն

¹ Theophanes, Chronographia, p. 488.

հէնս»: Գարդմանի Ս. Խաչը մեծ ապավեն է Աղվանից ապահովության և բարօրության:

Պատմագիրը՝ համակիր քրիստոնյա պետության, բայց դիտե, որ իր հերոսը պիտի դավաճանե և անցնե մուսուլման արաբների կողմը: Այդ ծանր քայլը մի կերպ արդարացնելու համար, Ջեանշերի բերան է դնում մաղթանք՝ «հնազանդ կալ առ ի քէն պսակելոյ կայսերն Յունաց աներկբայաբար», կամենալով ցույց տալ, որ Ջեանշեր երեսը դարձրեց կայսրից հանգամանքների ուժով և ոչ իր բուն ցանկությունները:

Աղոթքից հետո իջնում է Պերոզ-Կավատ քաղաքը «և գամն ողջոյն յըղձալի և ի խաղաղաւէտն անցուցանէ հանգիստ» (Բ, գլ. ԻԵ): Հաջորդ տարին, «ի միւսումն լինէր ձմերնային եղանակի հասարակութիւն», ուրեմն կայսեր տեսակցության վեցերորդ տարին, հոները հարձակվում են Աղվանքի վերա, հասնում մինչև Երասխ և քշում տանում են «Արարատեան» գավառից և «Սիւնաստանեաց» աշխարհն բազմաթիվ հոտեր: Հոնաց թագավորը ցանկություն է հայտնում տեսնել Ջեանշերին: Սա գնում է ներկայանում առանց երկյուղի, մինչդեռ պարսից թագավորներից և ոչ մինը նման խիզախություն չէ ունեցել: Սեր և խաղաղություն են կնքում: Ջեանշեր առնում է հոնաց թագավորի դուստրը կնություն: «Կնքեալ զդաւեին», բաժանվում են: Ջեանշերի սպարապետության 28-րդ տարին էր:

Այս հաջողության պատճառը նորեն Գարդմանի Ս.Խաչն էր. նախ քան հոնաց մոտ գնալը, իշխանը «աներկիւղաբար անկեալ առաջի փրկչական խաչին ասէ. Թէպէտ և գնացից ի մէջ ստուերաց մահու, ոչ երկեայց ի չարէ, զի դու Տէր, ընդ իս ես»:

Տեսանք, որ Ջեանշեր սպարապետ նշանակվեց Կադեսիայի կռվի տարին՝ 637 թվին: Պարսից թագավորության անկման տարին՝ 652 թվին նրա սպարապետության 15-րդ տարին էր, ինչպես հաշվում է պատմագիրը (Գիրք Բ, գլ. ԺԹ), որ միանգամայն ճիշտ է, 637+15=652: Այժմ հաշվում է 28 տարի, 637+28=665: Այս ևս հաստատվում է հեղինակի՝ մյուս հաշվով. կայսրին ներկայացավ 659 թվին և այն օրեն անցել էր վեց տարի, ուրեմն 665 թիվ:

Ժամանակագրական այս հաշիվը խիստ կարևոր է այն մտքով, որ վկայում է հաստատորեն, որ Կոստանդին 19-րդ տարին հասարակ վրիպակ չէ գրչի, այլ պատկանում է հեղինակին¹:

¹ M. Brosset, Additions et Eclaircissements à L'Histoire de la Géorgie, SPb., 1851, p. 476, իրիվս բազմաթիվ սխալների գրում է՝ Կոստանդ եկավ Աղվանք Քունգր գյուղը, dans la

Այնուհետև պատմագիրը ձգտում է բացատրել, թե ի՞նչպես Ջևանշեր վճռեց անցնիլ արաբական ծառայություն, թե «որպէս կամ զինչ պատճառ շնորհատուն այն խաչ ծագեաց նմա ի խաւարէ լոյս կամ քաղել ծաղիկ ի հրոյ»:

Պատճառը բարդ է: Կար ժամանակ, որ հռոմոց թագավորներն այնքան զորավոր էին, որ սարսափ էին ազգում աշխարհին: Այժմ տկարացել են, «մինչ զի որ միանգամ ընդ ձեռամբ նորա էին մարդկային անտառք, գնացեալ յարեցան ընդ հովանեալ» արաբների: «Արեւմտեան քօշը» զրկվեց Աստուծո օգնականութիւնից և «կինճ վայրենի» գազանացավ փշրելու նորա եղջուրները: Հռոմոց կայսրը թողեց իր մայրաքաղաքը և գնաց «ի սահմանս հեռաւոր կղզեացն արեւմտից»: Իսկ արաբները վեցերորդ տարին է, որ հաստատվել էին նոր մայրաքաղաքում՝ Դամասկոս: Պատմագիրը հնարավոր է գտնում գովելու արաբական տիրապետությունը. «տուաւ նմա անընդգիծակաց զօրութիւն, աշխարհավար իմաստ, երկրավոր քաղցրութիւն և հեզութիւն մարդկային»: Շնորհիվ այս չորս հատկութեան, արաբները տիրեցին աշխարհին:

Ջևանշեր գգում է, որ արաբները գուցե ասպատակեն իր երկիրը: Թեպետ կարող էր իր խնամի «Թուրքաստանեաց» աշխարհէն զորք հանել թշնամու դեմ, բայց բարվոք համարեց խոնարհիլ արաբների առաջ:

«Հարաւոյ բռնակալն» լսելով իշխանի լավ հարաբերությունը կայսրի հետ և այն, թե ինքն է «երասանակալ Թուրքաստանեացն ազգաց հանել և արգելուլ», պատգամավոր դրկեց և խնդրեց գալ իր մոտ: Ջևանշեր գնաց նախ Գարգմանի տաճարը, ուր իր սիրելի խաչն էր, աղոթեց և ապա ուղի ընկավ: Հայոց զորավարը դիմավորեց նրան մեծապատիվ շքով, դիմավորեցին նաև Ասորեստանի գավառապետները և քաղաքների պետերը, թագավորի հրամանով, հայթայթելով ճանապարհին ձիեր և օթեաններ և հասավ թագավորի դուռը: Սա հրամայեց իր մերձավոր մեծամեծներին ընդառաջել Աղվանից իշխանին, «ածելով նմա զերիվարս, յորս ինքն թագաւորն հեծանէր»: Ամբօխը թափվում էր ամեն կողմից նրան տենելու: Թագավորն վաղ առավոտյան, վեր կենալով սովորական ժամից առաջ, ընդունեց հրճվանքով թանկագին հյուրն: Շատ ազգերի պետեր կային նրան հնազանդված: Ոչ մեկը չէր արժանացել այն մեծ ուշադրության, որ վիճակվեց Ջևանշերին:

13e anée de son règne, որ իր սրբազորայունն է, համաձայն Սեբեոսի և խորթ Կաղանկատվացուն:

Սերտ սիրո երդում կնքեցին և հրաժեշտին թագավորը «տայր նմա և զաջ իւր, որ չէր երբէք լեալ սովորութիւն տիեզերապետ գոռոզին օտարազգւոյ առնել զայս»:

Վերադառնալիս Ջևանշեր հանդիպեց Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ Արուճ գյուղաքաղաքում, եկավ նրա տեսություն նաև Անաստաս կաթողիկոսը: Հասավ վերջապես իշխանը Գարգման և «իսկ և իսկ մտանէր ի յարկ ապաւինին իւրոյ»: «Գեղագեղիչներ», այսինքն՝ նկարիչներ, գործի լծեց նկարազարդելու շինած տաճարը: Երեք տարի անցավ և թագավորը նորեն հրավիրեց նրան իր մոտ (Բ, գլ. Իէ):

Այստեղ էլ ճարտասանությունը խեղդել է պատմությունը: Ջևանշերի Դամասկոս գնալու նկարագրությունը պատմական չէ: Գնալը հավանորեն փաստ է, բայց տարին՝ սխալ է: Պատմագիրը ուզում է հավատացնել, որ Աղվանից իշխանը գնաց խալիփայի մոտ, երբ Դամասկոս վեցերորդ տարին էր, որ մայրաքաղաք էր ճանաչվել: Մուավիա հռչակեց Դամասկոս մայրաքաղաք 662 թվին, վեցերորդ տարին, հաշվելով 662, կլինի 667 թվը: Պատմագրի ակնարկը, թե նույն տարին հռոմոց կայսրը աճապարեց հեռավոր կղզիներ, ստույգ չէ: Ակնարկը վերաբերում է Կոստանդ կայսրին, որ արգարև իր աթոռ տեղափոխեց Սիկիլիա, բայց այս եղավ 662 թվին և ոչ 667: Երկու թվերից նախընտրելին է պատմագրի տեսակետից 667 թվը, որովհետև Դամասկոս գնաց Ջևանշեր հոնաց թագավորի հետ 665 թվին խաղաղություն կնքելուց հետո: 667 թվը ցույց է տալիս, որ անմիջապես հետո չէ գնացել, այլ երկու տարի անց՝ 665 թվին: Գրիգոր Մամիկոնյան այդ միջոցին իշխան էր Հայոց (662-685), ինչպես և Անաստաս՝ կաթողիկոս (661-668) և ուրեմն նրանց հիշողությունը գեթ ժամանակագրական անպատեհություն չունի:

Չենք կարծում, որ Ջևանշեր Դամասկոս գնացած լինի 667 թվին: Ավելի հավանական ենք համարում պատմագրի մյուս ցուցումը՝ կայսրի Սիկիլիա տեղափոխություն տարին, միայն՝ պատմագիրը սխալվել է կարծելով, որ այս դեպքը տեղի ունեցավ Դամասկոսի աթոռանիստ դառնալու վեցերորդ տարին: Դապքը վերաբերում է 662 թվին և կարծում ենք Աղվանից իշխանը Դամասկոս գնաց սույն՝ այս տարին:

Պատմագրի նկատողությունը, թե կայսրությունը տկարացել էր և խալիփայությունը զորացել, ուստի և Ջևանշեր ընտրեց խալիփայի կողմը, անընդունելի է 667 թվի նկատմամբ: Ոչինչ չէր փոխվել նրանց վիճակի մեջ, որ առիթ տար այդպիսի դատողու-

թյան: Մինչդեռ 662 տարին ավելի է պատշաճում պատմագրի հայացքին, երբ Մուավիա վերջ տալով քաղաքացիական կռիվներին, և Կոստանդ լքելով մայրաքաղաքը, կարող էին այն տարվորությունը թողնել հանրության վերա, թե ուժի կշիռը հակվում էր արարների կողմը: Հայաստանը անցավ արարներին 652 թվին և այդպես մնաց մինչև 682 թիվը: Համազասպի ապստամբությունը ժամանակավոր երևույթ էր: Նույն վիճակն ունեցան և Վիրք ու Աղվանք: Մուավիայից, ավելի ճիշտ նրա որդու Եզիդի մահից հետո [683 թ.] նորից սկսվեցին գահակալական կռիվներ: Հայերն օգտվելով այս հանգամանքից փորձեցին թոթափել արարական լուծը: Այս առթիվ Ղևոնդ պատմագիրն ասում է. «Դարերցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս Լ»¹: Ապստամբությունը տեղեց երեք տարի, չորրորդ տարին Գիրգոր Մամիկոնյան, շարժման ղեկավարը, ընկավ խազարաց ճակատում 685 թվին: Երեսնամյա ծառայությունը պետք է համարել 652 թվից մինչև 682 թիվը: Պատմագիրը մեծ կշիռ է տալիս Համազասպի ապստամբության: Ամեն պարագային Մուավիա վերականգնեց 662 թվին խախտված դրությունը Հայաստանում: Աղվանք և Վիրք Հայոց հետ համերաշխ էին և հավանորեն նրանք ևս հպատակեցին արարներին 662 թվին: Եթե Կաղանկատվացին հիմն ունի այդ քաղաքական փոփոխությունը վերագրելու Ջևանշերի նախաձեռնության, այդ պետք է կատարված լինի միաժամանակ հայերի հետ 662 թվին և ոչ թե տարիներ հետո՝ 667 թվին: Դամասկոսի աթոռանիստ լինելու վեցերորդ տարին ճշտիվ պահել է, հակառակ պատմագրի սխալ հաշվին, փոփոխության իսկական թվականը:

Երեք տարուց հետո, ուրեմն 670 թվին, իսալիփան նորից հրավիրեց Ջևանշերին ավելի մեծ պատիվներ տալու համար: «Ճոխք քաղաքին Բիզանդիայ եկեալ էին յանձն առնուլ զլուծ հարկատուութեան որդուցն Հագարու», կարծում է մեր պատմագիրը, հիշելով որ Կոստանդին կայսրը սպանվել էր իր թագավորության 30-րդ տարին, ուրեմն 670 թվին, նույն տարին, երբ Ջևանշեր գնաց Դամասկոս: Մեծամեծ պատիվների արժանացավ Աղվանից իշխանը. իսալիփան «զհարազատ եղբոր իւրոյ ապարանս ի հանգիստ նմա յօրինել հրամայէր և յընթրիս միշտ ընդ իւր նստել ի սեղանն»: Կայսերական պատգամավորները, տեսնելով նրա մերձավորությունը արարական պետին, դիմեցին նրա բարեխոսու-

¹ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 15:

թյան: Խալիփան շնորհեց Ջևանշերին հնդկական մի փիղ և մի պապկա (թուլթակ): Շնորհեց նաև «սուսեր պողովատիկ, ոսկեպատեան, մարգարտահոծ գեղաշարեալ, պատմուճանս ոսկեհուռս ստաւրակս և դիպակ ասդիբերան և զուարճատեսիլ ծիրանիս», «յիսուն և երկուս ձիա երագաքայլս, յորս ինքն թագաւորն նստէր»: Խալիփան հրամայեց «տիկնաց դժոխին», այսինքն՝ իր առաջին կնոջ, պատրաստել Ջևանշերի կնոջ համար «զթագուհեաց հրաշապաճոյճ գեղազարդութեան մետաքսառէջ և ոսկեհիւսեակ զգեստ»: Իշխանի հետևորդներին ևս, որ մոտ 50 հոգի էին, ընծայեց «դիպակս և ճեղենակս»: Ավելին կա: Թագավորը նրան տվեց «Միւնաստանեաց իշխանութիւնը» և թախանձեց, որ հանձն առնէ իշխել նաև «յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն»: Բայց Ջևանշեր համեստությամբ հրաժարվեց, չուզեցնալով «տիեզերական կողմանցն միահեծան իշխանությամբ ճոխանալ» և լավ համարելով «զընտանին խորհել օգուտ»:

Ջևանշեր խնդրեց և ստացավ հարկերի թեթևություն: Հրաժեշտին՝ թագավորը «տայր նմա գաջ իւր» որպես նշան բացառիկ մեծարանքի: Իշխանը դարձավ իր աշխարհը և փութաց գնալ «ի տուն Տեառն», այսինքն՝ Գարդմանի եկեղեցին, և գոհանալ «զանպատում պարզեացն Աստուծոյ»: Հետո իջավ իր ձմերոցը՝ Պերոզ-Կավատ: Անդ եղավ «Համաշխարհական ժողով», շարունակում է պատմագիրը, «և տեսանէաք» թագավորական հավր, «տեսանէաք» և վիմահասակ փիղը, «տեսանէաք» և «գերիվարս ածեալս» (Բ, գլ. ԻԸ):

... (18) դաշտը, իսկույն երևան է բերում թյուր և շփոթ տեղեկություններ: Այսպես օրինակ, Ջևանշերի երկրորդ այցը Դամասկոս դնում է Կոստանդինի 30-րդ տարին, այսինքն՝ 670 թվին. այդ միջոցին բոլորում էր իշխանի սպարապետության 33 տարին (637+33)=670: Հաշիվը հետևողական է, բայց սխալ հիմնովին: Կոստանդին կայսրը 670 թվին կենդանի էր: Նա թագավորեց 27 տարի և ոչ 30, և սպանվեց 668 թվի հուլիս ամսին՝ Սիկիլիա¹: Այցի պատմականությունն իմի կասկածելի է դառնում: Որևէ պետ-

¹ Մնացյալը [«Անահիտ»-ի] հաջորդ թվով (19):

¹ «Գիրք կայսերաց», էջ 77 Կոստանդին տալիս է «ամս քսանինն»: Գրիգոր Մամիկոնյանի արձանագրությունը Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատի վրա գրված է. «Ի և թ ամի Կոստանդինի»: Հ. Օրբելի («Надпись 670 г. о построении Аручской церкви», տե՛ս «Христианский Восток», т. II, вып. 1, СПб., 1913, стр. 138-142) իրավունք ունի թերևս կասկածելու սրա վավերականության, որին համամիտ է Գարեգին Սրբազանը (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին Հայոց մեջ, մասն Գ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 9): Կոստանդին բազավորել է միայն 27 տարի (641-668):

քի համար չէ, որ Աղվանից իշխանը հանձն է առնում հեռավոր ճանապարհորդության և ոչ իր հոժարութեամբ, այլ հարավո թագավորն է կանչում «պարգևախոստ հրաւիրանաւ»: Կարծես թե այցը հնարված է այն նպատակով, որ միանգամ ևս ցուցադրվին այն մեծարանքն ու պարգևները, որոնց արժանացավ Աղվանից իշխանը արաբ վեհապետի կողմից: Այստեղ ևս ամեն ինչ այն աստիճան արտառոց չափերի է հասցված, որ իրողութունն անգամ հավատ չի ներշնչում: Թագավորի և թագուհու նվերները Զեանշերին, իր կնոջը, իր 50 ընկերներին՝ սուսեր ոսկեպատյան, մարգարտահոծ պատմուճաններ, ոսկեհուռ ստավրակներ, 52 ձի, փիղ, պապկա, ոսկեհյուսակ զգեստներ, դիպակ ու ճեղքնակներ և այլն, չափազանցութուններ են պարզամիտ ներբողաբանի: Փիղը՝ անարի կենդանի է, վիմահասակ, գերանաձև սրունքներով, «որպէս լեռուն ինչ», ահա մեր հեղինակի տեսողութեան չափոցը:

Կարելի՞ է վստահել, որ Պերոզապատի փիղն ու պապկան իրաք արաբական ընծա լինելու Զեանշերին: Վերհիշենք, որ Տիգրանի մոտ՝ Բեկղաղ և Դաստակերտ արքայական դղյակներն ունեին կենդանական պարտեզներ լի ամեն տեսակի անասուններով՝ փասիանից սկսած մինչև ջայլամն ու փիղը: Հերակլ կայսրը կործանեց դղյակները, կողոպտեց պալատների գույքը և ոչնչացրեց կենդանոցները, բաժանելով անասուններին իր զինվորներին: Չորս փիղ էլ ինքը՝ կայսրը, տարավ Կ. Պոլիս, մեծ զվարճութուն պատճառելով քաղաքի ամբոխին: Ակամայից միտք է ծագում, արդո՞ք Պերոզապատի փիղն ու պապկան Բեկղաղի նախկին բնակիչները չէին, որ բաժին էին ընկել Հերակլի բանակի հայաղվան զինվորներին և սրանք բերել էին Աղվանք:

Պատմագրի ասելով «համաշխարհական ժողով» է եղել Պերոզապատ հազվագյուտ կենդանիները և ձիերը տեսնելու համար: Ուզում է ասել ժողովրդի բազմութունը գալիս էր նայելու: Փղի և պապկայի նկարագրութունն և «տեսանէաք» առաջին դեմքը կարող են կարծել տալ, որ հեղինակը ներկա է եղել ցուցահանդեսին և ուրեմն ժամանակակից մարդ է, մանավանդ որ դիմում է Զեանշերին և բարեմաղթում երկուդած երկար կյանք: Այսպես են հասկացել Կ. վ. Շահնազարյանց, Գ. Զարպհանալյան և հայր Վ. Հացունի: Իսկ վերջինս կարծում է, թե Կողանկատվացին գրել է ճիշտ այդ թվին, որ է 670 և վայր գրել իր գրիչը:

Հարկավ, եթե միայն այս տեղիքը կարգանք, կգանք նույն եզրակացութեան: Բայց երբ քննում ենք ինչ որ պատմում է մեր հեղինակը Զեանշերի մասին, համոզվում ենք, որ նա ժամանակա-

կից չէ Զեանշերին, քանի որ իր տեղեկութունները թերի և թյուր են և այնպիսի սխալներ կան, որ ժամանակակից գրողը չէր կարող գործել: Հետևաբար «տեսանէաք» ասելով հեղինակն ինքն իրեն չի հասկանում, այլ թե մենք ընդհանրապես, մեր երկիրը տեսավ առաջին անգամ մինչև այն մեղ անձանոթ փիղն ու պապկան: Ինչ վերաբերում է վերջաբան խոսքերին՝ ուղղված Զեանշերին, այդ ևս ապացույց չէ հեղինակի անձնական ծանոթութեան, այլ գրական ձև է: Զեանշերի դրվագը վեպ է, քան պատմութուն և հեղինակը մի դուրսագնից, որ երգել է իր հերոսի գործերը արտաքին ճակատում, հաջողութունները չորս աշխարհակալների մոտ, փառավորել անունը ինչպես մի նոր Կոստանդին Մեծ: «Այլևս ի՞նչ է մնում քեզ անելու, ո՞վ տեր իմ թեոդորոս, - գոչում է նա, - եթե ոչ Աստուծոն ծառայել»: Թեոդորոս Զեանշերի անունը չէ, ինչպես հայր Հացունի է սխալ հասկացել, այլ բառախաղ է, որով ճարտասան հեղինակը ուզում է ասել, թե իր տերն Աստվածատուր է կամ Աստվածաշնորհ, ինչպես ասված է կայսրին ուղղված նամակում (Բ, գլ. Ի), բառի ստուգաբանական իմաստով, և միևնույն ժամանակ մի ակնարկ է, թե իր տերը՝ մի նոր մեծն թեոդորոս է: Հեղինակի բարեմաղթութունը՝ «Սիրել զԱստուծա՛ծ, երկնչել ի նմանէ և գնալ ի ճանապարհս նորա», միայն վերջաբան խոսք չէ, որով փակում է մինչև այն պատմածը, այլ և նախաբան է այն դրվագի, որ պիտի պատմե, մի նախադուռն հետևյալ գլուխների, ուր նկարագրվում է Աղվանից աշխարհի մեծագույն սրբութունների հայտնաբերութունը՝ Մաշտոցի և իր աշակերտների սրբազան ժառանգութունը, Գիսի և Չղախի խաչերը, որ գետնի տակ դարեր մնալով անհայտնութեան մեջ, երևան են գալիս հրաշքով Զեանշերի օրով: Եվ շնորհիվ Զեանշերի եկեղեցիներ են շինում նրանց վերա:

Երկու հատվածները (Բ գրքի ԺԷ-ԻԸ և ԻԹ-ԼԴ) սերտորեն կապված են միմյանց. առաջինը վերաբերում է Զեանշերի արտաքին գործունեութեան և նրա հաջողութեան բարոյական հիմք Գարդմանա «կենեղուտ խաչն» է. երկրորդը՝ ամփոփում է նրա սրբակյաց կյանքը, որի արտահայտութունն է Գիսի և Չղախի սրբավայրերի հովանավորութունը: Սխալ է ուրեմն, թե պատմագրի գրիչը կանգ է առած ԻԸ գլխի վերջ և թե հետևյալ գլուխները պատկանում են ուրիշ գրչի: Լեզուն իր հատկանշանական բառամթերքով, ոճն իր դարձվածներով և հորդաբանութեամբ մնում են նույնը երկու հատվածների մեջ:

1 Նույնպես մ. Վ. Մուսկատելի Զեանշերի մասին գրելով «Պատմագրի մասին» (Երևան, 1957) գրքի 106-րդ էջում նշում է, որ «Պատմագրի մասին» գրքի 106-րդ էջում նույնպես կարելի է տեսնել նույն խաղը:

Ջևանշերի մահը նկարագրող գլուխը ևս մեր պատմագրինն է: Գրելու եղանակը չի փոխվում: Բառերի և նախագասուլթյունների կուտակների միջին հազիվ կարելի է հասկանալ բուն եղելությունը: Ջևանշեր հանգստանում էր բարձր լեռների հովտում, երբ ումն ոճրագործ սուսերահարում է նենգորեն իշխանին և փախչում դեպի «վերնակողմն Արձախունեաց»: Չնայելով, որ իշխանը մենակ չէր, այլ իր մոտն էր «նամեսական գունդը». և իր քեռորդին՝ ումն պատրիկ «զիւր ամեսական (կարգա՝ նամեսականը¹) առեալ լեզէոն գնդի յիսնեկան» մահապարտի հետևից է ընկնում, բայց չի հաջողում բռնել: Մ՛վ էր մահապարտը, որոչ չէ. իշխանի մերձավորներիցն էր. «ո՛չ զսէր նորա և ո՛չ զպատիւն հօրն իւրոյ, զօր գտեալ էր ի նմանէ մեծաւ պարգեօք, յիշեալ, այլ մահ խորհեալ ի վերայ նորա»: Թ՛վում է, թե իշխանը զոհ է գնացել դավադրություն՝ «Առեալ չարաբարոյն Եներայ՝ դաւաճանողին Վարազոյի, զվազրն արքունական» ուղեկցում է Ջևանշերին, բայց ինքը չէ մահապարտը, մի ուրիշն է, որ «յետուստ կողմանէ հարկանէր զիշխանն արի»: Ենեբա անունն անծանոթ է: Մեզ թ՛վում է, որ պետք է կարգալ Ենակա. այսպես է կոչում հայտնի Անակ [Պարթևին] մեր պատմագիրը Ա գրքի ԺԴ գլխում (20): Դավաճանողը Վարազո է, որին նմանեցնում է հեղինակը չարագործ Անակին: Վարազո՝ փաղաքչական ձևը Վարազմանի, Ջևանշերի ազգականն է, և սա է դավադիրը, սպանողը սրա գործիքն է:

Դավթակ անունով մի քերթող, որ «յուրովիւք աւուրբք ժամանեալ յամէր ի դրան արքունի», մի Ողբ է շարադրում իշխանի մահվան առթիվ: Ողբը բերված է ամբողջովին Բ գրքի ԼԵ գլխում: Առաջին տանը սկսում է Այբ-ով, երկրորդը՝ Բեն-ով և այսպես կարգով մինչև Քէ՝ ընդամենը ուրեմն 36 տուն: Մ. Բրոսսեի օրինակը և Մոսկվայի հրատարակությունը վերջանում են ձէ տառով, ուր հիշվում է Ջևանշերի անունը: Կարծես, իրոք, մինչև ձէ է եղել սկզբում և շարունակել է ուրիշը: Թեև անհավանական է, ի նկատի ունենալով, որ այբուբենի վերա է և ուրեմն մինչև վերջին Քէ տառը պիտի հասցրած լիներ հեղինակը: Եթե Ջևանշերի անվան հիշողությունը չլիներ ձէ տան մեջ, ոչինչից չէր կարելի գուշակել, որ Ողբի առարկան Աղվանից իշխանն է: Փաստացի ակնարկներ չկան: Բայցևայնպես այն տպավորություն է թողնում, համեմատելով ինչ-որ պատմագիրն է պատմում մահվան վերաբերյալ, որ Ողբը միակ աղբյուրն է պատմագրի տեղեկու-

¹ Նամեսական և <ն>ամեսական՝ բլում է, քե հունական Nemesis բառն է, և նշանակում է վրեժ, արդարություն խնդրող գունդ, քե andenemsa.

թյան: Պատմագրի ասելով, սպանությունը կատարվել է «ի ժամանել բարձրութեան տօնին մեծի Նաւակատեաց խաչին»: Ողբի մեջ ասված է. «զի զօր աւուրս տօնի տէրունեան նշանին դարձուցին մեզ ի սուգ» (Ե տունը): Խէ տան մեջ քերթողը հայտնում է. «Խարդաւանող խորհրդօք տարեալ մեկուսի. և անողորմ խոցոտմամբ վիրաւորեաց զվեհագնն»: Այս խուլ տեղեկությունը մեր պատմագիրն արժանել է քանի մի էջի վերա: Պատմագրի տեսակետին մոտ է նաև Թ տունը. «Թագաւորն Յունաց և իշխանքն հարաւոյ տենչանօք խնդրէին տեսանել զտէրն. և հողնամեծար ողջունիւ ընդունէին. և փառօք պսակեալ պատուէին մեծապէս»: Հետաքրքրական է Տյուն տունը. «Տիրերական ծոցք Լիբանոս լեբամբք յագուրդ առնուին քե ի տես միակի ակամբ կալեալ զօճիսն հողմոյն հիւսիսոյ զքեզ միշտ խնդրեն. առ ոչ երեւելք տապարաւ Հոնաց զկոտորումն նոնեաց առննն»: Ընդգծվածս ցույց է տալիս, որ Ողբը հյուսված է ոչ Ջևանշերի մահից անմիջապես հետո, այլ ուշ, քան մահից հետո տեղի ունեցած Հոնաց, այսինքն՝ խաղարաց, մի արշավանք: Ակնարկ կարող է վերաբերել միմիայն 685 թվի արշավանքին, Ջևանշերի հաջորդի՝ Վարազ-Տրդատի և Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրով: Պատմագիրն ուրեմն օգտվել է Ողբից ավելի ուշ, քան 685 թվը: Կարևոր կետ, որ նորապես հաստատում է մեր տեսակետը, թե խաչերի գյուտի պատմությունը, որ առաջ են Ջևանշերի մահից և Իսրայելի քարոզությունը Հոնաց մոտ Ջևանշերի մահից հետո՝ նրա հաջորդ Վարազ-Տրդատի օրով, գրված են ուշ, քան 707 թվը:

Ամփոփենք մեր քննությունն արդյունքները: Ջևանշերի պատմությունը, մի կողմ թողած վիպական զարդերը՝ անարժեք պատմության համար, հանգում է հետևյալ կետերի.

1. Ջևանշեր ութերորդ սերունդն է 590 թվին Աղվանք դադարած Միհրան Սասանյանի: Անհետհետություն:
2. Ջևանշեր օգնել է Ռոստոմ և Խոսրոս պարսիկ զորավարներին արաբական ճակատում 637-642 թվերին, ինչպես Մուշեղ Մամիկոնյան և Գրիգոր Սյունի:
3. Ջևանշեր մերժում է Խոսրոսի խնամությունն առաջարկը և խույս տալիս Աղվանք և հետ մղում պարսից հարձակումները:
4. 652 թվին անցնում է կայսեր կողմը, որ բացարձակ սխալ է, իրականին Աղվանք դաշնակից էր Թեոդորոս Ռշտունուն մինչև սրա մահը:

5. 659 թվի տեսակցությունը Կոստանդին կայսեր հետ Բունդր գյուղում, առասպել է: Ուխտանեսն այդ միջոցին կաթողիկոս չէր:

6. 665 թվին առնում է խազարաց խաքանի աղջիկը:

7. 667 թվին անցնում է արաբների կողմը: Սխալ է, Աղվանք արաբների հետ էր արդեն 662 թվից, ինչպես Գրիգոր Մամիկոնյան:

8. Ջևանշերի երկրորդ այցը Դամասկոս Կոստանդին կայսրի 30-րդ տարին, ավելի քան կասկածելի է: Կայսրը մեռած էր իր 27-րդ տարին՝ 668 թվին:

9. Պատմագիրը չգիտե իր հերոսի մահվան տարին: Սպարապետության 33-րդ տարին Ջևանշեր վայր է դնում զենքը: Աղեքսանդր Մակեդոնացին ևս 33 տարեկան վերջացրեց իր աշխարհակալությունը:

Որքան ազոտ են ստույգ տեղեկությունները վիպական տարբերով, այնքան ճոխացած պատմության մեջ: Հերոսի իրական պատկերը մնում է մթնշաղի մեջ՝ հակառակ իր ներբողիչի ճարտասանական ճիգերին: Հարևան վրացին նման մի դեմք է ստեղծել Վախտանգ թագավորից: Վառ երևակայությունը այնպիսի առասպելական դրվագներ է շարել նրա անվան շուրջ, որ գրեթե անճանաչելի է դարձել Ղազար Փարպեցու ծանոթ պատմական Վախտանգը:

Ջևանշեր սերում է Խոսրով Ապրվեզի ազգական Միհրանից: Ծննդաբանական շղթան այնքան անհեթեթ է, որ կարծել է տալիս, թե պատմագիրը մի բան շփոթել է: Վախթանգ թագավորը ևս Սասանյան ծագումն ունի՝ համաձայն վրաց ազգային ավանդության: Նրա նախահայրն է Միրիան պարսիկը: Սա Կասրե-Արդաշիրի որդին էր: Վրաց արքայական տիրող տունը հանգած լինելով, պարսից թագավորը զրկում է իր որդուն՝ Միրիանին, բայց որովհետև Միրիան հազիվ յոթ տարեկան էր, թագավորը նշանակում է նրան դայակ ոմն Միրվանոսի: Միրվանոս Կասրե-Արդաշիրի ազգայիններին էր և պետք է կառավարեր երկիրը մինչև Միրիանի հասունանալը: Միրվանոսի առաջին գործն եղավ կռվել խազարների դեմ:

Կասրե-Արդաշիր միևնույն անձի գույգանունն չէ. այդպիսի թագավոր ծանոթ չէ: Կասրե արաբական ձևն է՝ ընդունված վրացերենում Խոսրով անվան: Արդաշիր է Արտաշիր՝ Սասանյան

¹ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 83. «Համառոտ պատմություն վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 40-41:

հարստության հիմնադիրը: Միրիան վրացի ձևն է Միհրան-ի, իսկ Միրվանոս արաբական Մրվան անունը չէ, այլ հին Միրիբանես պարթևական անուն է: Այսպես էր կոչվում Meriban – es այն անձը, որ պարսիկները թագավոր կարգեցին Վրաստանի՝ մոտ 361 թվականին, [Հայոց] Արշակ II թագավորի օրով, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոս լատին պատմիչը¹: Միրիբան սասանյան ձևն է պարթև Սրիբալան-ի և Մրվան հետնագույն հնչյունը Միրիբանի (ինչպես Արտավան և Արտաբան) և նշանակում է «Միհրի պաշտպանյալ»: Ավանդությունը պահել է հին Միրիբանի հիշատակը: Միրիան անչափահաս թագավորը, որի հետ գործում է [Միրվանոս] խազարաց դեմ, բերում է մեզ յոթներորդ դար, հասկացնելով, որ Արդաշիրի հետ զուգորդված Կասրե նույն ինքն Խոսրով Ապրվեզ կամ Փարվեզ պարսից թագավորն է: Արդաշիր ձուլվել է Խոսրովի հետ և կազմել մի դեմք: Արդաշիրի ժամանակակից Միրիբան=Միրվան ընկերակցել Միրիանի, որ պետք է ժամանակակից լինի Խոսրովի: Պատմական դեպքերի խաչաձևում մի հետաքրքրական օրինակ:

Արդ, այս ավանդության արձագանքը գտնում ենք Կաղանկատվացու մոտ: Ջևանշերի նախահայրն է Միհրան (մի այլ անգամ Միհրեան, ինչպես վրաց Միրիան), որ ազգական է Խոսրով Ապրվեզի: Տոհմը կոչվում է այս պատճառով Միհրական: Պատմագիրը հակադրում է Միհրական տոհմը նախնի Հայկազյանց տան, որ իշխել է հնում: Այս տունը տվել է տասն թագավոր:

1. Վաչագան	6. Սատոյ
2. Վաչէ	7. Ասայ
3. Ուռնայր	8. Եսուաղէն
4. Վաչագան ²	9. Վաչէ
5. Միրիաւան	10. Վաչագան

Անտարակույս է, որ ընդգծված անունը՝ Միրիալան ճիշտ վրաց ավանդության Միրվանոսն է, հին Միրիբանը: Մեր պատմագրի ասելով Միհրական տան հիմնադիրը շինում է Գարդմանում մի քաղաք և կոչում իր անունով Միհրավան: Չենք կարծում, որ այդպիսի քաղաք եղած լինի: Միհրական նույն անունն է, ինչ որ Միրհավան, այսինքն՝ Հայկազյանց թագավորը: Պատ-

¹ Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit notisque selectis instruxit V. Gardthausen, v.2, Lpz., 1875, XXI, 6.
² Տպագիրն ունի Յաչագան (էջ 130), որ սխալագրություն է՝ փոխանակ Վաչագան-ի: Արդարև, Ա գրքի ԺԴ գլխի «Միմչև ցրագաութութիւնն երրորդ Բարեպաշտ Վաչագանայ» խոսքերից երևում է, որ հեղինակը հաշվում է երեք Վաչագան:

մագիրը հասկացել է որպես Միիր և ավան և այս ստուգաբանությունն է թելադրել համանուն քաղաքի գոյությունը:

Հինավուրց Միրվան կամ Միրհավան և Միհրան կամ Միրիան Սասանյան շառավիղ են համարված այն իմաստով, որ Սասանյան թագավորների պաշտոնյաներ են եղած, բայց արյունով Սասանյան չեն բնավ: Միհրան, ինչպես և Սուրեն, Կարեն, Սպահապետ, Զիկ՝ պարթևական նշանավոր տոհմեր էին, որոնք պահեցին իրենց առաջնակարգ դիրքը նաև Սասանյանների շրջանում: Միրվան և Միրիան պատկանում են Միհրան մեծ գերդաստանին: Խոսքովի ազգային (ազգական - Պ. Հ.) կարծված Միհրանը այլ ոք չէ, քան հոչակավոր Վահրամ Զուբին Միհրանյան: Սասանյան պետության վերև հիշված չորս քուստակներից մեկի՝ Կապկոհի մեծ սպարապետն էր: Այս քուստակը կոչվում էր նաև Ատրպատական լայն իմաստով՝ ամփոփելով իր մեջ ո՛չ միայն բուն Ատրպատականը, այլև Հայաստան, Վրաստան, Աղվանք և Կասպյան ծովեզրյա սահմանակից երկրները: Վրաց ավանդության Միրիանի և իր դայակի՝ Միրվանի իշխանությունը ևս տարածվում էր ոչ միայն Վրաստանի, այլև Հայաստանի, Ռանի (Առանի=Աղվանքի), Մովականի և Հերթի վերա:

Միրիան բերել է տալիս Պարսկաստանից իր մի ազգականի՝ Փերոզ անունով, ամուսնացնում իր դստեր հետ և նշանակում Ռանի՝ Խունանից մինչև Բարդա, տիրակալ¹: Հարց է, արդո՞ք Պարտավի Պերոզապատ կոչումը կապ չունի այս Պերոզի հետ ավելի, քան Պերոզ թագավորի: Ուրեմն, Փերոզ անունը ընդունված էր Միհրական տոհմի մեջ և կարող էր հին հիշատակ լինել: Պարսկական աղբյուրները Կավատին են վերագրում Բարդայի (= Պարտավի) շինությունը, որտեղից և Փերոզ կամ Պերոզ-Կավատ անունը: Կավատ շինող չէ, այլ վերաշինող և հավանորեն իր նշանավոր զորավարի՝ Զարմիհրի ձեռքով: Սա մեր պատմագիրների Զարմիհր Հազարավուխտն է, որ Աղվանքում կռվում էր լեռնականների դեմ, երբ հրաման ստացավ Պերոզից գնալ զսպել Վահանի ապստամբությունը 482 թվին²: Պերոզի որդու և հաջորդի՝ Կավատի օրով Զարմիհր ավելի ազդեցիկ դիրք ստացավ, բայց հետագայում շնորհազուրկ եղավ և սպանվեց:

¹ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 87 և 133. «Համառոտ պատմություն Վրաց ընծայելի Ձուանշլրի պատմչի», էջ 42 և 63:

² Հազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Տիփլիս, 1904, էջ 118: Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, p. 120-121.

Զարմիհր անունն այնքան հազվագյուտ է, որ ենթարդել է տալիս մի ազգակցական կապ պարսից դրանիկի և Աղվանից իշխան Զառմիհրի մեջ: Կաղանկատվացին ասում է, որ Վարդան Միհրականը բնաջինջ արավ հին Հայկազյանց տոհմը, խնայելով միայն Զառմիհրին, որ «իր ցեղի փեսա էր»: Սրանով Զառմիհր նմանում է վրաց ավանդության Փերոզին, որ փեսա էր Միրիան թագավորի: Աղվանից Զառմիհր Միհրական չէր, ուստի և Կաղանկատվացին նրան դասում է Հայկազյանց շարքը: Պարսիկ Զարմիհր Հազարավուխտը ևս Միհրան տոհմից չէր, այլ Կարեն: Աղվանից իշխաններից մեկը կոչվում էր Զարմիհր Վարագ-Քուրդակյան՝ «յազգէ թագաւորաց», 704 թվին: Թագավորական ծագումը նշանակում է, թե պատկանում էր Հայկազյանց ցեղին: Արդո՞ք Զարմիհր անունը հասարակ հիշատակ է Զարմիհր Հազարավուխտի որպես Աղվանքի երբեմնի կուսակալի, թե նշան է արենակցական առնչության Հազարավուխտի և Աղվանից իշխանական տան մեջ:

Վրաց ավանդությամբ, Վախտանգ Գորգասալի (Գուրգասարի) դարում Ռանի (Առանի) իշխանն էր ոմն Բարգաբոզ¹, որին հաջորդեց որդին՝ Վարագ-Բակուր: Վախտանգ ամուսնացած էր Բարգաբոզի դստեր, ուրեմն Վարագ-Բակուրի քրոջ հետ: Իր սպարապետը և դայակը կոչվում էր Զվանշեր և սրա հորեղբայրը՝ Վարագ-Միհր²: Այն հանգամանքը, որ Զվանշեր դայակ էր Վախտանգի՝ Աղվանից իշխանուհու զավակի, այլև իր և իր հորեղբոր անունները, գրավական են, որ [նրանք] Աղվանական տանից են:

Նույն վրացի աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Հերակլ կայսրը Տիփլիս գրավելուց հետո գնացել է Գարդաբանի իշխանի՝ Վարագ-Գագելի դեմ, հաղթել Խոզաշեն գյուղի մոտ և մկրտել իր ժողովրդի հետ և հիմնել նույն գյուղում մի հոյակապ եկեղեցի: Անցել է Բերդուջ և իր մոտ՝ Լալ [բնակավայր] կանչել Մեծեկվնելի իշխաններին, նրանց ևս մկրտել և հեռացել դեպի Բաղդաս³:

Գարդաբան Գարդման դավառն է և Վարագ-Գագել պետք է կարդալ Վարագ-Գիգոլ, ինչպես դիտել է արդեն Մ. Բրոսսե և նույնացրել Վարագ-Գրիգորի հետ, Զևանշերի հայրը: Մեծեկվնել՝ Արցախի Մեծկուենից դավառն է և կապ չունի Լալ-ի հետ: Այս ժամանակները վրաց իշխան է հիշվում Ադարնասե, հավանորեն Մծխեթի արձանագրության Ադարնասե հյուպատոս, որի իշխա-

¹ Զվանշեր, էջ 73:

² M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 146, 149, 170.

³ Անդ, էջ 228:

նության տարիները հաշվում են 619-639 թվերին: Կաղանկատվացու Ատրնեբսե վրաց իշխանը, որի օգնությամբ Ջեանշեր վանեց պարսից հարձակումները՝ 642 թվի մոտերքը, կարելի է և պետք է համարել նույնը Աղարնասե հյուսիսային հետ, երկարելով նորա իշխանությունը:

Այս Աղարնասեի թոռն՝ Միր (=Միհր, 663-668) յոթ աղջիկ ուներ: Իր մահից հետո եղբայրը՝ Արչիլ, ամուսնացրեց բոլորին: Փեսաների թվում էին Վարազման, որ ծագում էր Բարդայի (=Պարտավի) պարսիկ իշխանից, այսինքն՝ Վախտանգի քեռի Վարազ-Բակուրից և Ջեանշեր Ջեանշերյան, որ Միրիան թագավորի Ռե որդու սերնդից էր¹:

Աղջիկների թիվը, անշուշտ, առասպելական է, բայց իր պատմական արժեքն ունի այն իմաստով, որ Արչիլ բաժանում է փեսաներին իր եղբոր հողերը: Ներկայացնելով մեզ այս կերպով ժամանակի յոթ իշխանությունները՝ իրենց հողային սահմաններով: Վարազման ստանում է որպես բաժին Կոտմանից մինչև Քուրդիս-խե, իսկ Ջեանշեր՝ Խերկ և Մթեուլեթ: Կոտման ապահովապես Գարդմանն է և Վարազման՝ Կաղանկատվացու համանուն իշխանը, Ջեանշերի եղբայրը: Վերջինիս որդին կոչվում էր Վախտանգ², որ նշան է մոր վրացի ծագման:

Ջեանշեր Ջեանշերյան, թեև ասված է, թե Ռեի սերնդից էր, բայց անունը կարծել է տալիս, որ արյունակից էր Վախտանգ Գորգասալի դայակ և զորավար Ջեանշերին:

Այս հատուկոր տեղեկությունները, ինչ և լինեն իրենց արժեքը, որ տրամադիր չենք չափազանցնելու, ցույց են տալիս, որ մի շարք անձեր, ինչպես Փերոզ (համտ. Կաղանկատվացու Վարազ-Պերոզ), Բարգաբոզ (աղավաղված գուցե Վարազ-Վարդ), Վարազ-Բակուր, Վարազ-Միհր, մի քանի Ջեանշերներ՝ իշխել են Աղվանքում ամեն պարագային հառաջ, քան Խոսրով Ապրվեզ: Կաղանկատվացին թվում է ութ սերունդ՝ Միհրական տան հիմնադրից մինչև Ջեանշեր: Հաշվենք սերունդը քսանական տարի, մերձավորապես յոթ սերունդի համար հարկավոր է 140 տարի: Հետևաբար Ջեանշերի նախահայրը պետք է ապրած լինի հինգերորդ դարի կեսերին, այսինքն՝ Վախտանգի ժամանակ:

Մի կարևոր պարագա: Խոսրով Ապրվեզի անկումից հետո, մի շարք անձեր հաջորդեցին կարճատև իշխանությունը: Նրանցից մեկը, որ գահ բարձրացավ Շահրվարազից (629) հետո կոչվում է

¹ M. Brosset, էջ 248.

² Մովսես Կաղանկատվացի, Գիրք Գ, էջ 21, 26, 38:

Ջեանշեր-Կասրե (= Խոսրով): Արդ, այս Ջեանշեր համարվում էր Վահրամ Չուբինի քեռորդի¹: Արդյո՞ք Վահրամ Չուբին իր պաշտոնավարության ատեն խնամացել է Աղվանքում տեղական իշխող տան հետ և Միհրական տան նախահայրը՝ Միհրան, որ Չուբինի առհմական անունն է, չէ՞՞ անդրադարձնում խնամության կապը:

Խաղարները 728 թվին արշավեցին Ատրպարտական և պաշարեցին Վարդան(ակերտ) քաղաքը՝ Երասխի աջ ափին: Յազդակ անունով մի իշխան, որ տիրում էր Բայլականի, պաշտպանեց քաղաքը և վանեց թշնամուն: Արդ, Յազդակն իրեն համարում էր Սասանյան ցեղի շառավիղ²: Բայլական Հայոց Փայտակարանն է, Դաշտային Աղվանքի գավառներից մեկը: Թերևս Սասանյան այս տոհմի ազդեցությունն է, որ Պարտավի Միհրական տունը ևս թյուրիմացությամբ Սասանյան է կարծվել, ինչպես տեսնում ենք Կաղանկատվացու մոտ³: Պարսկական ծագումով ուրիշ տներ էլ են եղել Աղվանքում, որոնց կանդրագառնանք ստորև (21):

[Ե (22)]

Ջեանշերին հաջորդում է Վարազ-Տրդատ: Սրա իշխանության նվիրված հատվածը բռնում է տաս գյուլս, երկրորդ գրքի ԼԶ-ԽԶ: Ոճը և ոգին նույնն է, ինչ որ Ջեանշերի պատմության մեջ տեսանք: Ծշգրիտ եղելություններ շատ չեն և եղածները կասկածելի են ու ծավալուն մանրամասնությունները, եթե վստահություններ չեն համարին, չեն հասնում նպատակին:

Ջեանշերի մահվան սուզը հազիվ փարատած, Եղիազար կաթողիկոսը և իշխանները խորհրդակցում են և ընտրում «զնախարար ոմն աւագ, որ մեծարեալ էր կայսերական պատուով զապուհիւպատ պատրկութեան ստացեալ պատիւ. որոյ անուն էր Վարազ-Տրդատ՝ որդի Վարազ-Փերոզի՝ եղբոր Ջեանշերի» (Բ, գլ. ԼԶ):

Նորընտիր իշխանը հախառակորդներ ուներ հանձին «մախարորոր տոհմակցացն»: Ակնարկը խուլ է և թվում է, թե վերաբերում է Շերոյին, որ Վարազ-Տրդատի մահից հետո խլում է գահը նրա կնոջից, ինչպես կտեսնենք: Զարմանալի է, որ պատմագիրը

¹ Mirhond, Histoire des rois de Perse de la dynastie des Sassanides, trad. par Silvestre de Sacy, Paris, 1893, p. 411.

² Tabari, Chronique, traduite sur la version persane par H. Zotenberg, t. IV, Paris, 1874, p. 278.

³ Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, էջ 286; հատ. Բ, էջ 26, 54, 67:

ոչինչ չունի ասելու Ջևանշերի զավակների մասին, ի՞նչ եղան նրա պատրիկ որդիները և ինչո՞ւ չհաջորդեցին հորը:

Վարազ-Տրդատ, ընտրությունից հետո, ածապարում է Գարտավ, երևի Գարդմանից, որի տոհմական իշխանն էր: Այդ միջոցին Հոնաց մեծ իշխան Ալփի Իլիթվեր գալիս է մեծ դարքով «Աժխուժագնեանն յաշխարհէն Գովգայ»՝ վրեժխնդիր լինելու «արեան Ջևանշերի»: Հոնաց իշխանը բազմությունը թողնում է Կապազակ գավառում և ինքն իր գնդով անցնում Կուր գետը, ասպատակում Ուտի գավառը և մեծ ավարով հեռանում Լփնաց աշխարհը: Վարազ-Տրդատ զրկում է նրա մոտ եղիազար կաթողիկոսին բացատրելու, թե «չէաք մեք հազորդ սպանմանն Ջևանշերի. այլ ի ձեռն վատանչան առն միոյ նուազագունի եղեն ոճիրք»: Բանակցությունը հաջողում է: Հոնաց իշխանը մեղմանում է և հավանում «օգնական և թիկունք» լինել Վարազ-Տրդատի իշխանության և քաշվում իր երկիրը (Բ, գլ. ԼԶ):

Աղվանից իշխանն ու կաթողիկոսը տեսնելով, որ ծանր է...:

Այս անցքերի ժամանակը պատմագիրը չէ տալիս, բայց դժվար չէ որոշել իր իսկ տվյալների հիման վրա: Վարազ-Տրդատ և Եղիազար, «հարաւայնոյն իշխանութեան», այսինքն՝ Հիջրի 62-րդ տարին, խորհում են մի եպիսկոպոս զրկել Հոնաց իշխանի մոտ սեր և խաղաղություն հաստատելու համար: Եպիսկոպոսը ուղի է ընկնում 682 թվի հունվարին: Հետևապես 681 թվականին Վարազ-Տրդատ արդեն իշխան էր: Իր ընտրությանն մասնակից էր եղիազար: Սա կաթողիկոս էր 680-686 թվականներին: Հետևապես Վարազ-Տրդատ ընտրված պետք է լինի 680 թվականի վերջերը կամ 681 թվականի սկզբները: Հոնաց իշխանի արշավանքը նույն 681 թվին էր, որից հետո Աղվանից իշխանն ու կաթողիկոսը խորհում են միջոց գտնել վերջ տալու կարևոր ասպատակություններին: Եվ որովհետև Հոնաց իշխանի հարձակումը նպատակ ուներ պատժելու իր փեսա Ջևանշերի սպանողներին, ուստի և վերջինիս սպանությունը չէր կարող շատ առաջ կատարված լինել, այլ հավանորեն 680 թվականի վերջերին կամ 681 թվականի սկզբներին:

Պատմագիրս չգիտե կարևոր քաղաքական անցքերը, որ տեղի ունեցան Վարազ-Տրդատի իշխանության շրջանում:

Աղվանքը թոթափեց արաբական լուծը 682 թվին՝ հայոց և վրաց հետ: Երեք տարի անկախ մնացին: Չորրորդ տարին խազարները խուժեցին Աղվանք: Նրանց դեմ ելան երեք երկրները՝

* Մի քանի քառ ջնջված է (Պ. Հ.):

Գրիգոր Մամիկոնյան, վրաց և աղվանից իշխանները և ընկան կովի մեջ 685 թվի հուլիսի 5-ին¹:

Միևնույն տարին Աբդ ալ-Մալիք [խալիփան] խաղաղության դաշն կնքեց Հուստինիանոս II-ի հետ նախկին պայմաններով, այսինքն՝ վճարել հոծարելով օրական հազար ոսկի, մի ձի և մի ստրուկ: Թեոփանեսի վկայությամբ, երկու կողմերը համաձայնել էին նաև իրենց մեջ կիսել Կիպրոսի, Հայաստանի և Վրաստանի հարկերը²: Սակայն Հակոբը Եղեսացին, անցքերին ժամանակակից գրող, ուրիշ բան է ասում. Կիպրոսն անցնում էր տաճիկներին, բայց պիտի հարկ վճարեր նաև կայսրին, իսկ Հայաստան, Ջուրգան (=Վիրք), Արղոն (կարգա՝ Առան) և Ատրպատական պատկանելու էին կայսրության³:

Հուստինիանոսի երկրորդ տարին կայսերական զորքը մտավ Հայաստան, ավերեց երկիրը և ավարառությամբ վերադարձավ, ըստ Ղևոնդի⁴:

Թեոփանես հաղորդում է, որ զորքի հրամանատարն էր Լևոնտիոս, որ ջարդեց արաբներին և կայսերական իշխանության տակ առավ Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Boulkakia, որ Մովսիսն է և

¹ «Անանուն ժամանակագրութիւն» (=«Գիրք կայսերաց»), էջ 80՝ Հուստինիանոս II-ի առաջին տարին «տիրեցին հիսիսային ազգն, որ ասին խազիրք (հազիրք) Հայոց, Վրաց և Աղուանից, յամսեանն սահմի, որ այր տասն էր ամսոյն ի ճԼԴ քուականին Հայոց»: Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 15-16 «Եւ ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկաց՝ դաղարեցին ի հարկատուութեմն նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ժառայեալ նոցա ամս Լ: Եւ եղեն աուրք ապստամբութեան նոցա ամբ Գ: Եւ ի չորրորդում ամին տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիսիսային ազգն, որ ասին Խազիրք, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանս Վրաց և Աղուանից»: Ընդգծված բառերը ցույց են տալիս, որ կամ մեկը մյուսն կախում ունի կամ երկուսն էլ օգտվել են միևնույն աղբյուրից: Յ. Մարկվարտ «Բագրատունյաց ծագումը» (Վիեննա, 1913) աշխատության մեջ սխալ է հասկացել և հակասություններ գտել Ղևոնդի ժամանակագրության մեջ (էջ 53): Սակայն խոսքը տաճիկների մասին չէ, այլ հայոց, վրաց և աղվանից ապստամբության. երեք տարի հարկ չեն տալիս, իսկ չորրորդ տարին խազարները ընկնում են նրանց: Ասողիկը («Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 100) երկու անգամ է հիշում խազարաց արշավանքը: Մի անգամ առնելով Հովհաննես Կարողիկոսից (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 93), մյուս անգամ՝ Անանուն ժամանակագրությունից, որտեղից և գիտե ճԼԴ թվականը: Առաջին անգամ նշանակում է ճԼ, որ բացարձակ սխալ է, փոխանակ ճԼԴ: Յ. Մարկվարտ կարծում է, որ Ասողիկ ի նկատի ունի ճԼ թվականից՝ հոնաց արշավանքը, իսկ ճԼԴ՝ խազարաց (էջ 12): Սակայն, երկու դեպքում էլ հիշատակվում է Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանությունը և ուրեմն միևնույն կովի մասին է իր խոսքը, և այն կովին, որ եղավ ճԼԴ=685 թվին, իսկ ճԼ՝ գրազարի վրիպակ է:

² Theophanes, p. 555.

³ Michel le Syrien, t. II, p. 469.

⁴ Ղևոնդ, էջ 17:

Մարք, այսինքն՝ Ատրպատական, այլև հավաքեց հարկերը և առաքեց կայսրին¹:

Գրիգոր Մամիկոնյանի մահից հետո և կնքված դաշինքի զորութեամբ Հուստինիանոս նշանակել էր Հայոց իշխան Աշոտ պատրիկին՝ նույն 685 թվին: Իր իշխանութեան չորրորդ տարին՝ 688-689 թվականին, Աշոտ կոչվ ունեցավ արաբների դեմ, և մեռավ ստացած վերքից: Երևում է, որ կնքած դաշինքը տարածայնութեան տեղիք էր տալիս հողային խնդիրների վերաբերյալ կետում: Լևոնտիոս զորավարի և Աշոտ իշխանի ընդհանրումները արաբ զորքերի հետ հետևանք էին այդ տարածայնութեան:

Կայսրն ինքը եկավ Հայաստան իր չորրորդ տարին՝ «եկն ի կողմն մի Հայոց, ի լեռոն, որ կոչի Արարտակ, և յերիս բաժանեալ զգորս իւր՝ առաքէ ի Հայս, ի Վիրս և յԱղուանս», կոչեց իր մոտ երեք աշխարհների իշխաններին և Սահակ կաթողիկոսին հինգ եպիսկոպոսների հետ և «կացոյց իշխանս աշխարհացն, զՆերսէ՛ Շիրակայ տէր, կոմս Կապոյտիրոց՝ Հայոց իշխան, և զՎարազդատ (կարդալ՝ Վարազ-Տրդատ) պատրիկ էքսարխոս, որ էր երկրորդ թագաւորին՝ Աղուանից իշխան, և Լևո զօր օգնական իշխանացն»²: Ասողիկի այս թանկագին տողերը հաստատվում են Թեոփանեսի վկայութեամբ, որ կայսր Հուստինիանոսն իրոք Հայաստան գնաց 6179= 687-688 թվական³: Ասողիկի տված տարեթիվը գերադասելի է:

Կաղանկատվացին անգետ է այդ քաղաքական կարևոր անցուղարձին: Նա, որ այնքան մեծ տեղ է տվել հոնաց արշավանքին, չգիտե ոչինչ խաղարաց ճակատի մասին 685 թվի: Չգիտե, որ այդ ճակատում ընկել է, մյուս զոհերի թվում, նաև Աղվանից իշխանը: Նրան անձանոթ է, որ Հուստինիանոս Հայաստան է եկել, զորքի մի գունդ մտել Աղվանք, և որ Վարազ-Տրդատը արժանացել է էքսարխոսի մեծ պատվին և կարգվել Աղվանից իշխան՝ 688-689 թվականներին: Աղվանից պատմիչի հավաստիացումը, թե Վարազ-Տրդատ իշխան ընտրվեց 680-681 թվականներին, չի հաստատվում: Հարկավ, այս հակասությունը հարթելու համար, կարելի է ենթադրել, որ կայսրը միայն վերահաստատել է

¹ Theophanes, p. 556. Ըստ Ասողիկի (էջ 100), կայսերեկան գորքը «երրորդ ամի (=կարդալ՝ երկրորդ) քանդեց 25 գավառ և գերեց ուր հազար մարդ (քնագրում՝ երդ է - Պ. Լ.) և նորեմ եկավ «ի միս ամին» (ուրեմն երրորդ), ապա «ի գալ չորրորդ ամի», ինքն՝ կայսրը, եկավ:

² Ասողիկ, էջ 100-101:

³ Theophanes, p. 557. Արարչության տարին ճիշտ չէ. ինչպես նկատել են քննադատները մի տարով ավելի է նշվում, այնպես որ 6179=686-687 թվական:

Վարազ-Տրդատին և ոչ նոր կարգել: Սակայն Ասողիկ ասում է որոշակի՝ «կացոյց իշխանս աշխարհացն» և ինչպես կարգեց Ներսեսի Կամսարականին հաջորդելու Աշոտ Բագրատունուն, որ սպանվել էր նույն տարին, նույնպես և Վարազ-Տրդատ հաջորդ էր իր նախորդի, որ մնում է անհայտ, մի նախորդ, որ իշխել էր Ջևանշերի մահից հետո մինչև 689 թվականը:

Կաղանկատվացին մի ուրիշ տեղեկություն ևս ունի Վարազ-Տրդատի մասին: Երրորդ գրքի ԺԲ գլխում պատմում է, որ Վարազ-Տրդատ հարկ էր տալիս միաժամանակ խաղարաց, տաճկաց և հոռոմոց: Խիստ էր հոռոմների վարմունքը: Ձերբակալեցին իրեն և իր երկու որդիներին և տարան մայրաքաղաք որպես պատանդ: Վարազ-Տրդատ խորամանկությամբ փախավ հինգ տարուց հետո և անցավ արաբների կողմը և նրանց էր միայն հարկատու: Այս իսկ պատճառով որդիները մնացին բանտարկված տասներկու տարի և ազատ արձակվեցին Վարդան Փիլիպպիկոսի գահակալութեամբ:

Վարդան Փիլիպպիկոս գահ բարձրացավ 711 թվին: Վարազ-Տրդատի որդիները, ուրեմն, պատանդ էին (712-12=) 699 թվականից, իսկ ինքը Վարազ-Տրդատը ազատված՝ (699+5=) 704 թվին: Այս ժամանակագրությունը սխալ է և հակառակ իր իսկ պատմիչի բերած վավերագրին՝ 704 թվի ժողովի արձանագրության, ուր ներկաների թվում կային նաև Վարազ-Տրդատի որդիները՝ Վարդան և Գագիկ: Թողնենք ուրեմն սխալ ժամանակագրությունը (23) և քննենք իրողությունը:

Ասողիկի վերոհիշյալ հատվածի մեջ ասված է, որ Հուստինիանոս կայսրը «զոմանս յիշխանացն ընդ իւր առեալ, և զոմանց զորդիսն պատանդս խնդրեալ, ընդ որս և զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ հանդերձ Ե եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն»¹: Սրանց բոլորին կայսր տանում է Կ. Պոլիս, ինչպես հայտնի է և հույն Diegesis փոքրիկ գրվածքից (24), թե Հուստինիանոս կայսրը իր հինգերորդ տարին =689-690 կանչեց Սահակ կաթողիկոսին մայրաքաղաք դավանաբանական խնդրի առթիվ:

Հուստինիանոս II կայսրը, որ 685 թվին դաշինք էր կնքել արաբների հետ տասն տարվան ժամանակով, լուծեց ուխտը յոթներորդ տարին՝ 691-692 թվին: Արաբները պատասխանեցին զենքով և Կեսարիայի մոտ ջարդեցին կայսերական զորքը: Հայաստանում Ներսէ՛ Կամսարականից հետո իշխանութեան գլուխ էր անցնել Սմբատ Բագրատունի: Արաբական հաղթության լուրն

¹ Ասողիկ, էջ 101:

ստանալով նա երկիրը հանձնեց արաբներին՝ թողնելով կայսեր ծառայությունը, 692-693 թվին¹: Աբդ ալ-Մալիք խալիփան նշանակեց իր եղբոր Մահմեդին ոստիկան Հայաստանի Հիջրի 73 թվին=692 մայիս 23-693 մայիս 13, ճիշտ Սմբատի արաբներին անցած տարին և այս հետևանքով²:

Երկար չտևեց նոր դրությունը: Սմբատ ըմբոստացավ արաբների դեմ կայսրի դրդմամբ և օգնությամբ: Ապստամբությունը պայթեց, ըստ Թեոփանեսի, 701-702 թվին: Նույն տարին ունի և Ղևոնդ՝ «յետ ժԶ ամի իշխանութեան Աբդլ-Մելիքի» (685+16=) 701-702 թվին³: Շարժումը շարունակվեց մի քանի տարի և վախճան գտավ Նախճավանի և Խրամի մեծ ազետի մեջ՝ 705 թվին: Սմբատ վարձատրվեց կյուրապաղատության պատվով, բայց ստիպվեց թողնել Հայրենիք, ապաստանել Փոթի, որտեղից վերադարձավ միայն վեց տարի հետո՝ 712 թվին:

Աղվանից իշխանները դատ քաղաքական գիծ չունեին, այլ հետևում էին Հայերին: Վարազ-Տրդատի քայլը մայրաքաղաքից փախչելուց հետո՝ «ետ զաշխարհս Արևելից ի տաճիկս» (Գ, գլ. ԺԲ), այլ բան չէ նշանակում քան, որ հարել է Սմբատի ապստամբության և անցել արաբական ծառայության 693 թվին: Կ. Պոլսում մնացել էր Հինգ տարի, ուրեմն գնացել էր (693-5=) 688-689 թվին: Իսկ և իսկ այն տարին, երբ կայսր Հուստինիանոս II Հայաստան էր և Հայ իշխանների և կաթողիկոսի հետ վերադարձավ մայրաքաղաք: Բնական է մտածել, որ այս իշխանների թվում էր նաև Վարազ-Տրդատ, և պատանդների մեջ՝ իր որդիները: Նրանք վերադարձան տասներկու տարուց հետո, ուրեմն (688/689+12=) 700-701 թվին: Խորհրդավոր տարի, Սմբատի հակաարաբական ապստամբության տարին: Ինչպե՞ս չխորհել, որ պատանդները արձակված էին այն նպատակով, որ գնան, խրախուսեն ըմբոստական շարժումը, խաղան կայսեր խաղը: Չմոռանանք, որ Վարազ-Տրդատի որդիներիցն գոնե Վարդանը օժտված էր պատրկության պատվով:

Հուստինիանոս II գահընկեց եղավ և աքսորվեց 695 թվին և նորեն գրավեց գահը 705 թվին: Օժանդակողներից մեկն էր Վարազ-Բակուր պրոտոպատրիկ, որ հավատարիմ մնաց Հուստինիա-

¹ Theophanes, p. 561. Արաբագործության 6188 թիվը = 692-693: Դաշինքի լուծման տարին տալիս է Միքայել Ասորին (Chabot, II, ըստ հայերեն քարգմանության՝ Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1870, էջ 470):

² Abul-Faradj, Chronicum, 116. Ibn al-Athir, Kemel-at-Towarikh, ed. C. J. Tornberg, t. IV, Lugduni-Batavorum, 1863, p. 294.

³ Theophanes, p. 561՝ Արաբության տարի 6185, հմմտ. Ղևոնդ, էջ 19:

նոսին մինչև վերջ և նրա հետ սպանվեց 711 թվին՝ Վարդան Փիլիպպիկոսի հաղթությամբ: Անունը և տիտղոսը իրավունք են տալիս կարծելու, որ սա Աղվանից իշխաններիցն էր, Վարազ-Տրդատի ուղեկիցներից, որ մնացել էր բյուզանդական ծառայության մեջ:

Վարազ-Տրդատի կյանքի այս կարևոր դեպքը հիշատակվում է պատահաբար մի գրուցախառն պատմության մեջ՝ երրորդ գրքում: Իսկ նրան նվիրված հատվածում Բ գրքի ԼԶ-ԽԶ գլուխներում՝ այս մասին ոչինչ չկա: Գլխավոր նյութը հոնաց քարոզությունն է: Աղվանից իշխանի քաղաքական դիրքը որոշում է անցողակի դիտողությամբ և ընդհանուր խոսքերով, թե «ընդունէր զգեբազոյն գահն ի հզոր և յարքայակերպ իշխանէն Տաճկաց սահմանակալ լինել կողմանն արևելեաց, և իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղվանից և Ուտէացուց գաւառին նուաճեալ ընդ ինքեամբ զամենեսին» (Բ, գլ. ԼԷ): Այդ միջոցին մեռնում է Մեծկուենից եպիսկոպոս Դավիթ և հաջորդ է ընտրվում մեզ արդեն քաջածանոթ Իսրայել վանականը: Անսահման է պատմագրի համակրանքը այս անձի հանդեպ: Ս. Սահակ Պարթև նման հրաժարվել է ուզում առաջարկված պաշտոնից, բայց վերջը հոժարում է հիշելով «զտեսիլ ցուցակութեան նմա ի սուրբ եկեղեցուջն ի Վաղարշապատ քաղաքի» (Բ, գլ. ԼԷ): Իրա՞վ է, որ Իսրայել տեսիլ էր ունեցել, թե պատմագրի գլուտն է գրվատելու համար ընտրյալ վանականին, մնում է պատմագրի գաղտնիք:

Իսրայելի անունը սերտորեն կապված է նշխարների գլուտին: Այս անգամ ևս նա հավատարիմ է իր այդ անխուսափելի կոչման: Վարազ-Տրդատ նրան զրկում է Հայոց կաթողիկոս Սահակի մոտ՝ «վասն սիրոյ», բայց նոր եպիսկոպոսի բախտը բերում է. «ի ժամանակս յայնոսիկ բերեալ էր իշխանին՝ մեծ զօրավարին Հայոց ի Թորդանայ, ի Դարանաղեաց գաւառէն, զպատուական նշխարս խոստովանողին Քրիստոսի՝ սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհն Հայոց՝ յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք՝ հանգուցեալ ի նորաչէն յարկս եկեղեցույն, զոր մեծին Ներսիսի շինեալ է յանուն սրբոյն Գրիգորի» (Բ, գլ. ԼԸ): Իսրայել խնդրում է նշխարների մի մասը: Կաթողիկոսը դժվարանում է տալ, բայց մեջ են մտնում Գրիգոր Մամիկոնյան և իր կինը՝ Հեղինե, որ «Աղվանից նահանգէն էր» և հաջողում շնորհել եպիսկոպոսին «մասն յօրէնուսոյց ծնօտէն» Գրիգորի: Իսրայել բերում է փափագելի գանձ և դնում «յիւրում մենաստանին ի Գլխոյ վանան» (Բ, գլ. ԼԸ):

Հեղինակ, իրոք Գրիգորի կինն էր, ինչպես հայտնի է Արուճի արձանագրությունից: Բայց այս դեռ փաստ է հարայելի զրույցի ճշմարտության: Եթե Գրիգոր Մամիկոնյան բերած լիներ Թորգանից նշխարները, մի մասը կպահեր հավանորեն իր նորաշեն եկեղեցում: Ղևոնդ գովասանքով է խոսում Գրիգոր իշխանի մասին Արուճի եկեղեցու շինության առթիվ¹ և, անշուշտ, պատեհ առիթ էր հիշելու նաև նշխարներ բերելը, եթե իրավ Գրիգոր այդ բարեպաշտական գործը կատարած լիներ: Զրույցը ուշ է, քան Ղևոնդ, որ գրում էր 800 թվականի շուրջը: Ներսես շինեց Վաղարշապատի եկեղեցին «յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն» և ոչ Գրիգորի: Ընդարիտ է, հանուն այն զվարթնոցների էր, որ երևացել էին Գրիգորի տեսլանն, բայց և այնպես սրբավայրը կրում է Զվարթնոց անունը և ոչ Գրիգորի:

Հովհաննես Կաթողիկոսն է, որ կարծում է, թե տաճարը շինված էր «ըստ անուանակրութեան Սրբոյն Գրիգորի»²: Նույնը կրկնվում է և Իսրայելի զրույցում՝ «յանուն Սրբոյն Գրիգորի» (Բ, գլ. 1Ը): Այս կետը ևս նպաստավոր է զրույցի հնութան: Հովհաննես Կաթողիկոսի մոտ, Ներսես բաժանում է նշխարները և գետեղում «ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսից», որպեսզի երկնավոր գանձը գերիչների ձեռքը չընկնի, միայն «զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ, այլ արտաքոյ ի գզրոցի եղեալ ղնէ» աստվածապաշտ ժողովրդի համար³: Այս պարագան նույնպես ծանոթ է Իսրայելին, ուստի ստանում է «մասն յօրէնուսոյց ծնօտէն», այսինքն՝ գզրոցում պահված գլխից և ոչ թե սյունների տակ թաղված մարմնից: Վարդան արտագրում է կաթողիկոսի տողերը և ավելացնում Իսրայելի զրույցը մի նոր խմբագրությունով. «զՍուրբ Գրիգորի նշխարն, - ասեն, - ի Հայս բերել Գրիգորոյ Մամիկոնոյ, ի գնալ նորա դեսպան ի Կոստանդնուպօլիս, տուեալ ցնա կին ոմն յաւագաց՝ որ ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով և անցեալ գայ բերէ անգիտելի քաղաքին՝ զգանձն անանց մեծութեան և զծնօտն տայ Աղուանից ի խնդրոյ Զուանշիրի և քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»⁴:

Իսրայելի զրույցը կերպարանափոխված է: Վարդ-Տրդատի փոխարեն Զևանշիր, Գրիգորի կինը՝ Զևվանշերի քույրն է:

¹ Ղևոնդ, էջ 15:

² Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 48:

³ Անդ:

⁴ «Հատարումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 67:

Նշխարները Թորգանից չէ, որ Գրիգոր բերել է տվել, այլ Կ. Պոլսից և բերողն ինք՝ Գրիգորն է, որ ստացել է ազնվական մի կնոջից: Ուշագրավ է հատկապես վերջին կետը, որ մատնում է մի ուրիշ զրույցի ազդեցություն, որ գիտե Վարդան և հիշում է մի ուրիշ առթիվ: Հայոց 325 թվին = 876 թ. Աշոտ Բագրատունու մոտ է գալիս դեսպանությունը Նիկիտ ներքինին Վասիլ կայսեր կողմից: Նիկիտ հայտնում է, ի միջի այլոց, որ Ս. Գրիգորի նշխարները գտնվել են Կ. Պոլսում մեծ պատի հինգերորդ շաբաթում¹:

Այս գյուտի պատմությունը պահված է շատ ձեռագիրներում, որտեղից և օգտվել է Վարդանը: Այնտեղ ասված է, որ գյուտը տեղի է ունեցել Միքայել կայսրի († 867) և իր մոր՝ Թեոդորա թագուհու օրոք և որ երկուսն էլ տեսել և երկրպագել են նշխարներին²:

Իսրայելի, Հովհաննես Կաթողիկոսի, Վարդանի և Նիկիտի տեղեկությունների փոխադարձ հարաբերությունը դյուրին չէ որոշել: Մեզ այնպես է թվում, որ առաջնությունը պատկանում է Նիկիտին և մյուս զրույցները հույնի հայ հակակշիռներն են, որոնց նպատակն է հայ հողի վրա տեղափոխել ազգային մեծ սրբության գյուտը: Նախ նշխարները բերվում են Հայաստան Գրիգոր Մամիկոնյանի ձեռքով: Ազնվական կինը, որի մոտ նշխարները պահված էին, անտարակույս, աղոտացած պատկերն է Թեոդորա թագուհու, որ հայուհի էր և հասկանալի, որ ինքը և որդին բարեպաշտական զգացում ունեին հանդեպ սրբության: Հովհաննես Կաթողիկոս խոհեմաբար լռում է, թե Ներսես որտեղից հայթայթեց Ս. Գրիգորի նշխարները, բայց գիտե, որ նշխարները տարված են եղել Կ. Պոլիս, գիտե Նիկիտի զրույցից, ուստի և թագցնել է տալիս նշխարները չորս սյունների տակ՝ նորանոր կողոպուտից փրկելու համար: Պահում է միայն գլուխը և ցուցադրում «գզրոցի» մեջ, ինչպես որ Կ. Պոլսում գտել էին «պահարանի» մեջ:

Իսրայելի մոտ նշխարները Թորգան են և այնտեղից է Գրիգոր Մամիկոնյան փոխադրում Վաղարշապատ: Իսրայել կարծես գիտե Հովհաննես Կաթողիկոսի մոտ պահպանված տեղեկությունը. գիտե, որ նշխարները փոխադրված են «բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ» և խնդրում է ծնոտի մասը, կարծես գիտենա-

¹ Վարդան, էջ 85:

² Զրույցը հրատակել է Ղ. Ալիշանը «Հայաստանի» մեջ (մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 42-48): Տես և մեր աշխատությունը «Les fêtes et les saints de L'Eglise Arménienne», «Revue de L'Orient chrétien», t. VI (XXVI), Paris, 1927-1928, № 3 et 4, p. 239.

լով, որ միայն գլուխն է մատչելի՝ պահված լինելով գորոցի մեջ, այնինչ մյուս մասերը թաղված էին սյունների տակ:

Պոլսական զրույցը չի բարդավաճում հայ հողի վրա, այլ առաջ է բերում հակազդեցություն այն ուղղությամբ, թե Ա. Գրիգորի նշխարները հանգչում են տակավին, Գրիգոր Մամիկոնյանի օրերից, Վաղարշապատի մեծ տաճարի սյունների ներքո և ուրեմն անհիմն է Պոլսի զրույցը¹:

Մեր այս վերլուծությունը Իսրայելի պատմածը պետք է ավելի ուշ լինի, քան 876 թիվը: Հովհաննես Կաթողիկոսի տեղեկությունը, չենք կարծում, որ իր գյուտը համարվի: Նա բարեխիղճ պատմագիր է և սովոր չէ մտացածին գյուտերի: Հավանական է, որ իր տեղեկությունը նշխարների մասին արդեն կային հրատարակի վրա իրենից առաջ ուստի և Իսրայելի ավանդածը պետք է ծնունդ առած լինի 875 թվից հետո և 930 թվից առաջ²:

Հարկավ, Իսրայելի միտքը բեղուն է նշխարներ հայտնաբերելու գործում: Կարելի էր իր մտքի պտուղ համարել ինչ որ պատմում է Թորդանի նշխարների մասին, եթե միայն այս դեպքում ևս իր ուղեցույցը տեսիլը լիներ: Բայց չէ ասված, որ տեսիլ է տեսել: Ամեն պարագային, եթե անգամ ընդունենք, որ Իսրայելի զրույցը անկախ է 876 թվի լուրից, այդ զրույցը հորինված է Ղևոնդից հետո, որի Պատմությունը հասցված է գրեթե մինչև 800 թվականը:

Իսրայել ասելով հասկանում ենք Կաղանկատվացին: Նորա գործի երկրորդ գրքի ԼԸ գլուխը 800 թվից առաջ չէ, այլ հետո: Այս էլ նրանց համար, որոնք համարում են նրան է դարու հեղինակ (25): Ս. Գրիգորի ծնոտի հիշատակությունը բարեպաշտական հասարակ ցույց չէ միայն: Կենեղուտ խաչը՝ Գարդմանի սրբությունը, Ջևանչերի թիկունքն էր: Նույնը պիտի լինի Ս. Գրիգորի նշխարը Վարազ-Տրդատի և իր գործակցի՝ Իսրայելի համար:

Հոնաց մեծ իշխան Ալի Իլիթվեր, ինչպես երևում է, հակառակ եղիագար կաթողիկոսի միջնորդությամբ կռած հաշտության, սպառնում էր ասպատակություն: Վարազ-Տրդատը փորձում է

¹ Փարպեցուց հայտնի է, որ Գրիգորի նշխարները Վահանի օրերում պահվում էին Վաղարշապատում (տես Ղազար Փարպեցի, էջ 176):

² 830 թվի անցքերը պատմելիս Կաղանկատվացին իշխում է, որ Մերոք եպիսկոպոս Ամարասից գնացել է Հոռն և կայսրից նշխար խնդրել: Գրիգորի նշխարների մի մասն իրեն տրվեց, որի համար ասում են, թե Գրիգորի բազուկն է, որով օրհնության յուզ են խնկարկում (Գ, գլ.Ի): «Ջարմանք և սուկայի իրք», ինչ որ պատմում է Գրիգորի մասին... (այստեղ շարադրանքն ընդհատվում է - Պ. Հ.):

մշտական բարեկամություն հաստատել նրա հետ և այս պաշտոնը հանձնում է Իսրայել եպիսկոպոսին:

Արարական 62 տարին, որ է 681 թ. սեպտեմբերի 20-682 թ. սեպտեմբերի 9 մեհեկան ամսի 18-ին, Իսրայել ելավ Պերոզ-Վափատից: Հայոց տոմարական մեհեկան 18-ը հավասար է դեկտեմբերի 23-ին¹:

Տասներկու օրեն Իսրայել հասավ Լիֆնաց քաղաք, ուրեմն մեհեկանի 30-ին = հաջորդ տարի հունվարի 4: Հետևապես մեկնել է 681 թվի դեկտեմբերի 18-ին և հասել Լիֆնաց մոտ 682 թվի հունվարի 4-ին: Աստվածհայտնության տոնը կատարեց և ապա անցավ Ճղբաց աշխարհը: Մեծ դժվարությամբ և միայն շնորհիվ Ս. Խաչի նշանին, որ եպիսկոպոսի ձեռին էր, թեև կոխեցին, ձյունախառն փոթորիկների միջով, Վարդգրվակ լեռները և Ս. Գրիգորիսի նահատակության դաշտով ժամանեցին Չողայ (= Չորա պահակ - Պ. Հ.)՝ Դարբանդի մոտ: Այստեղից անցան Վարազան «Հոյակապ քաղաքը» «ի մուտս քառասներորդացն»: Հոնաց մեծ իշխանը ընդառաջեց և ընդունեց Իսրայելին «մեծաւ ուրախութեամբ» (Բ, գլ. ԼԹ):

Պերոզ-Վափատ, մեր պատմագրի վկայությամբ, Պարտավն է, արդի Բարդա: Հայանի է նաև Դարբանդը: Պետք է կարծել, որ Իսրայել հետևել է Աղդաշ կամ Նիթ և Խաչմաս ուղին և ճեղքելով Կովկասի շղթան իջել է Կուբայի դաշտավայրը² և ծովափով հասել Դարբանդ: Հոնաց մայրաքաղաքը՝ Վարազան ավելի հյուսիս է, Սուլակ գետի մոտերքը ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:

Իսրայել հասավ Վարազան մեծ պասի մուտքին: Ջատիկը նույն տարին մարտի 30-ին էր, ուրեմն մեծ պասի մուտքը՝ փետրվարի 9-ը: Իսրայել ավելի բան կատարեց, քան հանձն էր առել: Բարեկամություն հաստատելու լավագույն միջոցն էր հեթանոս իշխանին դարձնել քրիստոնյա: Իսրայել դժվարությամբ կատարեց այդ առաքելությունը: Կարճ միջոցում, գրեթե քանի մի օրվան մեջ հաջողեց Ալի Իլիթվերին ընդունել տալ քրիստոնեություն, իհարկե, իր ժողովրդի հետ միասին, այնպես որ «զարդարէին զանձինս ի պահս քառասներորդացն պահօք և աղօթիւք զցայգ և զցերեկ» (Բ, գլ. ԽԱ):

¹ 680-684 քառամյակին, նավասարդի 1-ը, շարժական տոմարով, հավասար էր հունիսի 9-ին, մեհեկանի կամ յոթներորդ ամսի 18-ը կգա դեկտեմբերի 23-ը:

² Ս. Գրիգորիսի վկայության տեղը՝ Վատնեան դաշտը, ըստ Փավստոսի (էջ 14) և ըստ Կեղծ Խորենացու («Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու», էջ 27)՝ Վարդանյան դաշտ: Այս նկարագրությամբ այն նույնանում է Կուբայի դաշտի հետ, կամ մի մասն է կազմում:

Ի՞նչ էր հոնաց կրոնը, որ այդպես հեշտությամբ թողին գրեթե Իսրայելի մի քարոզի ազդեցություն տակ: Տարաբախտաբար հեղինակի ոճը՝ հավակնոտ, ինչպես նախորդ հատվածներում, ավելի բառեր է թավալում, քան մտքեր արտահայտում: Մանվածապատ դարձվածների, ընդհանուր խոսքերի մեջից հազիվ կարելի է հանել քանի մի էական կետեր: Հոնաց «հեթանոսական պղտոր պաշտամունքը» կազմում են.

- 1) Զառագրթի (ո՛չ ծառագրթի) մոլորություն, 2) Կայծակի զոհերին Քվար աստծուն համարել, 3) Զիեր զոհաբերել Թանգրի խանին՝ նման պարսիկ Ասպանդիատին, 4) Թմբուկ և շօինչ հնչեցնել մեռյալների վրա և սրերով ու դանակներով այտերը և մարմնի մյուս մասերը վիրավորել, 5) մրցություն և ձիարշավներ՝ սուգ, կոծ և ուրախության պարեր, 6) կրակների և ջրերի զոհեր մատուցել, 7) երկրպագել լուսնի և նման արարածներին: Այլև սովորություն կար՝ 8) հորակին առնել, կամ երկու եղբայր մի կին ունենալ և կամ բազմակին լինել (Բ, գլ. 10):

Իսրայել եպիսկոպոսը քարոզ կարդաց: Պատմագիրը բերում է քարոզը ամբողջապես: Աստծո, Աստվածորդու և Երրորդություն մասին նախ հասկացողություն է տալիս, ուր հիշատակում է Գրիգոր Լուսավորիչի խոսքերը Ազաթանդեղոսից՝ «Հայր յանձնէ որդի ի հօրէ, հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ»¹: Ապա հերքում է հոնաց հիշած պաշտամունքը կես առ կես. «Զի՞ հարկաւորիք մահացու թռչնոյն մօտ առնել ողջախոհ և ծաղկազարդ ձերոց մտաց անդաստան. ո՞չ գիտէք եթէ նախահայրն մեր Ադամ, սակս սորա ելեալ ի դրախտէն» (Բ, գլ. 10): Թռչնոյն սխալ ընթերցված է ակնհայտի:

Խոսքը օձի մասին է և թերևս ուղղելի է թունոյն (եթե ոչ աւձոյն): Ստորև նախատում է վիշապ օձի ոսկեղեն կամ արծաթեղեն պատկերը կրելուն համար: Թմբուկ և ամեն կարգի երաժշտական գործիք՝ քնար, փող, տավիղ և դաշնակավոր նվագներ սատանայական գործ է համարում քարոզիչը և «յորդորիչ իգամու ախտից»: Երկու կին առնելն ևս՝ սատանայից է: Ասպանդիատ հսկային զոհել ձիեր՝ պիղծ և գարշելի արարք է, ինչպես գարշելի էր հնում նեբրովզին երկրպագելը: Կայծակ և փայլատակ աստված համարել՝ անմիտ է: Չմեռվան ցուրտ ամիսները նրանք անհետանում են, չեն համարձակվում երևալ, որովհետև Աստված չեն, այլ արարած Աստծո: Պետք է էրկրպագել արեգակին և լուսնին,

¹ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, § 362, էջ 181: Հմմտ. Կաղանկատվացի, Բ, գլ. 10:

այդպիսիների «բաժինն է հուրն անշեջ», պետք է է զոհել ջրերին, թե է է քարի պես ջուրը կնկնին, իսկ ով պաշտե վարսավոր ծառեր, կայրվի փայտի պես (Բ, գլ. 10):

Իսրայելի քարոզը զինաթափ արավ: Ալլի Իլիթներին իր բանակով ընդունեց նոր վարդապետությունը և եղավ մի նոր Տրդատ՝ «ասպնջական ցանկալի սուրբ հաւատոցն լինելով. յաշխարհածնունդ հայրենեացն որդի գտանելով շնորհացն Աստուծոյ՝ մերձաւոր կենարար կենացն լինելով» (Բ, գլ. 10Ա): Հոնաց իշխանը նոր ուժ զգաց իր մեջ, ինչպես հույները Օլիմպիական խաղերին, մեծ քաջություններ ցույց տվավ «անդ ի Թուրքաստանսն առ Խաղրականին»: Սա իր դուստրը տվեց նորահավատին կնուխյան: Այնուհետև իշխանը ջանաց խափանել մեռելների վրա լացն ու սրակոծություններն և չաստվածներին նվիրատվությունները: Շատ տեղեր եկեղեցիներ շինեց: Կտրել տվեց Ասպանդիատին ձոնված ծառերը: Ասպանդիատին զոհած ձիերի կաշին «արկանէին զոստովք ծառոցն»: Երբ ուզեց կտրել մեծագույն ծառը, քրմապետները և վհուկները ընդդիմացան: Նորահավատ իշխանը և Իսրայել պապանձել տվին նրանց: Քահանաները կտրեցին ծառը փայտատներով, և նրանից պատրաստեցին խաչակերպ պահարան, ուր դրին «խաչ մի արծաթեղէն՝ մասնատրեալ ի տէրունական խաչէն»:

Այս բոլորը կատարվեց մեծ պասի ընթացքին: Պասեքին իշխանն իր ժողովրդով պատրաստ էր տոնելու մեծ տոնը: Քրմերը վերջին փորձն արին խանգարելու, բայց Իսրայել հաղթեց տերունական խաչով «զոր միշտ ի ձեռին ուներ»: Քրմերից և կախարդներից շատերը եկան ճշմարիտ հավատի: Մեծ քրմապետին ստիպեցին իր ձեռքով այրել «չոփայիցդ շիրիմք արքունական կոչեցեալ»: Իսրայելի ընկեր՝ Մովսես քանդեց և այրեց մեհյաններ և «զչոփայսն զազիր մորթովն հանդերձ զոհարանացն» (Բ, գլ. 10Ա):

Հոնաց իշխան խորհուրդ արավ իր մեծամեծների հետ, բացատրեց նրանց, որ Կոստանդին Մեծը ընդունելով քրիստոնեությունը, նոր զորություն ստացավ և հաղթեց թշնամիներին: Հետևապես, ինչո՞ւ չհավատան քրիստոնեից Աստծուն, եթե նրանով կարելի է «փառաւոր և յաղթող լինել»: Խորհուրդը վճռեց խնդրել Իսրայելին մնալ իրենց մոտ որպես մշտական հովիվ: Այս մասին երկու պատգամավոր՝ Ավչի Թարխան և Չաթկասար սենեկապետը խոսեցին Իսրայելի հետ և հայտնեցին իշխանի ցանկությունը, որ նա մնա վարաչան: Իսրայել բացատրեց, որ առանց

¹ Կաղանկատվացի քաղում է Ազաթանգեղոսի Յառաջարանից, § 13, էջ 10-11:

Եղիազար Հայրապետի հաճության չէ կարող լքել սեպհական վիճակը (Բ, գլ. ԽԲ): Ալփ Իլիթվեր երկու մարդ զրկեց Եղիազար կաթողիկոսի մոտ՝ Զիթգին Խուրսանին և Չաթ Խազրին, հատուկ նամակով և նույն նպատակով: Նամակի պատճենը բերված է Բ գրքի ԽԳ գլխում: Մի ուրիշ նամակ գրեց Հայոց կաթողիկոսին՝ Սահակին և Հայոց զորապետին՝ Գրիգոր Մամիկոնյանին նույն խնդրի առթիվ (Բ, գլ. ԽԴ): Սրանք պատասխանեցին, որ այդ իրենց գործը չէ, այլ պետք է դիմել Եղիազարին: Զիթգին Խուրսանին և Չաթ Խազրը վերադարձման Եղիազարի և Վարազ-Տրդատի մոտ և կրկնեցին իրենց խնդիրը: Սրանք գտան, որ Իսրայել իր հոտն ունի և թողնելն այն, ներելի չէ: Բայց թույլատրում են, որ Իսրայել ժամանակ առ ժամանակ այցելե Հոնաց աշխարհը՝ մխիթարելու նորահավատ ժողովրդին (Բ, գլ. ԽԲ):

Մենք ներկայացրինք Իսրայելի քարոզչության կմախքը, հանելով ճարտասանության ոլոր մոլոր բավիղներից, ուզենալով չափել պատմվածքի իրական կշիռը (26):

Աշխարհագրական միջավայրին վերաբերող տեղեկությունները ստույգ են: Պարտավից մեկնելով Իսրայել անցավ Լփնաց, ձղբաց երկրները, Վա<ր>դեգրվակ լեռը, Գրիգորիսի նահատակության տեղը, Չորս դուռը Դարբանդի մոտ և հասավ Վարազան Հոնաց քաղաքը:

Լփինք և ձիղբք ծանոթ են Պլինիոսին՝ *Lupeni, Silvi*¹, որոնք ապրում էին Կովկասյան շղթայի հարավային ճակատի վրա, նախ *Silvi* և ավելի հարավ *Lupeni*: Իսրայել, մեկնելով Պարտավից, հետևապես պիտի անցներ նախ Լփնաց, ապա ձղբաց աշխարհը, համաձայն Պլինիոսի: Վարդեգրվակ հայտնի չէ այլուստ: Դարբանդից հյուսիս Հոնաց աշխարհն էր, իսկ հարավ՝ Մազքթաց, ուր և գտնվում էր Գրիգորիսի վկայության դաշտը՝ Վատնեայ, ըստ Փավստոսի, Վատնեան, ըստ Խորենացու Պատմության և Վաղանեն (և ո՛չ Վարդանեան, ինչպես ունի տպագիր), ըստ Խորենացու Աշխարհագրության: Չողա, ավելի հին ձևը՝ ձորա, Դերբենդի պահակն է, որ կոչվում է նաև Հոնաց դուռն:

Կաղանկատվացու հետ համերաշխ են Խորենացու Աշխարհագրությունը և Ղևոնդ: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ի հիւսիսոյ պահակի թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. և ի մտից նորա առ Կաւկասով Վարաջան քաղաք նոցին Հոնաց և Չունգարս և Մսընդըռ»²: Իսկ Հոնաց հյուսիսային հարևաններն են «Սաւիրք

¹ Plini Secundi G., Naturalis historiae, vol., VI, Lipsiae, 1909, 29.

² «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 27:

մինչև ցԱթլղ (և ոչ ցԹալղ, ինչպես տպագիրն ունի) գետ», որ է Վոլգա, ուրեմն մինչև արդի Աստրախան քաղաքը: Իսկ Դարբանդից հարավ, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Մասքութեան ազգն բնակեալ են ի Վա<ր>դանեան դաշտին»¹:

Ղևոնդ ևս գիտե Դարբանդի մոտ հոներին, միայն նրանցից հյուսիս Սավիրք չեն, այլ Խազիրք: Արաբ զորավար Մսլիմ կովեց 716 թվին «ընդ զօրս Հոնաց, որ ի Դարբանդ քաղաքի», հալածեց և անցավ «ընդ պահակն ձորայ, ասպատակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց և երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու քաղաք Հոնաց»: Իսկ բնակիչները տեսնելով արաբական խուժումը «ազդ առնէին արքային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաքան»²: Խազրաց թագավորի մահից հետո մայրը, «որոյ անունն էր Փարսբիթ՝ հրաման տայր զօրավարին, որ Թարմաչ կոչէր» գնալ Հայոց աշխարհի վրա: Թարմաչի զորքերը «եղանէին ընդ աշխարհն Հոնաց և ընդ պահակն ձորայ, ընդ երկիրն Մազքթաց» ասպատակելու Փայտակարան և Ատրպատական: Արաբ զորավար Ջառահ դեմ ելավ, բայց պարտվեց և ընկավ կովում 722 թվին³: Ավելի ուշ, 785 թվին, Օթման, Հայոց ոստիկանը, հայ իշխանների հետ գնաց «ի դրունս Կասպից ի Դարբանդն կոչեցեալ քաղաք, որ է պարիսպ և պատուար ամբուլթեան շինեալ ընդդէմ զօրացն Հոնաց և Խազրաց»: Կռիվը տեղի ունեցավ Քերան դաշտում, ուր ընկան Տաճատ, Բագրատ և Ներսէս «ի հնոցաձև ապառաժին դաշտի: ...ի տապախառն օդոյն»⁴:

Թարգու քաղաք, որ մինչև այժմ գոյություն ունի Պետրովսկ քաղաքի մոտ, որոշում է Հոնաց աշխարհի հյուսիսային սահմանները: Տարաբախտաբար Հոնաց մյուս քաղաքների՝ Վարազանի, Չունգարսի և Մսնդուի դիրքը հայտնի չէ: Վարազան չէ արաբ հեղինակների Բալանջար, և ո՛չ էլ Չունգարս Ջունդառն է: Մսնդո (կարգալ Սմնդո) է Սամանդար, հավանորեն Հոնաց և Խազրաց սահմանադիրին, Սուլակի գետի ստորին հովտում: Վարազան, մեր կարծիքով, Կոստանդին Միրանաժինի⁵ ծանոթ Վրեզան է, իսկ Չունգարս սրբազրում ենք Չուզան և համեմատում

¹ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 27:

² Ղևոնդ, էջ 40-41:

³ Անդ, էջ 101-102:

⁴ Անդ, էջ 160-161:

⁵ Constantine Porphyrogenitus, Imperatorio de Ceremoniis aulae Byzantionae, Bonnæ, 1829, p. 688.

նույն Կոստանդին Միրանածինի Կեդոնիա կոչված երկրի հետ¹: Երկուսն էլ փոքր իշխանություններ էին X դարում և հարաբերության մեջ բյուզանդական զրան հետ: Միրանածին կայսրը հիշում է նաև Սարվան և Խրյուսա («Աշխարհագրութեան» Շրվան և Խարվան), ինչպես և քաջածանոթ է Մանարք և Մոկան = Մովական՝ մի շարք փոքր իշխանությունների հետ, Կովկասյան շղթայի հյուսիսային և հարավային լանջերում, Ալանաց գոան (= Դարյալի) և Շամախու միջև²:

Բալանջար և Սամանդար խազարական ցեղեր էին, որոնց անունով և կոչվում էին հիշյալ քաղաքները: Խազիրք գրավել էին այս տեղերը հոներից և գուցե այդ է պատճառը, որ «Աշխարհագրութունը» համարում է Հոնաց աշխարհ³, մինչդեռ Իբն ալ-Աթիրը անվանում է Խազրաց քաղաքներ՝ Մրվանի 737 թվի արշավանքի պատմության մեջ⁴:

¹ Յ. Մարկվարտ («Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge», Lpz., 1903, p. 17) այն միաբն է պաշտպանում, թե Վարաչան=Բարանջար և Չունգար(ս)=Չունդար, բայց հետո հրաժարվեց և նույն աշխատության մեջ (էջ 492) ի նկատի առնելով, որ արաբական Ջունդար կարդալու է իսկապես Չայդար, փորձում է Չունգարսի մեջ տեսնել Բալանջար, սրբագրելով Չունգարը Բոունգար=Բալանջար, արաբերենից՝ հնչյունը՝ Բալանջար: Իսկ Վարաչան մնում է գատ քաղաք: Մարկվարտ կարծում է, որ Սամանդար գտնվում էր Թարգուի մոտերքը, Լավես՝ Մուրկի ստորին հոսանքում: Ֆ. Վեստերգո ռուս գիտնականը ավելի հավանական է համարում, որ Սամանդար Թերեք գետի մոտ էր, իսկ Բալանջար՝ Մուրկի («Журнал Министерства народного просвещения», 1908, март): Մրվան իբն Մուհամմադը 737 թվին գնաց արևմտյան, այստեղից մտավ Խազրաց երկիրը և անցնելով Բալանջար և Սամանդար քաղաքները հասավ խաբանի մայրաքաղաքը՝ Բայդա Արլ գետի վրա (Streifzüge, էջ 12): Նույն արշավանքի նկատմամբ Ղևոնդ (գլ. Ի) հաղորդում է, որ Մրվան, Աշու իշխանի հետ, ասպատակեցին Հոնաց աշխարհը և «սուին գրադարն» և ավարով վերադարձան Պարտավ: Անորոշ է, թե ո՞ր քաղաքի մասին է խոսքը, արդյո՞ք խաբանի մայրաքաղաքի: Եթե իրոք Մրվան անցավ Բալանջար և Սամանդար պետք է կարծել, որ Բալանջար ավելի հարավ էր, քան Սամանդար, համաձայն Վեստերգոյի և «Աշխարհացոյց»-ի, եթե Չունգարս սրբագրելու լինենք Բոունգար: Այս դեպքում Հոնաց աշխարհի հյուսիսային սահմանները կհասնին մինչև Թերեքի գետաբերանը:

² Constantine Porphyrogenitus, Imperatoris de Ceremoniis, p. 688, հիշում են՝ Albania, Krebatas (?), Kidonia, Tzanaria, Sarvan, Xursan, Vrezan, Moka, նաև Azia: Կոստանդին Միրանածինի ժամանակակից արաբ Մասուդի (Macoudi, Les prairies d'or, t. II, Paris, 1864, p. 69) պատմում է՝ Մուհամմադ իբն Եզիդ անուն մի իշխան, որ տեղ էր Շիրվանի (Շիրվանշահ էր), հետզհետե գրավեց հարևան Խուրսան, Մուկան և Ջաղան իշխանությունները: Մարկվարտ առաջարկում է վերջին անունը կարդալ Վաղան, առանց բացատրելու, թե ի՞նչ է հասկանում այդ սրբագրությանը («Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen nation», Berlin, 1919, p.73): Թվում է, որ սրբագրությունը իրավացի է և խոսքը Վա(ր)դանեան կամ Վատնեան դաշտի մասին է, որ Դ դարում կազմում էր առանձին իշխանություն:

³ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 27:

⁴ Ibn al-Athir, Chronicon, Ed. C.J. Tomberg, t.IV, p. 301.

Ամեն պարագային Հոնաց աշխարհը Դերբենդից վերև էր, ինչև լինի նրա հյուսիսային սահմանը, իսկ Դերբենդից ցած՝ մազբութներն էին: Փավստոսից գիտենք, որ Մազբթաց Սանեսան թագավորը ասպատակեց Հայաստան «Հոնաց բազմութեան» հետ¹: Ասել է, թե դեռևս չորրորդ դարուց հոներն ու մազբութները հաստատված էին հռչակավոր պահակի երկու կողմերը:

Սակայն դժվար է ասել, թե «Աշխարհագրութեան», Կաղանկատվացու և Ղևոնդի հոներն ու մազբութներն արդյո՞ք նույն ցեղերն էին, ինչ որ հիշում է Փավստոս, թե հին անունների տակ ծածկված էին նոր ցեղեր: Ամենայն հավանականությամբ գոնե Հոնաց իշխանական տունը խազարական ծագում ուներ և թերևս սերում էին խաբանի տոհմից, այսինքն՝ վասալական երկիր էր և կառավարվում էր խաբանի կողմեն նշանակված և իր ազգական անձերից: Վարաչանի մեծ իշխանի անունն այս իմաստով խիստ ցուցական է: Ալփ Իլիթվեր, կամ Իլութվել խազարական անուն է: Ալբ կամ Ալփ (ինչպես Ղևոնդի մոտ՝ Ալփ Թարխան, հետագայում՝ Ալփ Արսլան) նշանակում է «քաջ»: Իլութվել-ի առաջին մասը՝ իլու, նշանակում է «ժողովուրդ», իսկ թվել, երևի՛ «պետ», միասին՝ «ցեղապետ»: Կոստանդին Միրանածին² պատմում է, որ հունգարական բազմաթիվ ցեղեր միացան ոմն Արպադի իշխանության տակ և, որ Արպադ հունգար չէր, այլ խազար էր և պատկանում էր խազարական կաբար ցեղին: Ըմբոստության հետևանքով կաբար ցեղը հեռացավ և ասպատան գտավ հունգարների մոտ: Արդ, այս Արպադի որդին կոչվում էր *Tabel-es*, այսինքն՝ Թեվել, որ կարծում ենք նույն ինքն է ինչ որ մեր Թվել կամ Թվեր: *Tabel*-ի որդու անունն էր *Termatzou-s*՝ Թերմազու: Ղևոնդի մոտ Խազրաց թագուհու զորավարը, որ հաղթեց Ջառահին 722 թվին, կրում էր ճիշտ այս Թարմազ անունը³:

Վուլգայի բուլղարների թագավոր Ալմըշ 921 թվին դիմեց Բաղդատ, ցանկություն հայտնելով ընդունել իսլամ: Խալիփան զրկեց Ահմատ Ֆադլունին, որը իր ուղևորության նկարագրության մեջ պատմում է ի միջի այլոց, որ Ալմըշ կոչվում էր՝ *mlk blithvar*: Մարկվարտի սուր աչքից չի խուսափել, հարկավ, որ *blithvar* հիշեցնում է Կաղանկատվացու Ալփ Իլիթվեր և ավելի մոտեցնելու համար առաջարկում է կարդալ *al-blithvar*, այսինքն՝

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 14:
² Constantine Porphyrogenitus, De Administrande Imperie, Bonnae, 1840, p. 169-175.
³ Ղևոնդ, էջ 101:

alb-blthvar, ենթադրելով, որ արաբ գրիչները al-ը ձգել են, արաբական մասնիկ կարծելով¹: Համամիտ չենք այս կետում և ավելի հավանական ենք համարում կարգալ ilthvar փոխանակ blthwar-ի, որ հասարակ կետադրութայն խնդիր է՝ ilthvar իլըթվեր, իլութվել²:

Նկատենք, որ Ալմըշ կամ Ալմուշ խաղարական անունն է: Արպաղի հայրը կոչվում էր Salmoutres՝ Սալմուշ, որ հունգարագետների կարծիքով նույն Ալմուշ անունն է:

Վերև հիշեցինք խացրաց զորավար «Թաժ Թարխան ի գնդէն իսաթիրլիթերայ»: Իսաթիր, կարծես ցեղի անունն է, իսկ Լիթեր, թերևս նույն ilthver գավառն է³:

Խաղարների դարձի պատմութայն մեջ ասված է, որ քրիստոնեություն ընդունեցին նրանց «Գերադուլն իշխան» (=թագավորը)՝ Իշաղ և զորականներն ու մեծամեծները⁴: Մարկվարտ սրբագրում է ալ-շաղ:

Թեև մենք տեսնում ենք այստեղ Կաղանկատվացու Շաք, որ Զեբդու խաքանի որդու անուն կամ պատվանունն էր, որ Մարկվարտ անտեսել է, բայց և այնպես կողմնակից չենք սրբագրութայն, այլ գտնում ենք, որ Իշաղ ավելի հին և ստույգ ձևն է: Խաղարական բառն է, այլ իրանական: Ֆերգանի կամ Կոկանդի իշխանը արաբական աշխարհակալութայն շրջանում կոչվում էր Իշխաղ, ինչպես և Սոզդի կամ Բուխարայի իշխանը: Իսկ իշխաղ տեղական իրանական բարբառի ձևն է հին խշայաթիա՝ «թագավոր» բառի, որտեղից պահլավ շահր և պարսիկ շահ: Իշաղ, շաթ տիտղոս է և ոչ հատուկ անուն, բայց կարող է և կիրարկվել որպես հատուկ անուն, ինչպես հաճախ պատահում է (հմմտ. շահապ=սատրապ, իշխան, թագավոր և այլն):

Ավջի Թարխան և Կաթ Խասար (և ո՛չ Կասար), Երթզին Խուրսանա և Կաթ Խազր անուններից առաջինը հասկանալի է. Ավջի-ն նշանակում է «որսորդ», Թարխան՝ տիտղոս է: Երթզին=եր-թի-գին՝ «երկրի կամ ժողովրդի պետ»: Խուրսանք=խուրսան, պարսիկ հոգնակի է խուրս-հ (ինչպես Մազբութ-ան, փոխանակ հայ Մազ-

¹ J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p. 114.
² Մյունունյ անվան, քն տիտղոսի գործածությունը խաղարների և բուղարների մոտ բնական է, ըստ Միքայել Ասորու (կամ ավելի ստույգ ըստ իր աղբյուրի՝ Դիոնիսիոս Թել Մաիրացու), Բուլդար և Խազրիկ կարագատ եղբայրներ էին (Michel le Syrien, II, p. 363-364):
³ Կոստանդին Ծիրանածնի մոտ հուճգարական ցեղերից մեկը կոչվում է erthi, erthim՝ ուրեմն harthi, որ հիշեցնում է Խաթիր, Խարիի:
⁴ J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p. 24.

կութ-ք), բյուզանդական Khursa, կովկասյան ցեղի անուն՝ վերև հիշված: Կաթ Խասար, կարծես թե կարգալու է Կաթ Խուսր (=Խուրս), նման կաթ խազր, այսինքն՝ խուրսական և խազրական կաթ, իսկ վերջինս հավանորեն սրբագրելու է շաթ: Ուշադրավ է նաև շոփայ բառը՝ «չոփայիցը շիրիմք արքունական կոչեցեալ», «վառէր զայրեցումն բարձու մեհենիցն և զչոփայսն զազիր մորթովն հանդերձ գոհարանացն» (Բ, գլ. ԽԱ): Չոփայ-ք տիտղոսավոր անձեր էին և պաշտելի: Հավանորեն թագավորները կամ հերոսներ դյուցազնացրած: Այս բառը նույնն ենք համարում ինչ որ բյուզանդական հեղինակների մոտ քաջահայտ ժուպան zouran, ցայժմ էլ գործածական բալկանյան ժողովուրդների մեջ: Հին հունգարական արձանագրութայնց մեջ zouran նշանակում է «ցեղապետ»¹: Ավելի հարազատ, քան չոփա պետք է համարել Չորպան Թարխան զորականի անվան մեջ պահված չորպան, կարգա՝ չոպան = zouran:

Եթե կայծակ «մարդոյ դիպեսցի, թէ այլ ինչ նիւթեղինաց, ձօնեալ իմն գնա նուիրեալ Քուար Աստուծոյ համարէին» (Բ, գլ. Խ), այսինքն՝ մոտավորապես այն սնոտի հավատն էր, որ մեր ժողովրդի մեջ էլ կա, թե կայծակնահար անձը սուրբ է: «Քուար», ուրեմն, խաղարական թե հոնական բառ է, նույնանիչ «նվիրեալ»-ի: Հունգարական ցեղերից մեկը կոչվում էր Koubiaries, այսինքն՝ քու(վի)ար, որ գրեթե համահնչյուն է քուար-ին²: Թեոփիլակոս Սիմոկատոս³ հաղորդում է, որ սկյութական, այսինքն՝ թուրքական (=ավարական) Boukolabra հատուկ անունը նշանակում magos, hiercus, այսինքն՝ «մոզ», «նվիրակ» (=բահանա): Եթե կարելի է կարգալ Boulo-klabra, ապա երկրորդ մասի մեջ կունենանք քավրա (=նվիրյալ), նման՝ քուար-ի:

Թանգրիխան, հոմանիչ է իրանական Սպանդիատին, մեր պատմագրի տեղեկութայն: Թանգրի նշանակում է «երկինք» և խան, կոչումն է խաքան-ի, ուրեմն «երկնքի տեր» (27): Այժմ էլ Թանգրի գործածական է կովկասյան թուրքերի մոտ՝ երկինք=Աստված նշանակութայն (տունը Աստված քանդի=տունը Թանգրի-ն քանդի):

¹ J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, London, 1912, p. 334, note 3. Zupan-ի ծագումը անհայտ է, հնարավոր է, որ այլ բան չէ, բան իրանական ձօրան ինչ փոխառությունը հովիվ paster-ի:
² Անդ:
³ Theophylacti Symocattae Historiarum libri octo, Bonnae, 1838, p. 47.

[9]

Երկրորդ գրքի վերջին ԽԶ-ԾԲ գլուխները շոշափում են Աղվանից եկեղեցուն հայոց խնդիրները: Ուշագրավ է առանձնապես Աղվանից եկեղեցու դերը պատկերամարտության և քաղկեդոնականության հարցում: Մեր պատմագիրը հայտնում է, որ Ուխտանես և Եղիազար կաթողիկոսների օրով վեճեր կային հունաց և հայոց մեջ և «աշխարհն Աղվանից անվրդով յայսցան է մնայր»: Լսեցին, թե «ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւնն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն, ոչ պսակ դնեն հարսանեաց. այս պատճառաւ, եթէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէս» (Բ, գլ. ԽԶ): Այս առիթով Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավիթ հարցում արավ գրով Հովհան վարդապետին և ստացավ պատասխան:

Հիշված անձերը մեզ ծանոթ են: Ուխտանես կաթողիկոս էր 668-680 և Եղիազար իր հաջորդը՝ 680-686: Դավիթ եպիսկոպոսը քաջածանոթ Իսրայել եպիսկոպոսի նախորդն էր Մեծկողմանց աթոռի վերա և մեռավ 680 թվի շուրջ: Հովհան վարդապետը հռչակավոր Մայրագոմեցին է, ինչպես բացահայտ է գլխի վերնագրեն: Սրա մահվան տարին հայտնի է: Եթե հավատանք Diegesis-ի վրացի թարգմանության (28), Հովհան մեռած է ՃԼ Գ=684 թվին:

Ժամանակագրական տեսակետից արդելք չկա, որ Դավիթ Մեծկողմանց եպիսկոպոսը դիմում անն Հովհան Մայրագոմեցուն այն խոսվածությունների առթիվ, որ վրդովվել են հայ-հռոմ հարաբերությունները Ուխտանեսի և Եղիազարի ժամանակ: Դավթին հետաքրքրում են հատկապես այն աղանդավորները, որ չեն ընդունում պատկերներ, մկրտություն, մատաղ (աղ օրհնել), պսակ և անգամ քահանայություն: Սակայն Հովհան Մայրագոմեցին պատասխանում է միայն մի կետին՝ պատկերների խնդրին: Նրա մեկնությունը, պատկերամարտությունը երևացել է նախապես հռոմոց մոտ, ժողով է գումարվել Կեսարիայում և ընդունվել՝ պատկերներ նկարել եկեղեցիներում: Այս առիթ է տվել նկարիչներին մեծամտել և իրենց արվեստը ամենից բարձրը համարել, ասելով «մեր արուեստս լոյս է, զի ձերք և տղայք առհասարակ վերժանեն, և զԳիրս սուրբս սակաւք ընթեռնուն» (անդ): Նորից ժողով է գումարվել և այս անգամ որոշել են, թե զրիչները, վերժանողները և մեկնիչները գերադաս են նկարիչներից:

Ամեն պարագային հայերը տեղեկություն չեն ունեցել այս վեճերից մինչև Մովսես [Բ Եղիվարդեցի] կաթողիկոսը: Կարինի Թեոդորոս եպիսկոպոսի հետ, քաղկեդոնական հողի վրա, ընդհարվելուց հետո, Մովսես պատվիրել է «Մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս, մի՛ նշխարս ի նոցան է ընդունիլ» (անդ): Թեոդորոս իր համախոհներով ընտրել է տալիս կաթողիկոս Հովհաննեսին:

Մայրագոմեցին շարունակում է իր պատմությունը հաղորդելով, որ Մովսեսի կողմնակիցներից երեք հոգի՝ Հեսու, Թադես և Գրիգոր, գնացել են Սոթից գավառը և քարոզել, թե «զպատկերս, որ յեկեղեցիս են նկարեալ, ի բաց ջնջեցէք և ընդ աշխարհական քահանայս մի՛ հաղորդիք» (անդ): Մովսես կաթողիկոսը կանչել է դրանց իր մոտ խրատելու, բայց նրանք չեն եկել և հեռացել են Արցախ գավառը: Գիտունները բացատրում են Մովսեսին, թե նրանց մոլորությունը եկած է Հռոմոց աշխարհից և կաթողիկոսը հրահանգում է, թե «մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել գնկարս, որ յեկեղեցիս է»: Մովսեսի մահից հետո, երբ Աբրահամ [Ա Աղբաթանեցի] գահ բարձրացավ, «պատկերամարտքն, որ իջին յԱղվանս՝ պղտորեցին գերկիրդ ձեր», - շարունակում է իր խոսքը Մայրագոմեցին, և Գարգմանից իշխանը ձերբակալեց երեք անձերին և զրկեց իրենց՝ Մայրագոմեցուն: Սա նրանց հարցրեց, թե «յոր պատճառս չընդունիք զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն»: Պատասխան եղավ, թե չեն ընդունում պատկերը, որովհետև հակառակ է Ս. Գրքին: Հովհան Մայրագոմեցին նրանց հիչեցրեց Մովսիսական խորանի և Սողոմոնյան տաճարի նկարագրությունները և ուղղեց նրանց մոլորությունը (Բ, գլ. ԽԶ):

Դավիթ եպիսկոպոսի հարցասիրությունը դժվար թե գոհանար Հովհան վարդապետի պատասխանով: Մեծկողմանց եպիսկոպոսը կուզեր հասկանալ, թե ի՞նչ պատճառով մարդիկ չեն ընդունում ոչ միայն պատկերները, այլև մկրտության և պսակի խորհուրդները, նաև մատաղն ու քահանայությունը, եկեղեցական նվիրապետությունը: Իսկ Հովհան խոսում է միմիայն պատկերների մասին, և այս խնդիրն ևս մասնավորելով, պաշտպանության է առնում «մարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն»: Դավիթ եպիսկոպոսը հետաքրքրվում էր իր ժամանակվան աղանդավոր խլրտումներով, ինչ Հովհան ճառում է պատկերամարտության անցյալի մասին: Թվում է, թե Թուղթը լրիվ չէ և Կաղանկատվացին կրճատել է այն, ինչպես նույնն արել է և մի քանի ուրիշ վավերագիրների նկատմամբ: «Մարմնացեալ Աստուծոյ պատկերը» պաշտպանելու դերը ևս խորթ է Մայրագոմեցուն: Հայտնի է, որ պատկերամարտ

չարժումը համակրանք էր վայելում հակաքաղկեդոնական շրջաններում: Թեոփանեսս պատրաստ է «սատանայի արբանյակ» համարելու պատկերների խնդրում նշանավոր Փիլոքսենոս Մաբուկացուն: Իսկ Փիլոքսենոս մեծ հեղինակություն է ճանաչված և՛ մեր եկեղեցական հայրերի կողմից: Մայրագոմեցին առավելն կարող էր չընդիմանալ պատկերապաշտություն, բայց ջանք թափել տապալելու պատկերամարտությունը, այդ արդեն չէր ներել իր դավանաբանական տեսակետը: Մայրագոմեցուն վերագրված թուղթը չէ կարող իր գործը համարվել գեթ այն վիճակում, որ ներկայացնում է Կաղանկատվացին: Թուղթն, անտարակույս, աղճատված է: Դավիթ եպիսկոպոսի հարցումը նախորդում է պատասխանը, որ իզուր է որոնել այժմյան թղթի մեջ: Նրա հարցումը կերևա իր բուն լույսի մեջ, եթե վերհիշենք Հովհանն Օձնեցու «Ընդդեմ պառնիկեանց», ճառի հետևյալ կարևոր տողերը. «Նախկին մծղնէութեան պառնիկեանքեան (տպ. պառնիկեանութեան - Ն.Ա.) խեղերանք. որք խրատեալք, և ոչ իմաստնացեալք, ի Ներսիս կաթողիկոսէ, զկնի նորուն մահուանն խուսեալք չողան զօղեցին յուրոտս ուրեք աշխարհիս մերոյ: Եւ ի նոսա հատուածեալք եկին յարեցան կշտամբեալքն ի կաթողիկոսացն Աղուանից պատկերամարտք ոմանք. զի սիրէ առ համանմանիսն իւր հասանել վրիպեալն ի ճշմարտութիւնէն: Եւ մինչ չև էր նոցա զօրավիզն գտեալ զկարապետս զերաքրիստոսին, երկուցեալք և սարսեալք կային յուղիղ և ի գերապանձ կրօնից քրիստոսականաց. մանաւանդ թէ և ինքն զինքն դատապարտէ անզգամն, յիւրոց տանջեալ խորհրդոց: Իսկ յորժամ այսմիկ որպէս մեծագունի ինչ և նորոյ՝ հնացելոյս և աղօտացելոյ՝ հասանել կարծեցին, յայժամ ի դարանամտութեան իւրեանց սողեալ յորջից՝ յաշխարհամէջս և ի ժողովրդաբնակս համարձակեցան յարձակել տեղիս»¹:

Ո՞վ էր այս Ներսեսը, որ խրատել է պավլիկյաններին, բայց հաջողություն չէ ունեցել: Ամենայն հավանականությամբ Ներսես Բ կաթողիկոսը, այն որ գումարեց Դավիթի ժողովը 21 մարտի 555 թվին: Պավլիկյանների հնագույն հիշատակությունը գտնում ենք այս ժողովի արձանագրության մեջ: Այստեղ ասվում է, որ նեստորականները բույն գրած Դավիթում, որսում էին հետևորդներ և «պատրեցին ի ժողովրդականաց տգիտաց զարս և զկանայս, հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաւթից նոցա, տանել հաց ընծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա. ընդունել ի ձեռաց նոցա

¹ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աձնեցոյ մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1833, էջ 39:

հաղորդութիւն՝ իբրև յուխտէ նուիրաց պառնիկեանց, յանդգնեցան տալ զիւրեանց ջնջագիր կնիք անկնիք մանկաց ժողովրդեան մերոյ»¹:

Պավլիկյանների հիշատակությունը դիպվածական չէ: Ներսես կաթողիկոս հալածել է նրանց և թեև չէ կարողացել խելքի բերել, բայց հարվածն այնքան զորեղ է եղել, որ աղանդավորները քաշվել են ասպարեզից և պահվել լուելայն մինչև դերաքրիստոսի կարապետի երևալը, երբ նորեն հայտնվում են իրենց որջերից և դարաններից: Ո՞վ է այս կարապետը դերաքրիստոսի: Կարծում են, որ ակնարկում է արաբներին²: Պավլիկյան շարժումը նոր և շատ հզոր թափ ստացավ 660 թվականից, երբ Մանանաղի դավառում Կոստանդին Հայր շարժման գլուխն անցավ և հիմք դրեց պավլիկյանների քաղաքական գործության այն աստիճան, որ նրա մերձավոր հաջորդները ի վիճակի էին չափել իրենց ուժերը ահավոր Բյուզանդիայի հետ: Եթե դերաքրիստոսի առաջնորդները արաբներն են, նրանցից օգտվողը Կոստանդինն է: Անհավանական չէ դերաքրիստոսի կարապետի անվան տակ հասկանալ իրեն՝ Կոստանդինին, որի գործունեությունն անխոսորեն պիտի անդրադառնար իր «դարանամուտ» կրոնակիցների վրա և նրանց հրապարակ նետել նոր խանդավառությունը:

Ահա աղանդավորական այս զարթոնքի լուրն է, որ խոռվել էր Մեծկողմանց Դավիթ եպիսկոպոսին և ստիպել հարցում անել զիտուն Հովհանն վարդապետին: Դավիթ ժամանակակից էր Կոստանդինի: Հովհանն վարդապետի թղթի մեջ կարևոր կետ է երեք աղանդավորների անունները՝ Թադեոս, Հեսու և Գրիգոր: Սրանք ծանոթ են թվում և՛ Վրթանես Քերթողին, որի «Յաղագս պատկերամարտից» գրություն մեջ ասված է, թե Սահակ, Մեսրոպ և իրենց աշակերտներից «ոչ ոք վասն պատկերաց և նկարողաց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոչ արար, բայց միայն պիղծն մոլին Թադէոս և Եսայի և ընկերք նոցին, որք և գյուղփս ընդ իւրեանս ի հետ կացուցին որպէս գՅեզդ»³:

Վրթանեսի այս գործի ընդօրինակությունը ունինք էջմիածնի [Մատենադարանում] համար 58 և 102 ձեռագիրներից, ուր կար-

¹ «Գիրք քրոց», էջ 73:

² Կ. Տեր-Մկրտչյան, Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und vermandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig, 1893. Հայերեն թարգմանություն Ա. Արեղյանի՝ «Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ», Երուսաղեմ, 1938, էջ 77:

³ Տե՛ս վերջին իրատարակություն հայր Ե. Դուրյանի՝ «Արթանես Քերթողի Յաղագս պատկերամարտից», «Սիոն», 1927, փետրվար, էջ 62:

դացվում են՝ Շմուէլ, Թադեոս և Եսաւ: Սակայն Շմուէլ կարծես թյուր ընթերցում է պիղծման մոլոր բառերի, որոնք պակասում են հիշյալ ձեռագիրներում:

Թադեոս և Եսայի կամ Եսավ նույն անձերն են, անտարակույս, ինչ որ Թադեոս և Հեսու: Խնդիր է, երբ էին ապրում սրանք: Հովհան վարդապետը Կաղանկատվացու մոտ համարվում է նրանց ժամանակակից, և՛ Մովսես կաթողիկոսի († 604) և՛ իրեն († 684), որ հնարավոր է: Երկուսից մեկը միայն կարող է ստույգ լինել: Եթե վստահ լինեինք, որ Վրթանես իրոք իր գործի տերն է, խնդիրը կլուծվեր ի նպաստ Մովսես կաթողիկոսի: Գոնե մենք վստահ չենք: Մյուս կողմից Հովհան Օձնեցու վկայությունները, Ներսեսի մահից հետո († 556) պավլիկյանները լուսթյան են եղել մատնված մինչև Նեոի երևումը, այսինքն՝ կամ արաբների հաստատվելը Հայաստանում 652 թվին, կամ Կոստանդին Մանանդցու քարոզությունը 660 թ., և կամ երկուսը միասին: Այս դեպքում երբեք Հայ աղանդավորները չէին կարող Մովսեսի ժամանակակից համարվել կամ հետը բխում ունենալ: Մեր պատմագիրներից շատերը շփոթել են, անհասկանալի թյուրիմացությունները, Ներսեսը Մովսեսի հետ և սրան վերագրել առաջին գործերը, ինչպես Դվինի ժողովը և Հայկական թվականի հաստատումը: Հնարավոր է, որ սույն կարգի սխալ է Մովսեսի հիշատակությունը երեք աղանդավորների խնդրում, փոխանակ Ներսեսի: Արդարև, Վրթանես որ տեղապահ էր (603-607), երեքին հիշում է որպես անցյալի և ոչ ներկայի անձեր և հանդիմանում նրանց հետևորդներին: Սակայն Հովհան Մայրազոմեցին վկայում է, որ ինքը տեսել և խրատել է երեք աղանդավորներին: Հետևապես նրանք չէին կարող ժամանակակից լինել Ներսես Բ կաթողիկոսին: Մայրազոմեցու թղթից չի հասկացվում, թե ինչ աղերս կար պատկերամարտության և Կարինի Թեոդոր փրկիսոփայապետի ու Մովսես կաթողիկոսի քաղկեդոնական վեճերի միջև: Պակաս բան կա: Կասկած է ծագում, արդյոք հիշատակություն չի՞ եղել, թե աղանդավորական շարժումը ծագում է Կարինի շրջանից, և չարիքի հայրը Կոստանդին Մանանդցին է, և Թադեոս, Հեսու և Գրիգոր խռովարարները եկել են այնտեղից՝ «Հոռոմոց» աշխարհից, այսինքն՝ Բյուզանդական Հայաստանից, և հավանորեն նրանք Կոստանդինի աշակերտներն են: Սրանով կպարզվեր և շոշափելի իմաստ կստանար Կաղանկատվացու խոսքը, թե Ուխտանեսի և Եղիազարի հայրապետության օրով, «խռովությունք և հերձուածք բազում», «մարտ և մրցումն լինէր» Հունաց և Հայոց մեջ:

Այս բոլորը բնական են: Մայրազոմեցին, այս գիտուն և բարեպաշտ վանականը, քավության նոխազ է դարձել իր հակառակորդների և բարեկամների համար: Ամեն ինչ նրան վերագրել, նրա անունով խոսել, գովաբանել թե ամբաստանել մի տեսակ սովորություն է դարձել հների մոտ: Մայրազոմեցի, թե Մայրավանեցի մի կատարյալ առասպելական պատկեր է: Ոչ ոք կարե երաշխավորել, թե Կաղանկատվացու մոտ նրան անվան թուղթը որքան վավերական է: Ամեն պարագային թուղթը հարազատ վիճակի մեջ է, այս անտարակույս է՝:

Դավանաբանական ճառերը հաճախ ենթարկվում են փոփոխությունների ժամանակի, տեղի և գրչի տրամադրությունների համաձայն: Խրատական է այս տեսակետին հաջորդ գլուխը (Բ, գլ. ԽԷ):

Կաղանկատվացին բերում է Աբրահամ կաթողիկոսի «Շրջապայական» թղթից՝ մի հատված, բայց թյուրում է մասամբ իմաստը: Աբրահամ [կաթողիկոսը] գրում էր, որ քաղկեդոնական «քաղցկեղը» ճարակել է «մեր սահմանակից և միևնույն վարդապետությունները լուսավորված վրացիներին և աղվաններին», ուստի և հարկավոր է համարում գրել. «Յառաջագոյն քան զմեզ կացեալքն յաստիճանի կաթողիկոսութեան՝ յԱղուանս. իսկ մեք ի Վիրս առ Կիւրովն»³, այսինքն՝ մեր նախորդ կաթողիկոսներն արդեն գրած են աղվաններին, մենք էլ գրում ենք վրացիներին:

Կաղանկատվացին այլ կերպ է հասկացել այս խոսքերը: Նրան թվում է, թե Աբրահամ շրջաբերական թղթով «յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւն կացեալ Աղվանից աթոռակալութեանն Աղվանից՝ ընդ մեզ համաձայն գոլով, և նոցա կամակցութեամբ նզովեցաք, ընկեցաք զԿիւրիոն ըստ հրամանի հարցն մեք և Աղվանք» (Բ, գլ. ԽԷ):

Կաղանկատվացին սխալվել է թերևս *bona fide*, անուշադիր ընթերցումի հետևանքով, կարծելով թե ընդգծված նախադասությունն նշանակում է, թե մեզնից ավելի հին Աղվանից աթոռակալները և մենք գրեցինք վրացիներին: Սխալը ներելի է, մանավանդ որ Աբրահամ հայտարարում է, թե Աղվանք վրացիների

¹ Մայրազոմեցի կասկածամտությունն չի լինել հայտնի մեր անվստահությունը նաև Վրթանեսի «Յաղագս պատկերամարտից» գրության հանդեպ: Ս. Էջմիածնի ձեռագիրներից բաղադրված էինք, շատ ժամանակից ի վեր, քանի մի հիշատակարաններ պատկերամարտության վերաբերյալ և մտադրություն ունինք պատեն առիթով լույս ընծայելու՝ անդրադառնալով պատկերամարտության մեջ Հայոց եկեղեցու դիրքի խնդրին (29):

² «Թուրք շրջապայական Տեառն Արրահամու Հայոց կաթողիկոսի», տես «Գիրք բողոք», էջ 189-195:

³ Անդ, էջ 193-194:

Հետ էին: Մեր պատմագիրը սակայն հավանել է այն միտքը, որ աղվանները ավելի վաղ են քրիստոնեություն ընդունել, քան Հայերը, և աշխատել է փաստել համապատասխան ժամանակագրական հաշվով: Հայերը ընդունել են քրիստոնեությունը Հռոմոց 43-րդ տարին, իսկ Աղվանք՝ 270 տարի առաջ: Հռոմոց թվականը սկսվում է Հռոմի շինություններից հազարամյակից, որ է (752 թ. ն. Ք.-1000=) 248 թ. հ. Ք., ուրեմն Հայոց [դարձը] տեղի է ունեցել (248+43=) 291 թվին, իսկ Աղվանիցը՝ (291-270=) 21 թվին: «Յետ 180 անցանելոյ Հաւատալոյն Հայոց», գումարվել է Բարգե-նի ժողովը ընդգեմ քաղկեդոնականների, ուրեմն (291+180=) 471 թվին: Վրացիք բաժանվել են մեզնից «յետ 87 ամի անցելոյ», այսինքն՝ (471+87=) 558 թվին:

Ուխտանես արտագրել է Կաղանկատվացու այս հատվածը առանց մեկնություն: Սամուել Երեց (Անեցի-Պ.Հ.) ևս ընդունել է իր ժամանակագրության մեջ 291 թիվը՝ որպես Ս. Գրիգորի Վիրապ իջնելու տարի, 471 թիվը (տպագրված է 473) «ժողովն Քաղկեդոնի» սխալ հասկացած լինելով Կաղանկատվացուն և 558 թիվը՝ (տպագրված է 557, ՇԾԷ փոխան ՇԾԸ), «աստ է գրեալ զվրաց բաժանումն»²: Սակայն, այս թվերից միայն 291 թիվն է արժանի ուշադրության, մյուս երկուսը բացարձակապես սխալ են (30):

Մեր պատմագիրն Աղվանից եկեղեցու հիմնադիր է համարում Ներիշա առաքյալին, որ Քրիստոսի համբարձումից հետո գալիս է Աղվանք և կատարում իր առաքելությունը (Ա, գլ. 2; Գ, գլ. ԽԸ): Ներիշան չէր կարող գալ Աղվանք 21 թվին: Կաղանկատվացին գիտե՞ր, անտարակույս, որ Քրիստոս համբարձավ 31 թվին և ուրեմն դժվար է նրան վերադրել նման կոպիտ սխալ: Մյուս կողմից, նա գիտե՞ր Մովսես Խորենացուց³, որ Տրդատ [Մեծ] դահակալեց Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին՝ 286 թվին: Նույն տարին, ըստ Ագաթանգեղոսի, Լուսավորիչ մտավ Վիրապ և ելավ 15 տարուց հետո, ուրեմն (286+15=) 301 թվին, երբ և տեղի ունեցավ Տրդատի և Հայոց դարձը: Աղվանից ենթադրյալ դարձը 270 տարի առաջ կգա (301-270=) ուղիղ 31 թիվը՝ Քրիստոսի համբարձման տարին: Եթե անզամ անտեսեր Խորենացի և Ագաթանգեղոս, 31 թիվը բավական է Կաղանկատվացուն որոշելու համար Հայոց դարձը

¹ Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն բաժանման վրաց և հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 136:

² «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 75:

³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 224:

(31+270=) 301 թվին: Եվ այս թվականն է, որ համարում է Հռոմոց 43-րդ տարի, որից հետևում է, որ Հռոմոց թվականը հաշվում է (301-43=) 258 թվին և ոչ 248, որ է ստույգ: Այս տասնամյա տարբերությունը նկատվում է նաև ուրիշ հիշատականներում և նման բնավորություն ունին: Ուշադրավ են հետևյալ երկու դեպքը: Բյուզանդական գործիչ Թոռնիկ Վանականի պատվիրած ձեռագիրներից մեկը գրված Կարին գավառում, կրում է Արարչության 6500 և Քրոնիկոնի 201 թիվը¹: Արարչության 6500 տարին հավասար է (6500-5508=) 991 սեպտեմբեր-992 սեպտեմբեր]: Իսկ Քրոնիկոն այլ բան չէ քան Հռոմոց թվականը: Իսկապես Չատկական մեծ շրջանի, այսպես կոչված 532 ամաց բոլորակի, անունն է: Հետին թվով հաշված 532-ամյա շրջանը սկսվում է 248 թվից և ուրեմն վերջանում (532+248=) 780 թիվ: Վրաց ագգային թվականը հաշվում է 780 թվից, ինչպես մերը՝ 551 թվից: Հետևապես Քրոնիկոնի 201 թիվը կգա (780+201=) 981 թիվը, այսինքն՝ տասն տարով պակաս, քան իր գուգակչի առարչության տարին:

Անվո Մայր տաճարի հայտնի արձանագրությունը, որ պատկանում է Կատրամիղե թագուհուն՝ գրոշմված է Հ[այոց] թ[վականության] 459 և Հռոմոց 219 թիվը: Առաջինը հավասար է (459+551=) 1010, երկրորդը՝ (219+780=) 999, դարձյալ տասն, կամ տասնմեկ տարվա տարբերություն: Սրանք, հարկավ, սխալագրություններ չեն, այլ նշանակում են, որ Քրոնիկոն հաշվում է, ոչ թե սովորական 780, այլ 790 թվականից և հետևապես 532 թվի բոլորակի սկիզբը 258 թվին է և ոչ թե 248 թիվը: Այսպիսով, կրացատրվի Կաղանկատվացու 291 թիվը, համազոր 301 թիվ²:

¹ N. Adontz, Tornik le Moine, "Byzantion", t. XIII, 1938, p. 157.

² Տասն կամ ավելի ճիշտ տասնմեկ տարվա տարբերությունը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպով: «532 ամաց բոլորակը» կամ հինգհարյուրակը բաղկացած է 28 տասնհինգամյակներից՝ 28x19=532: Դրանից առաջ կար կանոն երկհարյուրակի կամ Անդրեասի կանոն կոչված Չատկացուցը. սա կազմում էր 10 տասնհինգյակ և տասն տարի (10x19+10=250), այսինքն՝ պակաս էր 9 օր տասնհինգյակը լրացնելու համար: Հայոց եկեղեցին ընդունել էր Անդրեասի կանոնը 353 թվին: Կանոնը լրացավ 552 թվին և այնուհետև հաջորդեց հինգհարյուրակը: Արդ, նկատելու է այս պարագան. Անդրեասի կանոնը սկսել էր 353 թվին, տասնհինգյակի 12-րդ տարուց: Նոր տոմարի մեկնակետը կարելի էր որոշել երկու կերպ. կամ շարունակել հինը ևս տասն տարի մինչև տասնհինգյակի 12-ը, այսինքն՝ մինչև այն կետը, որտեղից սկսվել էր, ուրեմն հասցնել մինչև 552+10=562 թիվը, և այս համարել նոր տոմարի՝ հինգհարյուրակի սկզբնավորությունը, կամ սկսել 551 թվից, այսինքն՝ իննստասնյակի առաջին տարվանից, և ոչ 552, որ երկրորդ տարին էր: Այսպիսով, կոմենտարը երկու սկիզբ նոր տոմարի համար՝ 551 և 562, տասնմեկ տարվա անջատով: Վրաց քրոնիկոն, որ սկսվում է 780 թվից, ոչ այն ինչ է, եթե ոչ 12 անգամ իննստասնյակ (12x19=) 228, որ հաշված 551 թվից կտա (551+228=) 779 իննստասնյակի առաջին տարին, իսկ եթե հաշվենք 562 թվից

Բաբգենի ժողովի և վրաց անջատման թվականները, ինչպես Հիշեցինք, սխալ են: Բաբգենի ժողովը կայացել է 505-506 թվին, համաձայն ժողովի արձանագրության, պահպանված «Գիրք թղթոց»-ի մեջ¹: Կաղանկատվացու 471 թիվը, մեր սրբագրությանը՝ 481 թվականը, հասկանալի կդառնա, եթե Հիշեցինք, որ Ջենոն կայսրը իր հուշակավոր հակաքաղկեդոնական հենետիկոնը հրատարակել է 482 թվին, իսկ իր հաջորդ Անաստաս կայսրը, որ նույնպես շեշտված հակաքաղկեդոնական էր, նման գրություն էր հուշակել 506 թվին, գրեթե Բաբգենի ժողովի տարին: Թվում է, որ թե մեր պատմագիրը, զուգորդության շեղումով, շփոթվել է և Բաբգենի ժողովը տեղափոխել 506 թվից 482 (=481):

Վրաց բաժանման թվականը ևս արհամարելի չէ, եթե 87 տարվան անջատը հաշվենք Բաբգենի ժողովի ստույգ թվականից (505/506+87=) կհանգինք 592-593 թվին: Վրաց պաշտոնական խզումը կատարվեց 609 թվին, բայց շարժումը սկսվել էր 583 թվականից՝ շնորհիվ Մորիկ կայսեր ձախող քաղաքականության: Կաղանկատվացին հետևյալ գլխում (Բ, գլ. ԽԸ) պատմում է, թե ինչպես հույները ջանացին գրով և խոսքով մոլորցնել հայերին և ժողովներ գումարեցին մի անգամ՝ Կ.Պոլիս, երկու անգամ՝ Թեոդոսուպոլիս (Կարին): Պարսկա-բյուզանդական կռիվները վերջացան 591 թվի դաշնագրությանը, որով Պարսկական Հայաստանի մի խոշոր մասն կցվեցին Բյուզանդական Հայաստանին: Մուշեղ Մամիկոնյան այդ միջոցին մայրաքաղաք զնաց, բայց փոխան սպասելիք շնորհների, կայսերական դուռը դավանաբանական խնդիրներ դրեց նշանավոր գորավարի առաջ: Այս առթիվ խորհրդակցություններ տեղի ունեցան ապսպրված հայ եկեղեցականների հետ, հավանորեն 592-593 թվին: Իսկ Թեոդոսուպոլիսի ժողովներն են՝ Թեոդորոս փիլիսոփայապետի գումարածը, երեկ 595 թվին և Հերակլ կայսեր 23-րդ տարվանը՝ 633 թվին:

Մորիկի ժողովը և նրան կապակից Կարինի ժողովը նշանակում ենք 593-595 թվականներին, համաձայն Diegesis-ի տեղեկության, թե քաղկեդոնական վեճերը տևեցին 14 տարի՝ մինչև Աբրահամի կաթողիկոսանալը, ուրեմն 607-14=593: Բացի սրանից, Անաստաս կայսեր Թղթի վերջը կա մի կարևոր ծանոթության, թե Թղթի գրելուց մինչև Մորիկի 13-րդ տարին անցել է 89

կատմանը (562+228=) 790 իննետասնյակի 12-րդ տարին: Նոր տոմարը՝ իննգիսուրանգ կսկսվի ուրեմն հետևյալ 780 թվից և կամ 791 թվից: Կատարմանը բազուհին և Թոմիկ Վանական, անշուշտ, հետևել են այս կիրարկության մեջ հայտնի ավանդության, ընդունված բերն հայ քաղկեդոնական շրջաններում:

¹ «Գիրք բորոց», էջ 42, հմմտ. էջ 220-221:

տարի¹: Մորիկի 13-րդ տարին կլինի 595 թիվը (582+13=595): Հետևաբար, Թուղթը գրված է (595-89=) 506 թվին: Կարծում ենք, որ Անաստասի Թուղթը, ինչպես և Ջենոնի հենետիկոնը թարգմանված են հայերեն 595 թվին՝ սույն տարվան մեջ գումարված ժողովի առթիվ:

Ինչ վերաբերում է Հերակլի ժողովին, որ գումարվեց Կարինում, տեղեկությունները [թեև] խառնակ են, բայց դյուրին է կարգի բերել: Diegesis տալիս է Հերակլի 23-րդ (610+23=) 633 և Խոսրովի մահվան 4-րդ (628+4=) 632 տարին: «Կայսերաց գիրք» ժողովը կայացած է համարում Հերակլի Ժէ-րդ², և կամ ԺԹ (համաձայն ուրիշ օրինակ) տարին, ուրեմն 627-629 թվին: Հերակլ կայսրը Վրաստան և Հայաստան էր 622-628 թթ.: Կայսրը կուղեր հայ և հույն եկեղեցու միջև եղած խտրոցը վերացնել ու երկրի համակրությունը ձեռք բերել պարսկական պատերազմների առթիվ: Հաշտությունը դժվար չէր: Ինքը՝ կայսրը, միակամության և մի ներգործության դավանանքի ջերմ պաշտպան էր, համաձայն Հայոց եկեղեցու և հակառակ հույն եկեղեցու վարդապետության: 622 թվից սկսած կայսրը այդ ուղղությամբ փորձեր արեց՝ խոսեց Կարինի Պողոս Միականի կոչված եպիսկոպոսի հետ, 626 թվին համոզեց Փասիսի եպիսկոպոս Կյուրոսին և 631 թվին նրան նշանակեց պատրիարք Աղեքսանդրին: 633 թվին համաձայնություն արդեն կայացած էր Աղեքսանդրիայում: Կարծում ենք, որ Հայաստանում ևս խնդիրը միանգամից չէ դրվել և լուծվել: Հավանական է, որ 628 թվին Քրիստոսափոր կաթողիկոսի անկումը կապ է ունեցել օրվան խնդրի հետ, և որ վերջնական վճիռը կայացած է 633 թվին: «Սակս ժողովոց» հիշատակարանի տեղեկությանը³, Հերակլ (Հերակլիոս) I իր թագավորության 12-րդ տարում սպանեց պարսից Խոսրով թագավորին և 18 տարի հետո ժողով արավ Կարին քաղաքում: Սակայն Խոսրով սպանվեց, և ո՛չ Հերակլի ձեռքով, 628 թվին: Եվ ուրեմն, ժողով պիտի կայացած լիներ (628+18=) 646 թվին: Հիշատակարանը շփոթել է Հայտնապես Հերակլի ժողովը այն ժողովի հետ, որ գումարեց Կոստանդ [II կայսրը] Դվինում: Այս վերջինիս ստույգ թվականն է 649 (չորս տարի առաջ նախքան Կոստանդ կայսեր ժամանումը ի Դվին= 653 թվին), և գումարված է Կոստանդի նշանավոր Տիպոսի (Typos) հետևանքով (31): Ո՛չ Հերակլ, որ կարինցի հայ ծա-

¹ «Գիրք բորոց», էջ 278:

² «Գիրք կայսերաց», էջ 76:

³ «Գիրք բորոց», էջ 221:

գում ունեւր և ո՛չ իր թոռն Կոստանդ, ոչ ինչ չեն գործել Հայոց եկեղեցու դեմ, և ո՛չ Եզր Ա կաթողիկոս և անգամ Ենթես Գ Իշխանեցի չեն զրթել իրենց ուխտին: Կայսրներն են համակերպվել և ընդունել Հայոց եկեղեցու տեսակետը և ոչ թե հայերն են զիջել: Հայի խորշանքը և անվստահութիւնն այնքան մեծ էր հույների հանդեպ, որ ամեն մի հաղորդակցութիւն, նույնիսկ նպաստավոր, կասկածելի են համարվել: Միակամութիւն և մի ներգործութիւն հողի վրա հաշտութիւն կնքել, նշանակում է Քաղկեդոնի դեմ գործել և ոչ ի նպաստ: Սերեոսի մոտ հայոց պատասխան թուղթը հարազատ չէ¹, այս մասին տեղը չէ երկարել:

Հունաց «յորգաբանութիւն»-ը չօգնեց իրենց հաղթելու հայերին: «Այլ Հայք համբաւէին զՅովհաննու, շարունակում է մեր պատմագիրը, - եթէ ի Յունաց կողմն լեալ, հակառակ բերէր Հայոց. զորոյ զրպարտութեան պատճառ Սողոմոն ոմն միայնակեաց, <որ> յետոյ եղև կաթողիկոս, նորա հարցեալ զվարդապետն իւր Սողոմոն, որ Մաքենոցացն էր հայր, և նա զրով ուսոյց զայս՝ եթէ ոչ պարտեցան Հայք ի հաւատոյ մասին», այլ հաղթվեցան նվիրապետութիւն խնդրում (Բ, գլ. ԽԸ): Ո՞վ է այս Հովհանը:

Ուխտանես բաց է թողել այս տեղիքը: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյան հասկացել է այնպես, թե «ոմանք զրպարտեն զսուրբ հայրն Յովհան Մայրազոմեցի, եթէ նա ասաց, եթէ Հայք պարտաւորեցան ի հաւատոյ մասին. որ և քա՛ւ և մի՛ լիցի»²:

Մեզ թվում է, որ ամբաստանութիւն մեջ հոլովված են երկու անձ՝ Հովհան Բագավանցին, որ արդարև «ի Յունաց կողմ էր» և հակաթոռ կաթողիկոս ընտրվեց Մովսես [Բ կաթողիկոսի] ժամանակ՝ 595 թվին, իսկ մյուսը՝ Հովհան Մայրազոմեցին, որ ասել էր, թե «Հայք պարտեցան»՝ 633 թվի ժողովի համար: Ստեփանոս Օրբելյան պատմում է, որ Եզր [կաթողիկոսը] չէր տարել ժողովին ժամանակակից երկու նշանավոր գիտնական վարդապետներին՝ Մաթուսաղա Սյունեցուն և Հովհան Մայրազոմեցուն, այլ բավական էր համարել Մաթուսաղայի աշակերտ թեոզորոսի ներկայութիւնը: Սակայն, թեոզորոս չէր արդարացրել իր վրա դրած հույներն ու վստահութիւնը և պաշտպանել էր հունաց տեսակետը: Այս թեոզորոսը՝ Կոմիտասի եղբորորդին, շփոթված է անտարակույս Կարնո թեոզոր փիլիսոփայապետի հետ, որ [կաթողիկոս] ընտրել տվեց Հովհան Բագավանցուն:

¹ Սերեոս, էջ 120-134:
² «Պատմութիւն Գահանգի Բիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց», Խատ. Ա, Փարիզ, 1859, էջ 144:

Diegesis ևս գիտե, որ Մաթուսաղա Սյունեցին և նրա հետ Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանը բացակա են եղել Եզրի ժողովին և Հովհան Մայրազոմեցին աշխատել է հեռու պահել նրանց Եզրի միութիւնից, բայց չի հաջողել և երկու եպիսկոպոսները հավանութիւն են տվել Եզրի քաղաքականութիւն: Հերակլի և Կոստանդ [II]-ի ջանքերը՝ հարթել հայ և հույն եկեղեցիների հարաբերութիւնները միակամութիւն վարդապետութիւն գետնի վրա և այս խնդրին նվիրված ժողովների բնավորութիւնը, շատ չուտով մոռացվել և այլափոխվել է, թերևս 680-681 թվի [Կ.Պոլսի] վեցերորդ տիեզերական ժողովի հետադարձ սովերի տակ: Այս ժողովը ջնջեց Հերակլի և Կոստանդի միակամ վարդապետութիւն վերա կանգնած քաղաքականութիւնը և վերադարձավ քաղկեդոնութիւն երկուկամ տեսակետին: Տաս տարի հետո՝ 691 թվին, տեղի ունեցավ Տրուլլոսի (Տրուլլան-Պ.Հ.) ժողովը, ուր հավանորեն ներկա էին և հայ եպիսկոպոսներ: Diegesis հաղորդում է, որ Սահակ Գ Չորսփորեցի [կաթողիկոսը] համակերպվել է ժողովին, բայց վերադառնալով Հայաստան՝ հրաժարվել է և մնացել իր նախկին դավանանքի մեջ: Գուցե այս դեպքերի ազդեցութեամբ է, որ «Սակս ժողովոց» աններելի մոլորութիւն մեջ է ընկել, հավատացնելով, թե Եզրից մինչև Հովհան Օձնեցին, հայ կաթողիկոսները հետևորդ են եղել քաղկեդոնականութիւն:

Սողոմոն վարդապետի թուղթը, գրած իր աշակերտ՝ հետագայում (792 թվին) Հայոց կաթողիկոս Սողոմոն [Ա Գառնեցուն], պահել է մեզ ճշմարիտ հիշողութիւն 633 թվի Եզրի ժողովի էութիւն «Հայք ոչ պարտեցան ի հաւատոյ» մասին: Արդարև, ընդունել Հերակլի և Կոստանդի առաջնի էկթեզոս և երկրորդի տիպոս դավանաբանական հրահանգները, նշանակում է հավատարիմ մնալ հակաքաղկեդոնական քրիստոսաբանութիւն:

Սողոմոն վարդապետի տեղեկութեամբ հայերը պարտվել են նվիրապետութիւն հարցում: Հույները գտել են, որ Հայոց եկեղեցին չունի բոլոր իննը աստիճանները եկեղեցական դասի: «Ո՞վ է պատրիարքն ձեր», - հարց են տվել հույները, - «Ձի չորք միայն կացին ի վերայ երկրի», այն է՝ Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Հռոմի և Եփեսոսի պատրիարքական աթոռները, որոնց հիմնադիրներն են Մարկոս, Մատթեոս, Դուկաս և Հովհաննես առաքյալները: Եփեսոսի աթոռը փոխազրվեց Կ. Պոլիս Հուստինիանոսի ժամանակ, իսկ Մատթեոսի աթոռը՝ Երուսաղեմ: Ենթադրվում է, որ միմիայն առաքելադիր եկեղեցիներին է վերապահված ինքնուրույն և անկախ վարչութիւն իրավունք և ուրեմն հայերն

իրենց ինքնուրույնությունն արդարացնելու համար պետք է ցույց տաին իրենց եկեղեցու առաքելական ծագումը: Հույներն ասում էին, որ Լուսավորիչ ձեռնադրվեց Կեսարիա և եթե այժմ անկախ եք համարվում «ցուցէ՛ք զպատրիարքն, ընդ որով դասի արքեպիսկոպոսապետն ձեր, որ մինչև ցայսօր (!) ընդ մեօք էր»: Հույներն իրենց մեծաբանությունը «փոքրկացուցանել ջանային զկայս հանգստեան Թադէոսի առաքելոյ՝ չունել եպիսկոպոսապետ և մետրապոլիտ» (Բ, գլ. ԽԸ): Հայերին դժվար էր զինաթափ անել հակառակորդին՝ հիշելով որ Հայոց եկեղեցու բուն հիմնադիրն է Թադեոս առաքյալը: Հետևապես և [Հայոց] կաթողիկոսն է նրա աթոռի պատրիարքը, բայց որ արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ, և մետրոպոլիտ չունեին, այդ պետք է խոստովանեին: Իրենց պարտությունը, ուրեմն, այս կետումն է:

Բյուզանդական և Հայ եկեղեցիների տարբերությունը վարչական կազմի տեսակետից բացատրել ենք պատմական լույսով մեր ռուսերեն աշխատության մեջ¹: Բյուզանդականը համակերպվել էր պետական վարչական բաժանմունքին, իսկ Հայ եկեղեցին՝ իր երկրի նախարարական պատկերին: Առաջինն ուներ մի շարք մետրոպոլիտներ՝ ստորադաս եպիսկոպոսներով: Կային և բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց եպիսկոպոսը կոչվում էր սկզբում ավտոկեփալ՝ «ինքնազուլա», իսկ հետագայում՝ արքեպիսկոպոս: Սրանք չունեին ստորադաս եպիսկոպոսներ: Հայ եկեղեցու պետը չունեի ո՛չ մետրոպոլիտներ և ո՛չ արքեպիսկոպոսներ, այլ միայն բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Ինչ որ Մովսես Կաղանկատվացին պատմում է այս բացատրելու խնդրի մասին, հետաքրքրական է: Որպես թե հայերը հայտարարել են, թե իրենց արքեպիսկոպոսը Աղվանից կաթողիկոսն է և մետրոպոլիտը՝ վրացը: [Վրաց] Կյուրիոն [կաթողիկոսը] չի ընդունել, ըմբոստացել է և անցել քաղկեդոնականության: Հունական զորավարները պաշտպանել են վրաց գահերեցությունը հանդեպ Աղվանից, բայց սրանք չեն հոժարել, ցույց տալով որ Եղիշա առաքյալը քարոզել է և հիմնել Գիսի եկեղեցին «նախկին քան զՀայք»: Ուստի և չեն ուզեցել անգամ հնազանդվել Հայոց եկեղեցուն:

Այս պատմությունն երկբայելի է², բայց եթե անգամ հնարված է, լավ արտացոլում է պատմական մի իսկություն: Վրաց և աղ-

վանից անջատումը ներշնչված էր ամենեն առաջ ազգային ուրույն եկեղեցի ունենալու ձգտումից: Դավանաբանական խզումը լուրջ գաղափարական շղարշ էր արդարացնելու համար վարչական անկախությունը: Նույն հողի վերա է ծագել և Ուխտանեսի մոտ պահված պարզամիտ ավանդությունը: [Հայոց] Աբրահամ [կաթողիկոսի] առաջին տարին վրաց և աղվանից արքեպիսկոպոսները գալիս են նորընտիր կաթողիկոսին տեսություն: Աբրահամը «Ընկալեալ զնոսա մեծաւ պատուով և սիրով Հոգւոյն որպէս օրէն է, և նստուցեալ զնոսա յուրաքանչիւր գահի, որպէս սովորութիւն էր նոցա նստել»: Սեղանի վերա «օրհնեցին և կերան մինչև ի ժամ գինոյ», երբ Աբրահամ կաթողիկոսն առաջարկեց գինու բաժակը նախ Աղվանից արքեպիսկոպոսին և ապա՝ Վրաց: Կյուրիոն նեղացավ, ասելով որ ինքն էր արժանի առաջին բաժակի, քանզի «վիճակաւ վերագոյն եմ քան զդա, և եպիսկոպոսօք ևս առաւել, իսկ հաւատով նախ քան զդա ի սրբոյն Գրիգորէ և այսր»: Աբրահամ չկարողացավ համոզել Կյուրիոնին, որ Աղվանից արքեպիսկոպոսը հասակով ավելի ծեր էր, ուստի և «պատիւ արարի զայն նորա ծերութեանն»: Ահա թե ինչու «փառասէր, մարդագաւան», Կյուրիոնը բաժանվեց «սակս միոյ բաժակի»¹:

Վրաց և աղվանից բաժանումից հետո հայերը առաջարկում են մետրոպոլիտության պատիվը Մարդպետական եպիսկոպոսին: Սա պահանջում է ունենալ երկու կամ երեք ստորադաս եպիսկոպոս: Այս հավանությունը վտանգավոր է համարվում և մետրոպոլիտության տիտղոսը հատկացնում են Սյունյաց եպիսկոպոսին: Սյունեցիք որպես մետրոպոլիտ պարտավոր էին հիշելու կաթողիկոսին եկեղեցում և իրենց պաշտոնական տիտղոսն էր «հոգևոր տէր»: [Հայոց] Եղիա կաթողիկոս Աղվանք գնալիս (704 թվին), թույլ է տվել իրեն Երիցո վանքում (Երիցվանք - Պ. Հ.) «խակագործութիւն», որով և ընդունված հարաբերությունները կաթողիկոսարանի և Սյունյաց աթոռի միջև խանգարվել են: Կաղանկատվացին ասում է, թե «Այսպէս զետեղեցին զինն դասս»: Սակայն առանց արքեպիսկոպոսի, ինչը դասը չի լինի, այլ միայն ութ: Պետք է կարծել, որ Մարդպետականը մնում է հաշվի մեջ:

Այս պատմության մեջ արտահայտվում են Սյունյաց անջատական տրամադրությունները: Պատմությանը հետևում է Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսի Թուղթը Ամարասա Մխիթար եպիսկոպոսին (Բ, գլ. ԽԹ), ուր, կաթողիկոսի անունից հետո, առաջին տեղը բռնում է Թեոդորոս Մարդպետական եպիսկոպոսը և երկրորդ

¹ Ուխտանես, գլ. ԿԲ, էջ 118:

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, гл. XII – Нахарарство и иерократия (32).

² Հովիհաննես Կաթողիկոս [Դրասխանակերտցի] գիտն այս պատմությունը (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 41-42):

Դավիթ Սյունյաց եպիսկոպոս¹: Թվում է, թե այստեղից է ծագել այս երկու եպիսկոպոսությանց մետրոպոլիտոսության արժանի համարվելու միտքը:

Աբրահամ [կաթողիկոսի] Թուղթը կարևոր վավերագիր է և շատ ավելի ընդարձակ, քան բերում է Կաղանկատվացին, ինչպես երևում է նրա պատճենից՝ «Գիրք թղթոց»-ում: Այստեղ պակաս է միայն վերջին մասը՝ ձեռագրից թերթ ընկած լինելու հետևանքով: Կաղանկատվացին բերում է Թղթի սկիզբը և վերջին մի հատված, որ մասամբ լրացնում է «Գիրք թղթոց»-ի պակասը:

Կաղանկատվացու Պատմության Ծ գլուխը նշխարների պատմությունն է: Գեղամա գավառի Բրտի այրք անապատից Հովսեփ վանականը տեղափոխվում է Արցախի Յղերկք գյուղը: Տեղի Միհր եպիսկոպոս ապաստան է տալիս նրան, եկեղեցի են շինում: Միհր մահանում է 12 տարուց հետո և նրան հաջորդում է Անգրեաս [եպիսկոպոսը]: Հովսեփ մտահոգ է, որ նորաշեն եկեղեցին նշխարներ չունի:

Լսում է, որ Մխիթար անունով մի անապատական բերել է Երուսաղեմից Արցախ Ս. Ստեփանոսի և Ս. Գևորգի նշխարներից, նույնպես և Տավրոս լեռներից անցնելիս Ս. Անդրեի վկայարանից Հայթախթել այս առաքյալի նշխարներից մի մաս: Հովսեփ հաջողում է համոզել Մխիթար անապատականին ղետեղել բոլոր մասունքները Յղերկաց եկեղեցում: Հովսեփ ցանկանում է ձեռք բերել նաև Ս. Հովհաննես Մկրտչի նշխարները, ուստի ուղի է ընկնում դեպի Երուսաղեմ: Սակայն նա ձեռնունայն վերադառնում է Գեղամա իր հայրենի գավառը և Պուհավանքի մեջ պահված [Հովհաննես] Մկրտչի, Թովմաս առաքյալի և Ստեփանոս Նախավկայի նշխարները փոխադրում է Յղերկք: Այս պատմության մեջ մի կարևոր սկանրի կա. «Եւ չոգայ, - պատմում է Հովսեփը, - հասի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և զերկրպագութիւն անդ կատարեալ, մեծաւ տրտմութեամբ դարձայ, վասն զի ամենքեան էին ցերկեալ և հաւանեալ աշխարհակործան ժողովոյն. որոց ողջոյն անգամ ոչ տուեալ՝ եկի ի գաւառն իմ Գեղարքունի» (Բ, գլ. Ծ): Ի՞նչ ժողովի մասին է ակնարկը: Հովսեփ հաստատվել է Յղերկք գյուղում Հերակլ կայսրի (610-640) և Հագկերտ III արքայի (632-652), Հայոց կաթողիկոս Եզր Ա Փառածնակերտցու (630-640), Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի († 637), Սյունյաց Գրիգոր իշխանի († 637), Մաթուսաղայի ուսուցչապետության,

¹ Կաղանկատվացու մոտ Դավիթ եպիսկոպոսը բռնում է երրորդ տեղ, որ գրչի սխալ է: «Գիրք թղթոց»-ում երկրորդ տեղն է (էջ 196):

Գարդմանի իշխան Վարազ-Գրիգորի օրով, ուրեմն 630-637 թվերի միջոցին: Մնացել է 12 տարի, հետո գնացել է Երուսաղեմ, ուրեմն 642-649 թվերի մոտերքը: Մի կամքի և մի ներգործության վեճերի ժամանակ էր և գիտենք, որ Երուսաղեմի պատրիարք Սոփրոնիոս (634-638) ժողով գումարեց Երուսաղեմ ընդդեմ մի ներգործության դավանանքի: Կարծում ենք այս ժողովն է, որ Հովսեփ որակում է որպես «աշխարհակործան», հայ դավանության հակառակ լինելու պատճառով:

Երկրորդ գրքի վերջին երկու գլուխները՝ ԾԱ («Վասն որ ի սուրբն Երուսաղէմ եկեղեցւոյ շինուածք թուով և հիմնադրելով. ստոյգն գտցես անդանօր») և ԾԲ («Անուանք վանորէից, որ յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղվանից անուն, զոր երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ ուսաք, այս են») նվիրված են Երուսաղեմ գտնված Աղվանից վանքերին¹:

¹ Քաղված Անաստաս Վանականի գրություններից, տե՛ս «Անաստասայ վարդապետի վասն վանորէից Հայոց, որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ», Վենետիկ, 1896:

նստեալ ի Պարտավ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսերն Յունաց, զնա քարոզէ յազօթս» (Գ, գլ. Ե): Այս ամբաստանութեան մեջ զայրութի սլաքն ուղղված է նենգամիտ կայսեր դեմ ավելի մեծ չափով, քան Աղվանից թշվառ Ներսես կաթողիկոսի:

Ներսեսի 14 տարի ուղղափառ, այսինքն՝ հայերի հետ, լինելը և 3 1/2 տարի չարափառ, այսինքն՝ հայերից դատվելը, էապես այլ բան չէ նշանակում, քան որ Ներսեսը մնացել էր հավատարիմ Հուստինիանոս II-ի օրենն ծագած տրամադրություններին: Եվ որովհետև Աղվանք անմասն էին 700-704 թվերի ապստամբական շարժումներին, Ներսես չընդգրկեց հակաքաղկեդոնական խիստ հակադարձ քարոզը, որ սաստկացավ Հայոց մեջ՝ շարժումների ձախորդութեան հետևանքով:

Ներսեսի «Նզովից գիր» տալը և Հովելի մահից հետո այդ գրի գողանալը եպիսկոպոսութեամբ կաշառված Զաքարիա վանականի միջոցով՝ ձրի հերյուրանք են հետին ժամու: Նման գիրը չէին տված Ներսեսի նախորդները՝ Եղիազար, Ուխտանես, Վիրո, և հավանական չէ, որ Ներսես տված լիներ: Աղվանից հայրապետների անջատական ձգտումը հայտնի է, ինչպես և անժխտելի նրանց քաղկեդոնական հակումները, Ներսես քավեց բոլորի մեղքերը: Հայոց Եղիա կաթողիկոս հասավ իր գլխավոր նպատակին՝ ենթարկել Աղվանից հայրապետությունը իր աթոռին, վերապահելով ձեռնադրություն արտոնությունը:

Ներսեսին հաջորդ ընտրվեց Սիմեոն, նախապես գրով նզովելով Քաղկեդոնի ժողովը, Լևոնի տոմարը և Մաքսիմոսի վարդապետությունը: Սա (Մաքսիմոսը - Պ. Հ.) հայտնի եկեղեցական էր, որ դեմ ելավ միակամություն ուսման և մեռավ աքսորի մեջ՝ 662 թվին: Պարտավի ժողովը, ուր [կաթողիկոս] ընտրվեց Սիմեոն, արձանագրեց, թե «ի սուղ ինչ ժամանակս կաթողիկոսքս մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին, իսկ այժմ զի անփորձ և անընտրող գործով եղև, և հերձուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ և ձերոյ (Եղիայի) հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղվանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռէն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս» (Գ, գլ. Ը):

Շերո իշխանն իր ստորադրյալ աշխարհիկ տերերով նմանապես [թուղթ] գրեցին և թուղթը տարան Աբդ ալ-Մալիքին, որտեղ իշխանների անունները ցուցադրեցին սպառնալով՝ «եթէ զորս ի սոցանէ գտանեն երկաբնակ եղեալ, սրով և գերութեամբ սպառեսցեն» (Գ, գլ. Ժ):

Սիմեոն հայրապետական իշխանությունը վարեց մեկուկես տարի, ուրեմն 704-706 թվերին: Աթոռը ժառանգեց Միքայել, որ իր նախորդի նման հավատարմության գիր է տվել ընտրական ժողովին, որ գումարվեց Շամքորի Բերդո վանքում: Իշխանները ևս Շերոյի գլխավորությամբ մի թուղթ են ստորագրել, որ պակասում է Կաղանկատվացու հրատարակության մեջ, բայց պահված է էջմիածնի ձեռագրում թիվ 58: Հարկավոր ենք համարում բերել այստեղ այդ հետաքրքրական վավերագիրը՝

«Այլ ի նոյն գրոց տեսուն Վիրոյի Աղուանից կաթողիկոսի. յառաջարան պատմութեան աշխարհին Աղուանից: Կանոնք և սահմանադրութիւն ժողովոյն Աղուանից, որ եղև ի ժամանակս Եղիայի Հայոց կաթողիկոսի, որ էր ԼԱ. աթոռակալ ի սրբոյն Գրիգորէ:

Ի ժամանակին յորում կարգեցաւ ի քահանայապետութիւն Աղուանից Միքայէլ քահանայ խօսեցաւ աթոռակցօքն իւրովք, որք էին.

- (1) Յովհաննէս Կապաղակու եպիսկոպոս,
- (2) Սահակ Ամարասուե եպիսկոպոս,
- (3) Եղիազար Հոշոյ եպիսկոպոս,
- (4) Իսրայէլ Մեծկուանից եպիսկոպոս,
- (5) Զաքարիա Մեծիրանց եպիսկոպոս,
- (6) Յովակիմ Գարդմանայ եպիսկոպոս, յաղազս բարեկարգութեան աշխարհիս և ուղղափառութեան հաւատոյս:

- (1) Արդ ես Շերոյ ապիհի<պատ> պատրիկ Գարդմանայ տէր և Աղուանից իշխան,
- (2) Վարագ-Գրիգոր պատրիկ Աղուանից սպարապետ,
- (3) Բաբ ի Շահր Փերոզեան,
- (4) Զառմիհր ի Վարագ-Քուրդաքեան,
- (5) Թէոդորոս Վատամ Յարևմանեան,
- (6) Ռոստոմ ի Վաչագան ի Վարագաք<ոյ>եան Յունաստահան,
- (7) Վահան ի Վարազվահանեան,
- (8) Սմբատ ի Քարոյեան,
- (9) Մահումատ ի Ղանքարեան,
- (10) Գրիգոր ի Ռահատեան,
- (11) Պատրիկ ի Քամղիտան,
- (12) Արևքո<յ> ի Վարոքեան (=Վար<ազ>ք<ոյ>եան?),
- (13) Շերոյ ի Մերդանշահեան,
- (14) Վարդիշ ի Թամդիկան հիւպատոս.

ՁԸ թուականութեանս Հայոց այսպէս կանոնեցաք, թե յորժամ դուք ձեռնարկէք յազագս քաղկեդոնական աղանդոյն և կամ Մայրագոմեց<ւ>ոյն, եթէ վասն պայլիկեանց և թէ վասն խառն ամուսնութեան և թէ զի՞նչ և իցէ, ոչ ոք կարէ ելանել ըստ ձեր հրամանէ. և եթէ ոք ելանէ յԱստուծոյ դատապարտեալ եղիցի, և դուք իշխան լիջիք ըստ կամաց ձերոց դատել և ոք յիշխանաց չունի իշխանութիւն օգնել և ի պայմանիս զոր կարգեցաք հաստատուն կացցուք:

Եւ կնքեցի զգիրս ես Շերոյ ապահի<պատ> պատրիկ, Գարդմանից տէր և Աղուանից իշխան, հանդերձ ամենայն ազատօք»¹:

Ուշագրութեան արժանի է, որ «Աղուանից պատմութիւն»-ը կոչված է այստեղ «Գիրք Վիրոյի Աղուանից կաթողիկոսի յառաջաբան պատմութեան»: Հարկավ, այս է նշանակում, թե գիրքը Վիրոյի հեղինակութունն է, այլ որ պատմում է Վիրոյի մասին: Ժողովի արձանագրութունն առնված է [Կաղանկատվացու] Գ գրքից, իսկ Վիրոյի պատմութունը Բ գրքում է: Ասել է, թե Գ գիրքը կազմում է մասն Բ գրքի և ոչ թե անջատ կամ հավելածո գործ է:

Ժողովի թվականի մեջ «Հայոց» բառը գրչի վրիպակ է՝ փոխան «Տաճկաց»: Տաճկաց 88 թվականը = է 706 թ. դեկտեմբերի 12-707 թ. նոյեմբերի 30: Ժողովի կանոնք և սահմանադրութունն չկան, ընդօրինակողը բաց է թողած: Ինչպես 704 թվի ժողովի առթիվ, այս անգամ ևս Շերո մյուս իշխանների հետ վատահոթութեան և համերաշխութեան թուղթ է ստորագրել նորընտիր կաթողիկոսին: Շատ տարօրինակ է Մայրագոմեցու անունը քաղկեդոնական աղանդի և պավլիկյանների կողքին: Երևի ժողովն ի նկատի է ունեցել Մայրագոմեցու մի քանի աշակերտներին, որոնց գործունեությունը պախարակելի էր, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը²: Թերևս Մայրագոմեցու բարի հուշակր խնայելու և անտեղյակներին գայթակղություն չպատճառելու դիտավորութեամբ է, որ ժողովի արձանագրութունը հանել են Կաղանկատվացու Պատմութեան էջերից:

Աղվանից աթոռը ուներ վեց եպիսկոպոսություն՝ Կապադակ, Հոչ (Յոչ), Ամարաս, Գարդման, Մեծկողմանք, Մեծիրանք: Նախորդ՝ 704 թվի ժողովին ներկա էին միայն չորս եպիսկոպոս, Մեծկողմանց Իսրայել եպիսկոպոսն աքսորված և Մեծիրանց աթոռը թափուր լինելով: Վեցերորդ դարում, Աղվանից Աբաս

¹ Մամուել Անեցի, էջ 286, ծան. 28:
² Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 46:

Հայրապետի օրով Աղվանք հաշվում էր յոթն եպիսկոպոսական աթոռ, ինչպես թված են Հովհաննես Բ Գաբեղենացու թղթի մեջ¹, բերված նաև Կաղանկատվացու մոտ (Բ, գլ. է)՝ Բաղաեստ (?), Կապադակ, Ամարաս, Բաղասական, Շաքի, Գարդման և Մեծկողմանք: Շաքի հետագայում անցել է հավանորեն վրաց եկեղեցուն, իսկ Բաղաեստ խանգարված անունը և Բաղասական գուգակչիոն են Հոչ և Մեծիրանց: Հետաքրքրական է, որ Diegesis-ի վրաց թարգմանությունն մեջ ասված է, թե Կոմիտաս կաթողիկոսը յոթն եպիսկոպոսություն զիջավ աղվաններին, որով նրանց իր կողմը քաշեց և մերժել տվավ Քաղկեդոնի ժողովը²:

704 թվի ժողովին ներկա էին, ուրիշների թվում, նաև Ներս-Միհրի վանաց տանուտեր, Գտո վանաց տանուտեր, Կատարո վանաց տանուտեր և Հովսեփա վանաց տանուտեր: Նախարարական իրավակարգին հատուկ տանուտեր բառը գործ է ածված այստեղ այն իմաստով, որ ընդունված է եղել Հայ քաղկեդոնական միջավայրում, որտեղից և անցել է վրաց մոտ: Հոչակավոր բյուզանդական գորավար Գրիգոր Բակուրյան, որ ծագումով աներկբայ Հայ էր, բայց դավանանքով քաղկեդոնական, կառուցել է Բուլղարիա նշանավոր Պետրիցոս վանքը, այժմ Բազիկովո, 1083 թվին: Վանքի կանոնադրությունը հասել է մեզ և այնտեղ Բակուրյան ասում է, որ kellarites կոչվում է վրացերեն տանուտեր³: Kellarites կազմված է լատին cella («չտեմարան»), cellarius («չտեմարանապետ») բառից՝ հունական ածանցով և վանական կյանքի մեջ նշանակում է «տնտեսապետ», որ կարող է լինել երբեմն ինքը՝ վանահայրը: Մի նոր ապացույց, թե որքան Հայ եկեղեցին համակերպվել է տիրող իրավակարգին, որի հետևանքով վանական տնտեսությունը այլ բան չէր նկատվում, քան մի նախարարական տանուտերություն:

Միքայել կաթողիկոսին է պատկանում Գ գրքի ԺԴ գլուխը, որ մի ճառ կամ քննություն է, թե երբ պետք է տոնել Քրիստոսի ծնունդն ու հայտնությունը: Երկաբնակները տոնում են ծնունդը դեկտեմբերի 25 և հայտնությունը՝ հունվարի 6: Մինչդեռ Հայոց և աղվանից եկեղեցին երկու տոնը կատարում է միասին՝ հունվարի 6-ին: Երկու կողմի մեկնակետը Եղիսաբեթի հղիության օրն է:

¹ «Գիրք քրոց», էջ 81:
² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա (Ե-Ժ դար), Երևան, 1934, էջ 37-38:
³ Լ. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos" (Bačkovo) en Bulgarie. Texte original publié par le R. P. Louis Petit, univ. «Византийский временник», 1904, т. XI, прил. I, гл. IV. (33).

Երկաբնականների հաշվով Զաքարիա կատարեց քափուխյան տոներ, որ [հրեաների] թշրի ամսի (հոկտեմբերի - Պ. Հ.) 10-ին էր և գնաց տուն և հետևյալ թշրի 11-ին եղիսաբեթ հղիացավ: Հակառակորդներն առարկում էին, որ Զաքարիա քափուխյան օրը տոնեց թշրի 10-ին, այլև տաղավարահարաց տոնը՝ թշրի 22-ին և ապա մերձեցավ իր կնոջ, ուրեմն հղիությունը պետք է հաշվել ամսի 23-ից, այսինքն՝ 12 օր ուշ, քան երկաբնականներն են հաշվում: Վեց ամսից հետո հրեշատակն ավետեց Մարիամին: Երկաբնականները համարում են, որ դա մարտի 25-ն էր, իսկ հակառակորդները՝ 12 օր ուշ, այսինքն՝ ապրիլի 6-ը: Այս հաշվով երկաբնականների ծնունդը կգա 9-ը ամիս հետո՝ դեկտեմբերի 25-ին, իսկ հակառակորդների հաշվով 12 օր ուշ՝ հունվարի 6-ին: Ազգանից Միքայել հայրապետ հիշում է, որ «Մարկոս՝ հայրապետն Երուսաղէմի, որ մի էր ի Նիկիական հարցն, որ յիւրում խրատական Թղթին գրեաց ի Հայս յաղագս մկրտութեանն, եթէ ի միում աւուր տօնեմք զԾնունդն և զՄկրտութիւնն» (Գ, գլ. ԺԴ): Մարկոս վրիպակ է, փոխան Մակարի, որ իրավամբ Թուղթ է գրել ի հայս¹: Բայց այս Թղթի մեջ խոսք չկա ծննդյան մասին: Ազգանից կաթողիկոս Աբասին ուղղված Թղթում Մակարի հաջորդ Հովհաննես հիշատակում է, որ Մակար և Եփսոքիոս երկու Թուղթ են գրել՝ «Գիր հաւատոյ» և «Գիր» կարգաց եկեղեցոյ»²: Հավանորեն «Գիր հաւատոյ»-ի մեջ է եղել ծննդյան մասին քննությունը: Ամեն պարագային Միքայել [կաթողիկոս] պարտական է այս տեղեկությունը Գրիգոր Արշարունու, որի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» գործի մեջ գտնում ենք նույնը. «Որպէս և Մակար Երուսաղէմի հայրապետն յիւրում խրատական Թղթին ի Հայս յաղագս մկրտութեանն, թե ի միում աւուր տանիմք զծնունդն և զմկրտութիւնն»³:

Միքայելի վկայությունը, թե «Ծնունդ և Յայտնութիւն և Աւետիքն մին տօն կատարէ եկեղեցի» կարող է տարօրինակ թվել շատերին, բայց ճշմարիտ է: Ավետյաց տոնը մարտի 25, թե ապրիլի 6, հայտնի է նախ քան 692 թվի ժողովը: Մեր եկեղեցին գո-

¹ «Գիրք բղրոց», էջ 407:
² Հովհաննես Եպիսկոպոսի Թուրքը իրատարակել է Կ. Տեր-Մկրտչյան «Այս Թուրք Յովհաննու Երուսաղէմի Եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղուամից կաթողիկոս», տես «Արարատ», 1896, մայիս, էջ 252-256:
³ Վենետիկո Միսիթարյան ձեռագրապահոց, ձեռագիր քիվ 475, Թուրք ԵԲ: Կաղանկատվացու մոտ Մակար դարձել է Մարկոս և ավելացրած սխալ տեղեկություն, «որ մի էր ի Նիկիական հարցն»: Հայր Ն. Ալիյանյանի («Թուրք Մակարայ Բ Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրբանես Եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ», Վիեննա, 1930) ուշադրությունից սպրդել է Միքայելի Թղթի այս տեղիքը:

նե տոնում էր հունվարի 6-ին: Պարիսի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիր Տօնապատճառի մեջ ասված է. «Արդ նախ քան զհայտնութիւն Տեառն յունուարի ի Ե(=5-ին) սկսանի եկեղեցի ուղղափառաց ի մէջ գիշերի գերգս աւրհնութեան Աստուածամաւր Կուսին և յայտ առնէ զաւետիս զայստեան Քրիստոսի»¹: Կեղծ-կաթողիկոս Սահակ իր ամբաստանազրի մեջ իրավունք ունեն ասել, որ «Հայերը տոնում են Ավետիքը հունվարի 5-ին»²:

Միքայել կաթողիկոս գրում է. «յընթերցուածին ասէ վասն Դաւթի և Յակոբու եթէ յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն Քրիստոսի»: «Ընթերցուած»-ը այն եկեղեցական գիրքն է, որ կոչվում էր «Տօնական» և ուր դեկտեմբերի 25 նշանակված է Դավթի և Հակոբու հիշատակը և հետևյալ նկատողությունը՝ «յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն»: Այս նկատողության առթիվ է Միքայելի մեկնությունը, թե Ծնունդ տոնում էին 25 դեկտեմբեր հեթանոսությունից և ո՛չ հրեությունից դարձած քրիստոնյաները, որովհետև «ի հեթանոսութեանն սովոր էին ծնունդ արեգական կատարել յայնմ աւուր»: Արդարև, դեկտեմբերի 25-ը հայտնի էր որպես dies natalis Invietի՝ «Օր ծննդեան Անհաղթի», այսինքն՝ Միհրի, որի պաշտամունքը մուտք էր գործել Հռոմի Հելիոգաբալոս կայսրի օրով (218-222): Միհր տեղի էր տվել պարզորեն Քրիստոսին: Այս է դեկտեմբերի 25-ին ծնունդը տոնելու սովորության ծագումը: Սուրբգրեանական և կամ լուսնի և արևի տարվան տարբերության վերա հիմնված հաշիվները սքոլաստիկ պատճառաբանություններ են, որոնց միակ արժեքն իրենց սրամտությունն է:

[Ը]

Կաղանկատվացու Պատմության երրորդ գիրքը սկսվում է Մահմեդի (Մուհամմեդ - Պ. Հ.) հակիրճ կենսագրությամբ, որին հետևում է նրա հաջորդների ցանկը և զահակալության տարիները: Ցանկը կանոնավոր է՝ ընդհանուր առմամբ³: Խալիփաների իշխանության տարեթիվերը խանգարված են գլխավորապես ընդօրինակողների գրչի տակ: Օրինակ, Աբուբեքր Աբուհիփյան ամս Թ, պետք է կարդալ՝ ամս Բ: Մավիա ամս Թ, ուղղելի է՝ ամս ԺԹ և

¹ Պարիս, Ազգային Մատենադարան, ձեռագիր, քիվ 114, քուրք 38:
² Patrologiae cursus completus, Series Graeca, ed. I. P. Migne, t. CXXXII, col. 1228, 1230.
³ Ուրման իրն Քան կարդալ՝ իրն Ավիան. Affan:

այլն: Զբաղելու չենք ցանկի քննությամբ: Մեզ հետաքրքրում է մասնավորապես ցանկի վերջին անունները:

Աբրեհիմ՝ ամս Ժ,

Հարուն Երկրորդ՝ «նստաւ ի Մահմէտայ ամիրմուճնի ե հայ թուականն էր ԲՃՀ» (Գ, գլ. Բ): Աբրեհիմ (Աբրահամ) այն խալիփան է, որ հիշվում է Ի գլխում. «Այլ յԲՃՅէ թուականին Հայոց Աբրահամ ամիրմուճնի զնա զօրու մեծաւ յաշխարհն Հոռոց ե հառ զմեծ քաղաքն զԵմորիայ սրով ե գերութեամբ, ե անտի դարձաւ ի բնակութիւն իւր: Սա է Աբու Սահակն»¹:

Աբրեհիմն է ուրեմն Աբուխահակ Մուհամմադ ալ-Մուխասիմ, որ թագավորեց 833-842 թվերին՝ և Հ[այոց] թ[վականության] 287 թվին = 838 թվին, առավ Ամորիա քաղաքը:

Աբրեհիմի հաջորդ Հարունն է Աբուջաֆար Հարուն ալ-Վասիկ, որ գահ բարձրացավ 842 թվին: Կաղանկատվացու բնագիրը՝ Հարուն Երկրորդ «նստաւ ի Մահմէտայ ամիրմուճնի», պետք է կարդալ ոչ երկրորդ, այլ <քսաներորդ> երկրորդ (Թերևս, ավելի ճիշտ <քսաներորդ> երրորդ): Արդարև, պատմագրի ներկայացրած ցանկից արդեն երևում է, որ Հարուն 23-րդ գահակալն էր Մահմեդից հետո: Սխալ է նաև Հայոց թվականը՝ 270=821, փոխան ԲՃԴ=290, այսինքն՝ 842 թիվը, Հարունի գահակալության տարին: Հարունի իշխանության տարիները չեն նշանակված, որ կարող է կարծել տալ, թե հեղինակը գրել է Հարունի օրով (842-847): Ամեն պարագային այդ հեղինակը մեր պատմագիրը չէ այն պարզ պատճառով, որ միևնույն գլխի մեջ (Ի) պատմում է ոչ միայն Հարունի օրով կատարված անցքերը, այլև նրա հաջորդների՝ Զափրի, այսինքն՝ Մութավաքիլի, այլև հետևյալ տարիների անցուղարձը: Մեր պատմագիրը ցանկն առել է ուրիշ տեղից: Ստորև կվերադառնանք այս խնդրին:

Ցանկից հետո պատմագիրը տալիս է Աբդ ալ-Մալիքի օրով պատահած եկեղեցական գործերի պատմությունը մինչև Գ-ԺԴ գլուխները: Հետևյալ ԺԵ գլ[ուխը] ամփոփում է քանի մի տողի մեջ արաբական առաջին արշավանքները: Հերակլին հաջորդեց Կոստանդին և թագավորեց «ամս Գ: Ի սորա աւուրս տիրեցին Ասորւոց Տաճիկք ե արկին ընդ հարկաւ գեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի. <և հայ թուականն Ձ լինէր>: Իսկ Կոստաս՝ սորին որդի, ամս ԲԹ: Ի սորա հինգ ամին Արաբիոյ կռիւն եղև. և ի

¹ Ինչպես կտեսնենք ստորև, այս կտորը պակաս է ներկա երկու հրատարակությանց մեջ:

վեցն Տաճիկք եկին ի Հայս. և առաւ Դուին ի Տաճկաց և որք գերեցան ԼԵՏ»:

Այս տողերն առնված են «Անանուն ժամանակագրութիւնից», ուր կարդում ենք. «Կոստանդին՝ ամս երիս: Ի սորա աւուրս տիրեցին Տաճիկք Ասորւոց, և արկին ընդ հարկաւք գեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի:

Կոստանդին՝ որդի Կոստանդնի, թոռն Հերակլի, ամս քսանհինն: Ի սորա երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց <ի Ղ թուականին> և եղև համար գերելոցն ԼԵՏ»¹:

Կաղանկատվացին ընդօրինակել է իր աղբյուրի, նաև թերևս գրչի, սխալները: Հերակլի որդի Կոստանդին թագավորեց ոչ թե երեք տարի, այլ՝ երեք ամիս: Ըստ Թեոփանեսի, Կոստանդին թագավորեց իսկապես չորս ամիս²: Հավանական է, որ Անանունի ամս Գ գրչական վրիպակ է՝ փոխան սկզբնական ամիսս Դ:

Արաբները գրավեցին Երուսաղեմ և Ասորիք 637-638 թվերին³, Հերակլի օրով և ոչ նրա որդու, ուստի և Հայկական թվականը՝ 80=631, որ անձանոթ է Անանունին, պատկանում է Կաղանկատվացուն և իր սխալ հաշվի արդյունք է: Հերակլի թոռի անունն իսկապես Կոստաս էր, բայց կոչվեց իր հոր անունով Կոստանդին⁴: Կաղանկատվացին ունի Կոստաս, այնինչ Անանունի մոտ Կոստանդին է: Չենք կարծում, որ մեր պատմագիրն այլ աղբյուր ունի նույն այս անվան համար, քան Անանուն: Թերևս Անանունի իր օրինակի մեջ եղել է Կոստաս՝ փոխանակ Կոստանդնի: Կաղանկատվացին Անանունից գիտե, որ Կոստաս թագավորել է 29 տարի: Սակայն Կոստաս թագավորել է 27 տարի և ոչ թե 29-ը: Կաղանկատվացին պահել է հավատարմորեն Անանունի սխալը, հակառակ որ Զեանչերի պատմությունն մեջ Կոստասին տալիս է 30 տարի:

Սխալ է նաև Կաղանկատվացու տեղեկությունը, թե Արաբիո կռիվ եղավ Կոստասի հինգերորդ տարին և Դվինի առումը՝ վեցերորդ տարին: Անանուն չունի առաջին կոպի հիշատակություն, իսկ Դվինի առումը դնում է Կոստասի երկրորդ տարին, համաձայն Ղևոնդի⁵: Արաբիո կռիվը այն կռիվն է, որ տեղի ունեցավ ի

¹ «Անանունն ժամանակագրութիւն. խմբագիր յօրինեալ յէ դարոս», էջ 77:
² Theophanes, p. 522.
³ Անդ, էջ 520:
⁴ Սեբեոս, էջ 112 «զԿոստաս...անունն յանուն հարն իորոյ»:
⁵ Ղևոնդ, էջ 9:

Մարս «յառաջնումն ամի Կոստանդեայ թագաւորին Յունաց»¹: Հետեւապես Կաղանկատվացու՝ «ի սորա Ե ամին» վրիպակ է, սխալ ընթերցում՝ փոխանակ «ի սորա Ա ամին»: Այս հասարակ վրիպակի հետեւանքով Դվինի առման տարին, որ է Կոստասի երկրորդ տարին, դարձել է Կոստասի վեցերորդ տարի (Գ, գլ. ԺԵ): Մեզ թվում է, որ Արարիո կովի հիշատակությունը ևս առնված է Անանունից, որ Կաղանկատվացու ձեռքի տակ եղած Անանունի մեջ եղել է այդ հիշատակությունը:

Անանունը և նրան հատկելով Կաղանկատվացին, չփոթել են արարական երկու արշավանքները, կամ ավելի ճիշտ՝ ձուլել են: Առաջին արշավն ուղղված էր Դվինի դեմ, երկրորդը՝ Արծափի դեմ: Վերջինս տեղի ունեցավ Կոստասի երկրորդ տարին, հոռի 23 կիրակի, որ համապատասխանում է ճիշտ 643 թվի օգոստոսի 10-ին: Իսկ առաջին կամ Դվինի արշավն եղավ Եզր [կաթողիկոսի] վերջին տարին՝ տրե 20, ուրբաթ օրը: Եզրը աթոռակալեց տաս տարի, 630-640 թվերին: Դվինի առումը պետք է տեղի ունեցած լինի 640 և 643 տարիների ընթացքին: Արդ, միմայն 640 թվին է, որ տրե ամսի 20-ը, որ հավասար է հոկտեմբերի 6-ին, գալիս է ուրբաթ օր, որով և որոշվում է, թե՛ Դվինի առման տարին և թե՛ Եզրի մահվան²:

Ո՛չ Անանուն և ո՛չ Կաղանկատվացի չեն հիշում Արծափը և Արծափի առումը, այլ միմիայն Դվինի առումը, որի ժամանակ գերվեցին 35 հազար մարդ և Դվինի առումը դնում են այն տարին, երբ տեղի ունեցավ Արծափի առումը, այն է՝ 643 թվին: Ղևոնդ պատմագիրը ևս Դվինի առումն և 35 հազարի գերումը նշանակում է Կոստանդնի երկրորդ տարին՝ 643 թվին, իսկ Արծափի կռիվը 10 տարի ուշ՝ 653 թվին, որ բացարձակապես սխալ է³:

Ասողիկի մոտ կրկին հիշատակություն կա Դվինի կովի մասին, մի անգամ ըստ Ղևոնդի⁴, մյուս անգամ համեմատաբար ճիշտ հաշվել է, որ Դվին առին «ի Ղ ամի թուականութեան <Հայոց>», այսինքն՝ 90+551=641 թվին⁵: Այսպես, Կաղանկատվացու

¹ Մեքենու, էջ 112:

² Անդ, էջ 108 և 117: E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne technique et historique, Paris, 1859, pp. 227-232՝ ճիշտ է որոշել Արծափի կովի տարին, բայց սխալ Դվինի: 642 թվի տրե 20=է 6 հոկտեմբեր, որը չորեքշաբթի է և ոչ ուրբաթ, ուստի անընդունելի է:

³ Ղևոնդ հավանորեն օգտվել է Անանունից: Դվինի առումը 643 թվին և խազարաց արշավանքը 685 թվին հայոց տողերը հար և նման են Անանունին:

⁴ Ղևոնդ, էջ 9:

⁵ Ասողիկ, էջ 98, 120: Պատմագիրը երրորդ անգամ հիշում է Դվինի առումը (էջ 142), ըստ Անանունի: Ասողիկի հրատարակության մեջ՝ ի ՂԵ, հակառակ ձեռագրական ի

Երրորդ գրքի ԺԵ գլ[ուխը] հարուցանում է մի շարք բանասիրական հարցեր, որոնց վերջնական լուծումը կախում ունի Անանունի կամ «Կայսերաց գրքի» քննական վերահրատարակությունից:

Նույն՝ ԺԵ գլխում ասված է, որ Կոստասի ԺԹ տարին «նստի կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ամս Ի և Հայ թուականն ձժԱ»: Կոստասի ԺԹ=(641+19=) 660, իսկ Հայկական թվականը՝ 111 (+551)=662-663: Ինչպես երևում է մեր հեղինակը Կոստանդնի տալիս է իրոք երեք տարի՝ 641, 642 և 643 տարիները և կամ 641-644 և Կոստասի գահակալությունը հաշվում է 643 թվից, որով 19-րդ տարին կլինի 662-663 թիվը: Տեսանք, որ Եզր կաթողիկոս մեռավ 640 թվին և նույն տարին ընտրվեց Ներսես¹ և ուրեմն նրա իշխանության 20-րդ տարին կվերջանա 660 թվին: Կոստասի 19-րդ տարին է ստուգապես 660 թիվը և սա է Ներսեսի մահվան և ոչ թե գահակալության տարին: Ներսես կաթողիկոս 654 թվին կայսեր հետ հեռացավ և թերևս մնաց Տայք և վերադարձավ միայն վեց տարի հետո, երբ մեռավ իր հակառակորդ Թեոդորոս Ռշտունի, այն է 660 թվին: Գուցե այստեղից է ծագում չփոթությունը, որի մեջ ընկել է մեր պատմագիրը:

Այլուստ հայտնի է, որ Քաղաքուղաշտի Սուրբ Գրիգոր, այսինքն՝ Հոչակավոր Զվարթնոց շինված է Կոստանդին կայսրի նյութական օժանդակությամբ: Շատ հավանական է: Իսկ թե կայսր ներկա է եղել տաճարի նավակատիքին, այսինքն՝ օրհնության, և թե շինարարները հրաման են ստացել գնալ Կ. Պոլիս՝ նույնպիսի տաճար կառուցանելու, սակայն ճարտարապետը ճանապարհին մեռել է՝ զրույցներ են, առանց որևէ հավաստիության: Կոստանդին կայսրը 654 թվից հետո Հայաստան չէ եղել, իսկ 654 թվին եկեղեցու շենքը տակավին ավարտված չէր և Ներսես [կաթողիկոս] իր վերադարձին՝ 660 թվին «փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն», ըստ վկայության ժամանակակից ճշմարտապատում պատմագրի²:

Հաջորդ՝ ԺԶ գլխի վերնագիրը՝ «Ապստամբութիւն Հայոց. և Մահմէտին գալ ի Հայս. և առումն Սեանայ. և մահն Մահմէտի», չէ ընդգրկում ամբողջ գլուխը, այլ միայն առաջին մասը: Այստեղ պատմվում է համառոտակի, որ Հ[այոց] թ[վականության]

¹ Ղ (էջ 98): Ասողիկ հիշում է նաև «առաջին երբ Տաճկաց ի Հայս յՁԶ թուականին», ուրեմն 637 թվին: Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկությամբ, արաբական առաջին արշավը տեղի ունեցավ պարսից խոսրով թագավորի մահվանից ութ տարի անց (էջ 57), որ է 628+8=636: Այստեղից է և Ասողիկի հաշիվը:

² Մեքենու, էջ 109:

³ Անդ, էջ 150-151:

146 թվին Մուհամմադ եկավ Հայաստան, անցավ Չողա: Հայերն ապստամբեցին, պաշարեցին արաբներին Դվին քաղաքում, կոտորեցին երկու հազար հոգի՝ հոռոմ զորքի օգնությամբ: «Ի նմին ամի, - գրում է մեր պատմագիրը, - եղև զրաւ զարմից սրբոյն Գրիգորի»: Մուհամմադ դարձավ Չողայից, պաշարեց Սևանա բերդը երեք տարի, առավ [բերդը] և գնաց Ջարդեց հայ և հոռոմ զորքերը, խաբեությամբ բռնեց հայ նախարարներին և այրեց Նախճավանի եկեղեցում 800 հոգի և Խրամի՝ 400: Այս կորստի պատճառն այն էր, նկատում է պատմագիրը, որ «արհամարհանօք այսպն առնէին զհայրապետս և զքահանայս և զկրանաւորս ճանճրացուցանէին»: Մուհամմադ ևս իր պատիժը կրեց, յոթն ամիս չարաչար հիվանդությամբ տանջվեց և երբ գերեզման իջավ, «երկիր ոչ ընդունէր զնորա գարշելի մարմինն: Ապա կալեալ շուն մի, շամփրեցին ընդ Մահմէտն և այնպէս ծածկեաց երկիր զչարն զայն»:

Մուհամմադ զորավարը Մրվանի որդին է՝ և Աբդ ալ-Մալիքի եղբայրը, և նրա գործունեությունը Հայաստանում հայտնի է Ղևոնդ պատմագրից²: Ըստ Կաղանկատվացու, Մուհամմադ եկավ Հ[այկական] թ[վականություն] 146 թվին (=697 թվի հունիս 5-698 թվի հունիսի 5) և նրա երեքամյա (կամ ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի երկամյա³) գործերը բռնում են 697/698-700/701 տարիները: Այս ժամանակաշրջանում Ղևոնդի վկայությունները:

Ըստ Ղևոնդի, Մուհամմադ եկավ Հայք «յետ ժՁ ամի իշխանութեան Աբդլ-Մելիքի»⁴: Սա գահ բարձրացավ Հիջրի 65 թվին, ռամազան ամսին, որ է 685 թվի մայիս, և 16-րդ տարին համապատասխանում է 700-701 թվի մայիսին: «Ձկնի Բ ամաց», ուրեմն 701 և 702 տարիներից հետո Մուհամմադ «նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Գրիգորի զմահ», ապա գնաց Ասորիք: Ս. Գրիգորի ավերումը Կաղանկատվացին նշանակում է Մուհամմադի եկած տարին՝ 697 թվին: Ուրեմն, բոլորովին հակառակ Ղևոնդի տեղեկությունների, որով Մուհամմադի գալն ընկնում է 701 թվի սկզբները, իսկ Ս. Գրիգորի ավերումը՝ երկու տարի անց, ուրեմն 703 թվի սկզբները:

¹ Մուհամմադ իրն Մրվան: Հովհաննես Գրասխանակերտցի (էջ 53) Մրվան=Մուհամմադ իրն Մրվան:

² Ղևոնդ, էջ 20-23, 28-32, 35, 37-40, 42:

³ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 53՝ «զկնի երկնամ մի ամաց»:

⁴ Ղևոնդ, էջ 19:

Երբ Մուհամմադ հեռացավ Հայաստանից, հայերը զենք առին նորա փոխանորդի դեմ և երկու հազար թուրքներ տարան: Վարագ-Տիրոցի որդի Սմբատ Ջարդեց արաբական մի գունդ Վարդանակերտի մոտ և Սմբատ՝ որդի Աշոտ պատրիկի, կոտորեց մի ուրիշ գունդ Ռշտունյաց Գուկանք (այժմ՝ Գյուլգանց) գյուղի մոտ:

Մուհամմադ նորեն եկավ մեծ զորքով «յութուտասաներորդ ամի Աբդլ-Մելիք իշխանի և զամս Գ հանդարտեալ դադարէր»¹: Աբդ ալ-Մալիք մեռավ 705 թվի հոկտեմբերի 8-ին և նրան հաջորդեց իր որդի Վլիթ: Սորա առաջին տարին, Սմբատ Վարագ-Տիրոցյան, որ Վարդանակերտի հաղթությունից հետո քաշվել էր Տայք և կայսեր կողմեն կյուրապաղատություն պատիվ ստացել, հարձակում գործեց, կայսերական օժանդակ գնդի հետ, արաբների վերա՝ Վանանդ գավառում, բայց պարտվեց և հեռացավ Փոյթ (այժմ՝ Փոթի): Վլիթ զայրացած խիստ հրաման զրկեց Մուհամմադին և սա իր օգնականի միջոցով հայ նախարարներին այրել տվեց Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում, Վլիթի առաջին տարին՝ 705 թվի հոկտեմբերի 8-706 թվի հոկտեմբերի 8, հավանորեն 706 թվին²:

Այստեղ ժամանակագրական մի անհարթություն կա, եթե չասենք հակասություն: Առաջին անգամ Մուհամմադ եկավ Աբդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարուց հետո և մնաց երկու տարի, ուրեմն՝ 17-րդ և 18-րդ տարիները Հայաստան էր, մինչդեռ երկրորդ գալը նշանակում է նույն 18-րդ տարին: Այս կերպ ժամանակ չի մնում Վարդանակերտի և Գուկանքի պատերազմական գործողությունների համար, ինչպես նաև Սահակ կաթողիկոսի ճանապարհորդության ինքնանձամբ բռնավորի կատաղությունը:

Ակնրև է, որ թվական մի սխալ կա: Յ. Մարկվարտ նկատել է այս պարագան և կարծում է, որ Մուհամմադի առաջին գալստյան տարին պետք է լինի ժԳ և ոչ ժՁ, ինչպես Ղևոնդի մոտ է, իսկ համաձայն Կաղանկատվացու, 697 թվին: Սակայն Հայկական թվականի այնքան շփոթ գործածությունը Կաղանկատվացու մոտ, վստահելի նեցուկ է Ղևոնդին սրբագրելու համար, թող որ սրբագրությունն ինքը նոր դժվարություն է հարուցանում: Շատ ավելի հիմ կա կարծելու, որ սխալը Մուհամմադի երկրորդ գալստյան տարեթիվն է: Այս երևում է Ղևոնդի իրեն, բնագրից: Իր իսկ խոսքով, Մուհամմադ եկավ և «զամս Գ հանդարտեալ դադարէր», այսինքն՝ ոչինչ չարություն չգործեց

¹ Ղևոնդ, էջ 31:

² Անդ, գլ. Է և Ը:

մինչև նախարարների այրումը: Այս աղետը տեղի ունեցավ Վլիթի առաջին տարին: Հետևապես, երեք տարի դադարը հաշվելու է Աբդ ալ-Մալիքի վերջին երկու տարիները՝ 20 և 21-րդ և Վլիթի առաջին տարին¹: Ուրիշ խոսքով, Մուհամմադ եկած է Աբդ ալ-Մալիքի 19-րդ տարվա վերջերը և ոչ թե 18-րդ տարին: Նույն այս տարին էին հայոց ապստամբական շարժումն ու կրկնակի հաղթությունը: Աբդ ալ-Մալիքի 19-րդ տարին է 703 թիվը: Արտաքին մի կարևոր աղբյուրից² գիտենք, որ հայերն ապստամբեցին արաբների դեմ Արաբչուխյան 6195 թվին, որ Ալեքսանդրյան ոճով հավասար է (6195-5492)=703 թվին: Գրաքննք նաև, որ Մուհամմադ ընդառաջեց Սահակ կաթողիկոս, որ և մեռավ Խառանում: Նրա հաջորդ եղիա կաթողիկոսն արդեն աթոռի վերա էր 704 թվի մայիս՝ Պարտավի ժողովին: Սահակ կաթողիկոս մեռած պետք է լիներ 703 թվի վերջերը կամ 704 թվի սկզբները, ըստ Ասողիկի: ՃԾԲ=703 թվին (ոչ ՃԾԹ, ինչպես ունի Ասողիկի սպազբուխյանը): Այս ևս հաստատում է Մուհամմադի գալը 703 թվի վերջերը³: Պետք է շփոթել ապստամբության տարին Նախն-

¹ Յ. Մարկվարտի առաջարկը՝ սրբագրել Ղևոնդի ԺԶ տարին ԺԳ, քավարար չէ, որովհետև Աբդ ալ-Մալիքի ԺԳ տարուց մինչև Վլիթի առաջին տարին կան 9 տարի: Այնինչ Մուհամմադ մնաց Հայաստանում առաջին գալստյան երկու (և ոչ երեք. ինչպես ունի Կաղանկատվացին հակառակ Հովհաննես Կաթողիկոսի և Ղևոնդի) և երկրորդ գալստյան, մինչև Վլիթի առաջին տարին, երեք տարի, ընդամենը՝ հինգ տարի:

² Theophanes, p. 570.

³ Ասողիկ, էջ 124-125, Նախնականի և Խրամի աղետը դնում է ԾԾԳ թվին=704, թվում է, թե ավելի Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունից, որ սկզբում ասված է, որ նախարարներին այրեցին ՉԵ ամի յուրյանց (այսինքն՝ արաբների - Պ. Հ.), հետո հիշում է, որ չար խորհուրդը ծրագրվել էր Աբդ ալ-Մալիքի ԺԶ տարին, բայց գլոխ բերեց Մուհամմադ «յառաջնումն ամի իշխանութեան Վլիթի որդւյն նորա որ էր բուական Հայոց ԾԾԲ, յատուրս տունի Չատկին. ապա առեալ ամին գրագնութիւն գերոյն ի մայրաքաղաքն Դուին և զջերմ ատուրս զամենայն յարգելանի պահելին», հետո որկեցին Դամասկոս: Այս ժամանակագրությունը սխալ է: Վլիթի առաջին տարին չի համապատասխանում Հ[այոց] թ[վականի] 152 թվին: Արաբ 85 թիվը=704 թվի հունվարի 14-705 թվի հունվարի 2, Հայոց 152 թիվը=703 թվի հունիս 4-704 թվի հունիս 4: Քանի որ Չատկին էր, ուրեմն 704 թվի մարտ 30: Հետևապես այստեղ ևս համաձայնությունը լուրջ առերևույթ է. իրապես մի տարվան զանազանություն կա: Ասողիկ ամտեսել է Չատկի պարագան և 704 թիվը փոխարկել ճիշտ Հայոց (704-551=) 153 թվով:

Վարդան (էջ 72), քաղել է Ասողիկից նույն ԾԾԵ թիվը: Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 36) հաղորդում է, որ Սմբատ Բյուրատյանի 13-րդ տարին Մուհամմադ առավ Սևան և 16-րդ տարին Կասմ կոտորեց Վասպուրականի իշխաններին: Սմբատ Բյուրատյան է Սմբատ Կյուրապաղատ, որի Վարազ-Տիրոցի, որ իշխան եղավ, ըստ Ասողիկի (էջ 101) «ի ճե քուականին»: Կիրակոս, այս հիմամբ, հաշվել է 140+13=153: Ասել է, թե Կիրակոս Գանձակեցի նույն Ասողիկից գիտե 153 թիվը: Միայն հանել է և արտահայտել այլ կերպ: Հետաքրքրական է, որ 153=704 թիվը համարում է Սևանի առումը, իսկ Վասպուրականի, իմա՝ Նախնականի և Խրամի աղետը՝ Սմբատի 16-րդ, այսինքն՝ 156 թվին, երեք տարի ուշ: Արդյո՞ք Կաղանկատվացու «պաշարե զՍևան անս 3» խոսքերի բյուր մեկնությամբ, թե քաղած է անհայտ աղբյուրից, թեևս Վահան Գողթնեցու ավե-

վանի և Խրամի աղետի տարվան հետ: Իսկապես ապստամբությունը սկսվել էր Աբդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարուց, որի համար զրկված էր Մուհամմադ: Սևանի պաշարումը ցույց է տալիս, որ շարժումն ծայր էր տվել Սյունյաց իշխանություն մեջ: Խաղաղությունը հաղիվ վերահաստատված, նորեն ապստամբություն պայթեց 703 թվին և տվավ արյունահեղ ճակատներ Վարդանակերտ և Գուկանք: Մուհամմադ վերստին եկավ: Այս անգամ կայսերական օժանդակ գուեղ եկավ հայերին օգնելու, բայց պարտվեց Վանանդ գավառի Դրաշպետ գյուղում: Այս միջամտությունը ավելի ևս գրգռեց արաբ իշխանությանը և հետևանքը եղավ Նախնականի և Խրամի սոսկալի խարույկ 706 թվին:

Չարմանալի է, որ Սևանի պաշարման մասին ոչինչ չի հայտնում Ղևոնդ, մինչդեռ գեպքը ծանոթ է Հովհաննես Կաթողիկոսին: Խարույկի զոհերի թիվը՝ 800 և 400 հոգի, ևս ծանոթ է Ղևոնդին: Կաղանկատվացին և Հովհաննես Կաթողիկոս հավանորեն օգտված են Վահան Գողթնեցու և Դավիթ Դվնեցու վկայաբանություններից՝ նախնական և առավել ընդարձակ խմբագրություն:

Նախնականի և Խրամի եղեռնով չբավականացան արաբները: Մեծ գերություն հանեցին և զրկեցին Դամասկոս: Կաղանկատվացին ԺԶ գլխի երկրորդ մասում հայտնում է, որ գերիների թվումն էր նաև Աղվանից իշխան Շերո և «թէ հայ թիւն ՃԾԳ էր», այսինքն՝ 704-705 թիվը: Սակայն գիտենք, որ Շերո ներկա էր Պարտավ ժողովին 704 թվին և Շամքորի ժողովին՝ 707 թվին: Շերոյի գերությունը պարզ է, որ էջը կարող առաջ լինել, քան 707 թիվը: Ուրեմն, ՃԾԳ թիվը անպայման սխալ է և չենք կարծում, որ որևէ հարաբերություն ունենա Ասողիկի 153 թվի հետ: Թերևս կարողալու է ՃԾԶ=707 թիվ, կամ ՃԾԵ=706-707 թիվ:

Երկու տարուց հետո Մրվան փորձեց մտնել Գիլան, բայց չկարեցավ: Մրվան նույնն է, ինչ որ մեզ ծանոթ Մուհամմադ որդի Մրվանի: Մրվան է անվանում նրան նաև Հովհաննես Կաթողիկոս, ինչպես Հիշեցինք վեթև: Նախընթաց տողերում մեր պատմագիրը շտապել էր հայտարարել Մուհամմադի մահը, ուստի և Գիլանի արշավանքը վերագրել է Մրվանին, թերևս անգիտանալով, որ իր աղբյուրի մեջ խոսքը նույն Մուհամմադի մասին է: Ղևոն-

Չար Խաչվճ : միջոտ միջոտս գլաթիլյալ (նաչվճ) եչմճ մյարդս

լի վավերական վկայաբանությունից: Այժմյան վկայաբանությունը իր բուն հեղինակի՝ Արրահամ-Արտավազի (34), հարազատ գործը ներկայացնելու երևույթը չունի (տես «Վկայաբանություն սրբոյն Վահանայ որդւյն Խառովի Գողթան տեան», «Սոփերը հայկականը», ԺԳ, Վենետիկ, 1854, էջ 61-91):

գից հայտնի է, որ Մուհամմադ գնաց Խորասան և այնտեղից ձեռնաց ձեռնբակուր թագավորի դեմ և ամոթահար հետ դարձավ: Այս պարտություն հիշողությունն է հավանորեն, որ արատացողում է Գիլանի ճախորդ արշավանքը:

Խազրաց թագավորը 80 հազար զորքով եկավ և առավ Աղվանք ՃՄԸ թվին: Եթե Գիլանի արշավանքը տեղի ունեցավ նույն տարին, Շերոյի գերությունը կգա երկու տարի առաջ՝ ՃՄԶ=707 թիվ. ինչպես ենթադրեցինք:

Խազրաց արշավանքից երկու տարի անց, ուրեմն ՃԿ թվին, եկավ Աղվանք Աբդ ալ-Ազիզ և նստավ Պարտավ, 711-712 թվին: Սա Մուհամմադի հաջորդն էր, որ եկավ խաղաղացներու երկիրը: Արդևանակերտի կովից հետո՝ 706 Սմբատ Կյուրապաղատ, որ վարդանակերտի կովից հետո՝ 706 թվին ապաստանել էր Փոյթ քաղաքը, վերադարձավ հայրենիք Աբդ ալ-Ազիզի հրավերով, վեց տարի բացակայությունից հետո¹: Այս հաշվով Սմբատի վերադարձը կգա (706+6=) 712 թիվը, որով հաստատվում է Աբդ ալ-Ազիզի գալստյան տարին: Աբդ ալ-Ազիզը «անցավ գյուղ գետով յայն կողմ»: Պետք է կարծել, նույն տարին «անցավ գյուղ գետով յայն կողմ»: Ուստի «գինի որ խազրաց դեմ գնաց և հաջողություն չունեցավ: Ուստի «գինի որ ամաց եկն Մսլիման, աեբրեաց զԴարբանդ և եմուտ ի Խազիրա» (գլ. ԺԵ): Այլուստ գիտենք, որ արդարև Մսլիմ գործարքը գրախանու թյուն կրեց խազրաց խաբանից և վեց Դարբանդ, բայց պարտություն կրեց խաբանից և Մսլիման, արաբական Մասլաման կորագլուխ փախավ: Մսլիմը, Մուրադ Սուլեյման խալիֆայի, և սրա Աբդ-ալ Մալիքի որդին է և երբայր արշավանքը խազարների դեմ²: Սուեբերորդ տարին էր Մսլիմի արշավանքը խազարների դեմ: Սուեբերորդ տարին էր Մսլիմի փետրվարի 23, ուրեմն երկրորդ լեյման գահ բարձրացավ 715 թվի փետրվարի 23, ուրեմն երկրորդ տարին է 716 թվի փետրվարի 23-717 թվի փետրվար: Կադան-պետք է ուղղել «գինի Դ ամաց», կատվացու «գինի Գ ամաց» 712+4=716:

Մսլիմ փախավ թողնելով իր բանակը Աղվանից իշխան Եռանդահիկ Վաչագան ի Պատրիկյանին, որ կարողացավ դեմ դնել խազարներին և հարկադրել նահանջել: Վաչագան ի Պատրիկյան, այսինքն՝ Պատրիկի որդի, երևում է հաջորդել էր Շերոյին, երբ սրան Դամասկոս գերեցին:

Այնուհետև մեր պատմագիրը հիշում է Հերթ աշխարհագրի գալը ՃԶԴ թվին, ձեռքը, այսինքն՝ 725-726 տարին: Հերթ եկավ արդարև Հեյմ (Հիշամ) խալիֆայի առաջին տարին³: Հիշամ գահ

¹ Ատոն, էջ 35:
² Ատոն, էջ 40:
³ Ատոն, էջ 100:

բարձրացավ 724 թվին, հունվար 25՝ ուրեմն Հերթ եկավ 725 թվի ձեռքը:

Հաջորդ ՃԶԵ թվին = 726 տարին «Ամեթուրն սպանին զՋևանչէր իշխան Աղվանից և մեռաւ Սմբատ, Հայոց իշխան» (35): «Ամեթուր» առեղծվածային անունն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե վրացի «մթեուլի» բառը, որ նշանակում է լեռնական: Պետք է կարգալ «Ամեթուր»-ը՝ հեղհեղված «ամթեուլ»-ը ձևից:

Ջևանչեր իշխանն արդյո՞ք Վաչագան Պատրիկյանի հաջորդն էր, թե Շաքիի իշխանը, թվում է մնում է անորոշ: Երեք տարի անց, ուրեմն 178 թվին, արաբ զորավար Ջառահ գնաց խազարների դեմ և հաջորդ տարին՝ 179 թվին, խազրաց տեր Ասորդին սպանեց Ջառահին և ձերբակալվեց Չազիկ իշխանին: Հիշամի օրով, արդարև խազրաց զորավար Թարմաչ ասպատակեց Աղվանք և Ատրպատական՝ մինչև Արտավես (այժմ Արդաբիլ) և արաբ Ջառահ դեմ ելավ, բայց պարտվեց և սպանվեց¹: Արաբական տեղեկությամբ, այս դեպքը տեղի ունեցավ Հիշրի 112 թվին = 730 թվի մարտ 26-731 թվի մարտ 15², որին համապատասխանում է Հայկական թվականության 179 թիվը = 730-731 թիվը: Խազրաց իշխանի Ասորդին անունը անծանոթ է այլուստ և հավանորեն աղավաղված, արդյո՞ք չի նշանակում «խազրաց տան որդին»: Թարմաչի արշավանքին խազրաց խաբանը մեռած էր և իր մայրն էր, որի հրամանով Թարմաչ արշավեց: Մոր անունն էր Փարսբիթ:

Հավանական է, որ Չազիկ հաջորդել էր Ջևանչերին, և սա՝ Շերոյին: Հ[այկական] թ[վականության] 180 թվին = 731-732, Մսլիման, այսինքն՝ նույն Մասլաման վերանորոգեց Դարբանդ և Աղվանից կաթողիկոսարանը չավերեց, այլ «դեռևս կայ ի նմա»: Ջառահից հետո եկավ Սեթ-Հարաչի, որ քչեց խազարներին և ապա եկավ Մսլիմը³:

[Թ]

«Յայտոսիկ ժամանակս», պատմում է Կադանկատվացին Ժէ գլխում, Ստեփանոս Սյունեցի վեճ ունեցավ երկաբնակ Սմբատ ասպետի հետ, զժգոհ թողեց նրան և հեռացավ Հոռոմոց երկիր մի ուղղափառ միայնակյացի մոտ: Սմբատ հայտնեց կայսեր, որ

¹ Ատոն, էջ 102:
² J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, s. 11. Garrah E. Abdallah el Hanami.
³ Ատոն, էջ 102:

Ստեփանոս հերձվածող է: Սակայն Ստեփանոս կայսերական գրատանը մի ոսկետուփ մատյան գտավ՝ ի նպաստ իր դավանության: Կայսրը ղրկեց նրան Հռոմ բերելու անյտեղից «երես գիրս համաբարբառս այնմ գրոց», այսինքն՝ նման ոսկետուփ մատյանի, խոստանալով զարձնել իր երկիրը նույն դավանության: Ստեփանոս Հռոմից, սակայն, գրքերն առնելով չգնաց կայսեր մոտ, այլ վերադարձավ Դվին, ձեռնադրվեց եպիսկոպոս և մի տարուց հետո սպանվեց մի պիղծ կնոջից՝ Մոզան դավառում և թաղվեց Թանահատից վանքում: Նույն միայնակյացը տեսավ երազում Ստեփանոսին՝ «գոզն արեամբ լի», և Աստված պատժեց երկիրը սոսկալի շարժով, որ 40 օր տևեց և 10 հազար հոգի լափեց, «վասն այնորիկ Վայոց ձոր անուանեցալ»:

Այստեղ պատմական մեծ բան չկա: Հասարակ գրույց է, չինված այն վավերական կետի շուրջ, որ Ստեփանոս գնացել է Կ. Պոլիս և գնացել է անկախ Սմբատ ասպետից: [Ստեփանոս] գործ է ունեցել ոչ թե կայսեր, այլ Գերման(ոս) պատրիարքի հետ, որից դավանաբանական թուղթ է բերել Դվին և պատասխանը գրել ինքը: Երկու թղթերն էլ հասել են մեզ: Առաջինն է՝ «Թուղթ Հռոմոց ի Հայս, ձայնակից և համախոհ ժողովոյն Քաղկեդոնի և Տոմարի հայհոյութեան Լևոնի, զոր երեք աստուածապատիւ Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս յառաջ քան զեպիսկոպոսութիւնն իւր, որ վասն Թարգմանութեան հասեալ ի թագաւորական քաղաքն ի Կոստանդնուպալիս. Իսկ նոցին Յաղագս միաբանութեան հաւատոյ՝ ընդ ձեռն նորա գրեալ, և առաքեալ Հայրապետին կապարեայ կնքով, զոր ոչ ընկալեալ զնոցայն հայհոյութիւն մերոյ աշխարհիս, այլ արձանացեալ ի հաւատս Սուրբ Առաքելոցն, և ի խոստովանութիւն երիցս երանելոյ Սրբոյն Գրիգորի, ամենևին անշարժ մնացեալք ոչ ետուն տեղի զրդուելով ի շաւղաց ուղղափառութեան»¹: Սմբատի և ոչ էլ միայնակյացի մասին խոսք չկա: Ստեփանոս գնացել է լոկ թարգմանության համար: Բարեբախտաբար նորա թարգմանական գործերը հասել են մեզ. պահվել են նաև սրանց հիշատակարանները, որտեղից իմանում ենք, որ Ստեփանոս աշխատել է ոմն Դավիթ Հյուպատոս անուամբ պաշտոնյայի աջակցությամբ, որ կոչվում է թագավորական սեղանի կինա²:

[Ստեփանոս] թարգմանած է՝

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 358:
² Անտարակոյս լատին *cena*, այսինքն՝ «սեղան» բառն է հունական վերջավորությամբ (հմմտ. *bucella*, *buccelarios*):

Դիոնիսիոս Արիսպագացի¹, Արարչության 6220 տարին, 14 ինդիկտիոնի՝ Փիլիպպոս թագավորի երկրորդ տարին, 6220-5508=712: Փիլիպպոս է Վարդան Փիլիպպիկոս կայսրը, որ գահնստեց 711 թվին, ուրեմն՝ երկրորդ տարին կլինի 712 թիվը: Ինդիկտիոնի 14 սխալ է, ուղղելի է 10:

Կյուրեղ Աղեքսանդրացու Պարապմանց գիրքը՝ 6224 թվին, ինդիկտիոն 14, Անաստաս կայսեր երկրորդ տարին. 6224-5508=716, ինդիկտիոն 14: Անաստաս հաջորդեց Վարդանին 713 թվին և վարեց մինչև 715 թիվը, ստիպված լինելով զիջանել գահը Թեոդոսին, որի դեմ ծառայեցավ Լևոն [Իսավրացին] և զբավեց իշխանությունը՝ թագ կապելով 717 թվի մարտ 25-ին: Ինչպես երևում է, հիշատակարանը ևս չէ ընդունում Թեոդոսի բռնությունը և Անաստասին է համարում կայսր 716 թվին ևս: Այս դեպքում երկրորդ տարին պետք է կարգալ երրորդ, և սա համարել սխալ ընթերցում՝ Գ փոխարեն Դ-ի, որովհետև 716 թիվը է չորրորդ տարին Անաստասի:

Մյուս թարգմանությունն է Նյուսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» (=Նեմեսիոսի)՝ 6227 թվին, ինդիկտիոն 14, «(բստ հայունս թուի ՄԻԱ) և յառաջին ամի թագաւորութեան Լէոնի»: 6227-5508=719, Լևոնի առաջին տարին է 717 թիվը, 6227 թիվը=է ԶՌԻԷ, կարգալ՝ ԶՌԻԵ= 6225 թվին, ուղիղ 717 թիվը: Ինդիկտիոն պետք է լինի 15 (և ոչ 14): Հայոց թիվը՝ 221=է 772 թվին, օտար ձեռք է ավելացրել, չփոթելով Լևոն [III] Իսավրացուն (717-741) իր թոռան՝ Լևոն [IV] Խազարի (775-780) հետ:

Ստեփանոս, ուրեմն, գտնվել է բյուզանդական մայրաքաղաքում 712-717 տարիները: Ե՞րբ է գնացել և ե՞րբ վերադարձել, մնում է անհայտ: Կարելի է կարծել, որ Ստեփանոս գնաց մայրաքաղաք նույն 712 թվին, երբ Սմբատ [Բագրատունի] վերադարձավ Փոյթ քաղաքից, եթե միայն սորա երկաթնակ լինելը և Ստեփանոսի հետ վիճաբանությունը որևէ պատմական հիմ ունենար: Սմբատ Փոյթից հեռանալիս, կողոպտեց քաղաքը և հափշտակեց տեղի եկեղեցիների գույքը: Կայսրը, վշտացած այս ապերախտ վարմունքի համար, կանչեց «զառաջնորդս եկեղեցեաց, զմտորապօլիտն և զարքեպիսկոպոսունս՝ և հրամայէր նոցա նզովս գրել ի մատենի, և ի կատարման տօնին Զատկաց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ գործողաց ապիրատութեանն: ...Եւ ի նոյն տօնի կարգա-

¹ Արիսպագացի, հավանորեն սխալ ըմբերցում է, փոխանակ Արիսպագացի. *Areipagites* հունարեն ծագում է *Areos pagos*՝ «Արեսի բլուր» բառից և, գուցե, հայերեն ձևը հետևություն է և ոչ սխալ:

ւորեցին ամի ամի զնոյն նգովս ընթեռնուլ մինչև ցայսօր. որ և տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, և եղև պատճառ կորստեան նոցա»¹:

Այս առասպելանման պատմությունը չէ արտոնում ամեն պարզապիսի Սմբատ [Բագրատունուն] երկաբնակ վկայական տալ, ուստի և նորա զավանաբանական ընդհարումը Ստեփանոսի հետ, ավելի քան երկրայելի է²:

Կաղանկատվացին չի հիշում Ստեփանոսի թարգմանական գործերը, թեև ծանոթ է երևում նրանց և նորա մի գրքից [Հատված] է բերել ԺԸ գլխում, որին կդառնանք քիչ հետո: Նա չի հիշում նաև Ստեփանոսի մահվան տարին: Նրան հետաքրքրում են գլխավորապես մահվան հարակից տեսիլն ու հրաշագործությունը:

Կաղանկատվացու պատմածը Ստեփանոսի մասին անցել է «Յայսմաուրք»-ի և լրացվել գրական գործերի հիշատակություններով: Հայսմավուրքը չորս խմբագրություններ է հայտնի՝ Տեր Իսրայելի (թերևս Եղիայի), 1247-1249 թիվ. Տեր Կիրակոսի, 1269 թիվ. Անավարդեցու, 1307 թիվ և Ծերենցի († 1425 թիվ): Բոլորի մեջ գտնվում է Ստեփանոսի վարքը, նույն խմբագրությամբ՝ հրատարակված 17, հուլիսի 23-րդ օրը: Հաստատ չէ միայն, թե Տեր Իսրայելի ժամանակից է, թե Տեր Կիրակոսի: Ստեփանոսի մահվան առթիվ եղած երկրաշարժի մասին ասված է. «և երկիրն առհասարակ ճչեաց մարդկաբար և ասէ վա՛յ. և կոչի մինչև ցայսօր Վայոց ձոր», որ մի փորձ է ավելի հաջող բացատրություն տալու անվան ծագման, մի փորձ, որ զուրկ է որևէ արժեքից:

Հայսմավուրքը հայտնում է, որ «Բաբգէն կաթողիկոս Հայոց ձեռնադրեաց զնա արքեպիսկոպոս մեծ աթոռոյն Սիւնեաց հրամանաւ Քուրդոյի»³: Այս տեղեկությունը թյուրիմացություն արդյունք է: Կաղանկատվացին ունի. «Եվ ի Բաբգենն և ի Քուրդոյն

¹ Ղևոնդ, էջ 36:
² J. Markwart, Streifzüge, p. 449, կարծում է, որ Սմբատի և Ստեփանոսի վիճաբանությունը տեղի է ունեցել Մանգակերտի ժողովին՝ 726 թվին: Սակայն Ստեփանոս Երկա չէր ժողովին: Միքայել Ասորին բերում է ներկայների ցանկը, որ կա Մողոմոն Մաքեմաց վանահոր անունը, բայց չկա Ստեփանոսինը: Ստեփանոս մայրաքաղաք էր 712-717 տարիներին, ուրեմն, ենթադրյալ վիճաբանությունից տարիներ առաջ: Հետևապես ճիշտ չէ, թե Ստեփանոս գնաց վիճաբանությունից հետո և այդ պատճառով: Ստեփանոսի ընդհարումը Սմբատ [Բագրատունուն] հետ, հորինված է բացատրելու համար, թե ի՞նչպես և ի՞նչու Ստեփանոս գնաց Բյուզանդիա: Քանի որ պարզ է, որ նա գնացել էր գրական նպատակներով, ապա և վիճաբանությունը կորցնում է իր գոյության իրավունքը:
³ Հրատարակված 17, հուլիսի 23. Պարիսի ձեռագրից, որ վերջերս հրատարակվեց «Patrologia Orientalis», t. XXI, p. 767:

խնդրոյ լինի ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց»: Իմաստն է՝ «Ի խնդրոյ Բաբգենի և Քուրդոյ (կամ Քուրդոյ-ի) լինի ձեռնադրեալ»: Սակայն Հայսմավուրքի հորինիչը հասկացել է այնպես, իբրև թե «ի Բաբգենն և ի Քրդոյի»: Այստեղից և Բաբգենը նույնացրել է համանուն կաթողիկոսի հետ:

Կիրակոս Գանձակեցին, որ իր տեղեկությունները Ստեփանոս Սյունեցու մասին պարտական է Կաղանկատվացուն, ուղիղ է ըմբռնել այս տեղիքը. «Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Դաւիթ Սիւնեաց եպիսկոպոս ի խնդրոյ Քուրթոյի և Բաբգենի իշխանաց»¹: Իշխանի անունն Քրդո՞յ էր, թե Քուրդիկ (սեռական Քրդկոյ, սխալագիր Քուրքոյ) կամ Քուրդ, որոշ չէ: Ձեռնադրողը Բաբգենը չէ, այլ Դավիթ: Ո՞վ է այս անձը: Կաղանկատվացու գոնե այժմյան հրատարակության մեջ չկա Դավթի հիշատակություն: Բայց իր բնագիրը թելադրում է ուշադիր ընթերցողին այդ անունը: Սյունեցու մասին խոսում է Կաղանկատվացին՝ Դարբանդի վերաշինությունը Հ[այոց] թ[վականության] 180 թվին = 731 թվին, հիշելուց հետո: Այդ թվին հայրապետական աթոռի վերա էր Դավիթ [Ա.] Արամոնեցին, որ հաջորդեց Հովհան Օձնեցուն 728 թվին: Կիրակոս ուրիշ աղբյուր չունի Ստեփանոս Սյունեցու վարքի համար, քան Կաղանկատվացին և չնչին տարբերությունը, որ նկատվում է, ավելի շուտով գրչական վրիպակներ են²:

Կիրակոս սկսել է գրել իր պատմությունը Հ[այկական] թ[վականության] 690 թվին = 1241 թվին և նույն տարին է գրել Օձնեցու և Ստեփանոս Սյունեցու նայող էջերը: Նա ծանոթ չէ և չէր կարող լինել «Յայսմաուրք»-ին, որի առաջին խմբագրությունը մի քանի տարով ուշ է, քան 1241 թվի:

Ստեփանոս Օրբելյան ավելի քան չգիտե Ստեփանոս Սյունեցու մասին, քան տալիս են մեզ ծանոթ աղբյուրները: Ինչ որ նոր է Օրբելյանի մոտ, գրեթե բոլորը, սակավ բացառությամբ, երկրայելի են: Ասում է, որ Սյունեցին Դվինի ավագերեցի որդին էր և աշակերտել էր ոչ միայն Մովսես Սյունեցուն, որ հայտնի է Սյունեցու թարգմանությունից հիշատակարանից, այլ Մաքենոցաց հարանց հայր Սողոմոնին, կամ ինչպես ինքն է կոչում՝ Սաղոմի, նա, որ հորինեց «զՏոնականն ի ձԾ թ[ուին] Հ[այոց]»: Հայտնում է նաև, որ Ստեփանոս սպանվեց «ամ մի, զոր ոմանք ութ ամ ասին» եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո ձԶԴ թվին «ի հրատից ի ժե և

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 41:
² Այսպես, «գնալ ի Հոովմ», փոխանակ՝ «ի Հոոմմ», «ոսկետիպ», փոխանակ՝ ոսկետուփ, «կազեան», փոխանակ՝ «Արկազան» և այլն:

յուզիսի ԻԱ, յաւուր յիշատակի սրբուհւոյն Մարգարտայ և Սիմէոնի աղուաշին»¹:

Վերջերս հայտնի եղավ, որ Օրբելյան այս տեղեկութիւնները քաղել է Մխիթար Այրիվանեցու «Ստորագրութիւն պատմութեան Ստեփանոսի Սիւնեաց» գրութիւնից²: Տոնականը հորինված է ոչ թե 150=701 թվին, այլ Հ[այկական] թ[վականութեան] 196 թվին=747 թվին, ինչպես հայտնի է Մշո մեծ Տոնականի հիշատակարանից³: Օրբելյան սխալ է հասկացել Մխիթար Այրիվանեցու խոսքը, թե Ստեփանոս Սյունեցի «տուաւ ի սուրբ ուխտն Մաքենոց յաշակերտութիւն մեծ հաւրն Սողոմոնի, որ կարգեալ էր զՏաւնականն և յետոյ աշակերտացաւ տեառն Մովսեսի Սիւնեցոյ ի ՃԾ թուին»⁴: Հ[այկական] թ[վականութեան] 150 թիվը=701 թվին, Տոնականի հորինման տարին էլ, այլ Սյունեցու աշակերտութեան: Այրիվանեցու հիմնական աղբյուրն նույն Կաղանկատվացին է: Սա Ստեփանոսի ժամանակը որոշում է «յայտոսիկ ժամանակս» ընդհանուր խոսքով, որ վերաբերում է նախընթաց գլխի մեջ պատմած անցքերի շրջանին, Հ[այկական] թ[վականութեան] 146-180=797-831 թվականներին: Մխիթար Այրիվանեցի Ստեփանոսի երևումը դնում է Հայոց 180 թվին, երբ կաթողիկոս էր Դավիթ Արամոնեցի, կայսր էր Լևոն, պատրիարք՝ Փլաբիանոս, ամիրմոմին<ին> Սլեման և ապա՝ Շալահեշմ⁵, և Բաբան պարսիկ՝ ավերիչ Գեղարքունո⁶: Փլաբիանոս պատրիարք չկար այդ ժամանակ: Այրիվանեցի կարդացել է Ղևոնդի մոտ «Փլաբիոն Լևոն կայսր»⁷ և կարծել է, որ առաջին բառը պատրիարքի անունն է: Բաբանի հիշատակումը մեծ անաքրոնիզմ է, սա մի դար ուշ էր և

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 186:
² Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի. նորագյուտ արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931: Նկատենք, որ էջ 18 «ստոյգ ուրի» արվավաղ բառը կարդալու է «ստողոգին», համաձայն Ստեփանոս Օրբելյանի, հատ. Ա, էջ 182 (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):
³ Բ.Մարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 437:
⁴ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 17:
⁵ Շալահեշմ, կարողա՛ Շամահեշմ (=Կիրակոս Գանձակեցի՝ «շաի չէշմայ», էջ 37), Ղևոնդ, էջ 100՝ «Շամ որ է Հեշմ» (=Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 105):
⁶ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 17:
⁷ Ղևոնդ, էջ 45:

Գեղարքունիք ավերեց Հ[այկական] թ[վականութեան] 276 թվին =827 թիվ¹:

Ինչ որ Մխիթար Այրիվանեցին գիտե Սյունեցու մասին Կաղանկատվացուց դուրս, վերաբերում են գլխավորապես նրա գրական գործունեութեան, Գրիգոր Գուգիկ ընկերոջ և Սահակադուխտ քրոջ: Նրանից է հայտնի նաև, որ Սյունեցին աշակերտել է Մովսես Սյունեցուն 150 թվին =701 թվին և մեռել է 184 թվին =735 թվին, հրոտից ամսի 17-ին²: Որտե՞ղից է առել Այրիվանեցին այս թվերը, դժվար է ստուգել: Սմբատ [Բագրատունու] հետ Ստեփանոս Սյունեցին հակաճառեց «տիովք դեռևս մանուկ», դրա համար պարտվեց և զնաց կատարելագործելու իր կրթութիւնը Հոռոմոց աշխարհում: Եվ որովհետև 712 թվին արդեն Կ. Պոլիս էր, ուրեմն ավելի քան հավանական է, որ իրոք 702 թվին աշակերտութեան էր Մովսես Սյունեցու մոտ: Մահվան տարին հավաստի կարելի է համարել, քանի մի հակասական կետեր հարթելուց հետո: Եթե սպանվեց «զմի ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւն», նշանակում է եպիսկոպոս եղալ 734 թվին: Սակայն [Կ. Պոլիսի] Գերմանոս [պատրիարքի] Թղթի պատասխան «գրեաց տէր Ստեփանոս Սյունեաց եպիսկոպոս»: Գերմանոս գահընկեց եղավ 730 թվի հունվարի 7-ին: Պատասխանը գրված պիտի լինի այս թվից առաջ և այդ ժամանակ գրողն արդեն եպիսկոպոս էր, ինչ որ հերքում է 734 թվին եպիսկոպոս ձեռնադրվելու տեղեկութիւնը: Թերևս, Սյունեցին հետին հաշվով է եպիսկոպոս կոչված, ինչպես Գերմանոս պատրիարքի Թղթի մասին ասված է՝ «եբեր Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս», ավելացնելով՝ «յառաջ քան եպիսկոպոսութիւնն իւր»: Այս ավելածո նկատողութիւնը գուցե բաց է թողված պատասխան-Թղթի վերնագրի մեջ:

Հիմնավոր չէ թվում նաև մյուս կարծիքը, թե Ստեփանոս Սյունեցին ութ տարի էր եպիսկոպոս, երբ մեռավ: Այն պարագան,

¹ Երևի, Այրիվանեցու այս սխալ աղբյուրյամբ է, որ Ստեփանոս Օրբելյան Բաբանի ասպատակությունը պատմում է 176 թվի տակ (տես Ստեփանոս Օրբելյան, հատ. Ա, էջ 201):
² Այրիվանեցու տեղեկությամբ, Սյունեցին մեռավ «ի վերացման Եղիայի Մարգարեի, ի հրոտից ԺԷ և յուլիս ԻԱ, յաուր յիշատակի սրբուհոյ Մարգարտայ և Սիմէոնի աղուաշին» (Գ. Հովսեփյան, էջ 22): Հայսմավուրքի մեջ Սյունեցու մահվան օրն է ԺԷ հրոտից, հուլիսի 23, Փոկաս եպիսկոպոսի օրը: Կարելի էր կարծել, որ Այրիվանեցու ԺԷ ստույգ է, սակայն հուլիսի 21 և Օրբելյանի ԺԵ ցույց են տալիս, որ ԺԷ սխալագրություն է՝ փոխանակ ԺԵ, Սիմեոն աղվաշի օրը: Եղիայի տոմը հրոտից 14 և հուլիսի 20 է և ոչ հրոտից 15: Այրիվանեցին օգտվել է Հայսմավուրքից: Հրոտից ԺԷ Ստեփանոսի մահվան տարին 735 թիվը հավասար է շարժական տոմարով, մայիսի 8-ին: Հրոտից ԺԷ =հուլիսի 23, ըստ հաստատուն տոմարի է:

որ Գերմանոս [պատրիարքի] պատասխանը գրել է Սյունեցին և ոչ ժամանակակից մեծ եկեղեցական, կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին, տեղիք է տվել Հնեերին ենթադրելու, որ Օձնեցին մեռած էր արդեն, երբ Ստեփանոս վերադարձավ, և հաջորդ չէր ընտրված: Ասել է, թե վերադարձավ 727 թվին և եպիսկոպոս ձեռնադրվեց: Ուրեմն, եպիսկոպոսական աթոռի վրա մնաց ութ տարի՝ 727-735 թվերին: Մեր կարծիքով, Սյունեցու վերադարձը առաջ էր, քան 726 թվով: Այս թվին Լևոն [III Իսավրացի] կայսրը հրատարակեց իր հրամանը պատկերապաշտության դեմ, պաշտոնական կերպարանք տալով իր պատկերամարտ քաղաքականության: Գերմանոս պատրիարքը ընդդիմացավ և պայքար սկսվեց կայսեր և իր մեջ, որ վերջացավ իր գահընկեցությունը (36): Դրությունն այնպես չէր, որ Գերմանոս մտածեր հայերի մոլորություն մասին: Եվ եթե մտածած լիներ 726-729 թվերի միջոցին, կհիշեր իր Թղթի մեջ անպատճառ նաև պատկերների մասին, որպիսի հիշատակության հետքն անգամ չկա Թղթի մեջ: Այս կետը խիստ կարևոր է, թեև մի խոչընդոտ ունի: Եթե Սյունեցին 726 թվից առաջ արդեն Հայաստան էր, ինչո՞ւ չկա իր անունը Մանագեղերտի ժողովին մասնակցող հայրերի մեջ: Արդյո՞ք չկա: Նորեն քննենք Միքայել Ասորու մոտ պահված ցանկը, ուր հայ անունները այնպես են խաթարված, որ դժվար է վերականգնել ստույգ ընթացումը: Մեզ թվում է, որ ցանկի իններորդ անունը՝ Nwzwn Asibw թագցնում է թերևս Ստեփանոս Սյունեցու անունը: Սյունեցին չէր կարող տասնյակ տարիներ բացակայել, մնալ քաղկեդոնականների մայրաքաղաքում և ներկայանալ ջատագով հակաքաղկեդոնականության: Հավանական է, որ նա 720 թվի մոտերքն արդեն հայրենիք էր:

Մխիթար Այրիվանեցին պահել է այն պապի անունն, որի մոտ գնաց Սյունեցին կայսեր պատվերով ուղղափառ գրքեր բերելու. «երթի Հռոմ հրովարտակաւք հրամանաց մերոց առ պապն Ագաբոս և բն՛ր ինձ երիս գիրս»¹: Ագաբոս, անտարակույս ուղղելու է Ագաթոս կամ Ագաթոն: Այն հռչակավոր պապն է Ագաթոն, որ դեմ ելավ միակամություն՝ ընդդեմ Կոստանդին IV Պոզոնատ կայսեր (668-685): Նա մեռավ 681 թվին, օգոստոսին: Նրա շնորհիվ էր, որ գումարվեց 680-681 թվի ժողովը, որը դատապարտեց մի կամքի և մի ներգործության վարդապետությունը: Մխիթար Այրիվանեցի շատ լավ աղբյուր է ունեցել իր ձեռքին. հավանաբար

¹ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 19:

նույն Ստեփանոս Սյունեցու գործերին կցած տեղեկություններից է քաղել Ագաթոնի անունը: Այս միակ անունը բավ է, որ Հռոմ գնալու առասպելական պատմությունը գտնե իր պատմական աստուր: Սյունեցին գնաց Բյուզանդիա Վարդան Փիլիպպիկոս կայսրի օրով, ոչ ուշ, քան իր առաջին տարին: Վարդանը հայ էր և ջերմ պաշտպան միակամ վարդապետություն: Անտարակույս, սա է այն կայսրը, որ համակրում է Սյունեցու դավանությունը, և որ առաջարկում է Հռոմից նույնիմաստ գրքեր բերել: Այս ուրիշ բան չէ նշանակում, քան որ միակամության թշնամին նստած էր Հռոմում Ագաթոնի օրերից և եթե սրա դիմադրությունը չլիներ, Վարդան կայսրը միակամությունը կդարձներ իր աշխարհի դավանքը: Հիշենք, որ Գերմանոս պատրիարքը՝ ինքը սկզբում համակիր էր Վարդանին, այսինքն՝ հետևորդ էր միակամության, հետո փոխեց իր գույնը: Սյունեցին ծանոթացավ [պատրիարքի] հետ, երբ սա միակամության գետնի վրա էր: Երբ Գերմանոս փոխեց իր համոզումը, փորձեց համոզել նաև Ստեփանոս Սյունեցուն և նրա միջոցով նաև Հայոց եկեղեցին: Ահա և Գերմանոսի Թղթի ծագումը:

Ագաթոն պապի հիշատակությունը Ստեփանոս Սյունեցու գրքերի մեջ զարմանալի պիտի չերևա: Բավական է հիշել, որ «ի գրենևոյն Ստեփաննոսի» Կաղանկատվացին գտել է Ղիոն քաղաքի ավերման և Հռոմի շինություն պատմությունը: ԺԼ գլխի մեջ Կաղանկատվացին պատմում է, որ Աբդոն դատավորի ժամանակ Ղիոն, այսինքն՝ Տրոյա քաղաքը, սասանվեց: Ղիոն է Իլիոն, Տրոյա կամ Տրովա քաղաքի հնագույն անունը և գտնվում է ոչ թե Փոքր Ասիայում, այլ «Աքայեցուց երկրին էր հուպ յաշխարհն Պեղոպանէս յարևմուտս Մակեդոնացուց, յերկրին Եւրոպիոյ» (Գ, գլ. ԺԸ): Պարիսի դերում Թեսաղոնիկե քաղաքից մի երիտասարդ է և Մենելասի կնոջ՝ «գուստր առն միոյ մեծի»: Աղջկան ծնողները պահանջում են իրենց զավակին և մերժման վերա սկսվում է պատերազմ, որը տևում է 15 տարի (ուրեմն՝ փոխան Տրոյայի 10 տարվան): Իլիոնի դեմ կռվողները շինում են երկու հազար փայտե ձի և...», նրանց փորում թագցնում 40 հազար մարդ և իբրև թե նվեր Իլիոնի ասվածներին՝ մտցնում քաղաք: Պահված զինվորները հարձակվում են բնակիչների վերա, այր մարդկանց կոտորում և կանանց գերում: Այնուհետև ճանապարհ են ընկնում դեպի հայրենիք: Սաստիկ հողմերը ձգում են նրանց Իտալիա: Էնեասի անունը չկա, բայց խոսքը նրա մասին է: Շատ ժամանակ

^{*} Մի բան անընթացն է (Պ. Հ.):

է անցնում և նրանց առաջնորդ Հոռոմուս շինում է Հոռոմ քաղաքը՝ Իլիոնի առումից 441 տարի հետո: Երբ Փիլիպպոս թագավորնց <2>44 թվին, հազար տարին լրացավ Հոռոմի շինութեան: Կոստանդիանոս [Մեծ] փոխեց անունը Հոռոմից Բյուզանդիա, որ կոչվում է Կոստանդնուպոլիս:

Մակեդոնիայից արևմուտք, էպիրոսում, Կորփու կղզու հանդեպ հնում կար մի քաղաք, որ արդարև կոչվում էր Իլիոն կամ Տրոլա, որ զրույցիս մեջ չփոխված է հռչակավոր Իլիոնի՝ Պրիամոսի քաղաքի հետ: Աբդոն (և ոչ Ապղան) դատավորը հայտնի է Ս. Գրքից¹: Ասողիկ ևս գիտե եվսեբիոսի Քրոնիկոնից, որ Աբդոնի օրով «Իլիոն քաղաքն առաւ», միայն անունը սխալմամբ տարված է Ղաբդոն²: Ասողիկ, հետևելով Եվսեբիոսին, համարում է Աբդոն դատավորից մինչև Սողոմոնյան տաճարի շինութեանը 140 տարի, իսկ տաճարի շինութեանից մինչև Քրիստոսի խաչելութեանը՝ 1012 տարի: Ուրեմն, Աբդոն ապրում էր երկոտասաներորդ դարու կեսերին, ինչ-որ համաձայն է Լակեդեմոնական հաշվին, որով Տրոյական պատերազմը տեղի ունեցավ 1183 թվին, իսկ ըստ անգիստերի՝ 1209 թվին³:

Հոռով հիմնվեց 753 թվին և Հոռոմի Փիլիպպոս կայսեր օրով (244-249) լրացավ հազարամյակը՝ 247 թվին: Պատմագրի հաշիվը միանգամայն ճիշտ է, միայն պետք է տպագրի 44 ամն կարգալ 244, ՄԽԴ:

[Ժ]

ԺԹ գլխի վերնագիրն է «Որ ինչ յերկերևուր թուականութենէ Հայոց և այսր գործք լեալ ի սահմանս Աղվանից»: Կարելի էր կարծել, թե պատմագրի գործը վերջացած է և այստեղից սկսած մի Անանուն շարունակող է պատմողը: Մակայն, տեսանք, որ երրորդ գրքի առաջին գլխում արաբ խալիփաների հաջորդութեանը հասցրած է մինչև Հարուն Բ ալ-Վաթիկ (842-847): Հետևապես ժԹ գլուխը, ուր պիտի ճառե Հ[այկական] թ[վականութեան] 200 թվից = 751 թվից հետո անցած դեպքերի մասին, պատկանում է

¹ Դատ., ԺԲ, 13, 15, հմմտ. Ա Մնաց., Ը, 25; Թ, 36:
² Ասողիկ, Ա, գլ. Ա, էջ 9: Չարմաճայի Է հայր Կ. Շահնագարյանցի նկատողությունը, թե «Արդոն» դատավոր ոչ ոք հիշատակի առ նախնի մատենագիրս (տես Մովսես Կաղանկատվացու ծանոթագրությունները, Գ, էջ 111):
³ E. Curtius, Histoire Greque, t. I, Berlin, 1857, p. 179.

նույն հեղինակին: Վերնագիրը չի վերաբերում միայն ԺԹ գլխին, այլ և հետևյալ Ի, ԻԱ գլուխներին, թեև սրանք իրենց հատուկ վերնագիրներն ունեն: Մեր պատմագրի սովորութիւնն է տալ ընդհանուր վերնագիր մի շարք գլուխների և սրանցից յուրաքանչյուրին որոշել զատկատ վերնագիրներով, ինչպես առիթ ունեցանք տեսնելու վերև:

«Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ», ուրեմն 750 թվի մոտերքը, զորացավ արաբական պետութիւնը, ընդլայնեց իր սահմանները: Գրավեցին Պարտավ քաղաքը և դարձրին իշխանութեան կենտրոն, ինչպես երբեմն Դամասկոս: Պատմագրի խուլ ակնարկները շոշափում են Աբասյան հարստութեան երևալը 750 թվին և նրա դաժան քաղաքականութիւնը, մանավանդ Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրի (754-775) երկարատև իշխանութեան ընթացքին: Հարուն ալ-Ռաշիդ նշանակեց Հայաստանի և հարևան երկրների պետ իր եղբորը՝ Ուլբեղլա, որ է Ուբայիդալլահ, 788 թվին և սակավ Պարտավ և նշանակեց փոխանորդ ոմն Սուլեյման չարաբարո անձն, որի մոտ եկավ Հայոց Եսայի կաթողիկոսը՝ խնդրելու հարկերի թեթևութիւն: Խալիփայի եղբոր Պարտավ գալն է առիթ տվել, անտարակույս, մեր պատմագրին ասել «նստուցին ի Պարտաւ կալ արքունեացն»:

Եսայի Ա եղիպատրուշեցի կաթողիկոս Պարտավում իջավ Վարդանուհի տիկնոջ մոտ, որ Վարագո իշանի կինն էր և որի ամուսնութիւնը չհասութեան (արյունազոծութեան, ազգազոծութեան - Պ. Հ.) աղագավ նզովքի տակ էր: Եսայի կաթողիկոսներեց տիկնոջ: Այս խնդրի առթիվ է, որ Կաղանկատվացին հիշում է Եսայի կաթողիկոսին: Քաղաքական կացութիւնն ավելի քիչ է հետաքրքրում նրան, քան եկեղեցական խնդիրները և հրաշագործութիւնները:

Պատմագիրն անցնում է Մամուն խալիփայի (813-833) օրով կատարված անցքերին՝ սկսված Հ[այկական] թ[վականութեան] 270 թվից = 821 թվին: Ձէ հիշում Ամինի և Մամունի զահակալական կոիվները, որոնք արձագանք տվին և Պարտավ, և ստիպեցին Աղվանից ներսիկ և Աբդուհաման իշխաններին որոշ դիրք բռնել:

821 թվին Պարտավի արաբները ասպատակեցին Ամարաս գավառը և ավարով ու գերիներով ամրացան Մեծիրանցի սահմանի Շիկաքար տեղում: Սահլ Սմբատյան Եռանշահիկ իր եղբայրների հետ հարձակվեց ավազակների վերա և ազատեց գերիներին: Դժբախտաբար որոշ չէ, թե Սահլ Սմբատյան Ամարասի իշխանն

էր, թե Մեծիրանց գավառի թերևս իր իշխանություն մեջ էին և՛ մեկը և՛ մյուսը:

Նույն 821 թվին Աևաղա արաբ իշխան մտավ Սյունիք և ամբացավ Շաղատ բերդում: Վասակ Սյունի իշխանը կանչեց Բաբանին և նրա օգնությունը քեց «աւառանշան» ասպատակողին: Աևաղան հայտնի է մյուս մեր մատենագիրներից: Մանագիկերտ հաստատված կայսիկ արաբական ցեղի պետն էր, որդի Աբղյմեյիքի որդվո Ջահապի: Ի տրիտուր օգնություն, Վասակ Սյունի ստիպված էր տալ իր դուստրը Բաբանին կնություն: Ինքը մեռավ նույն տարին: Ո՞վ էր այս Վասակը, արդյո՞ք 768 թվի Պարտավի ժողովին ներկա Ատրնբրսեհ Սյունյաց իշխանի որդին էր: Ամեն պարագային Վասակով սկսվում է Սյունյաց մի նոր և փայլուն իշխանական տուն:

Գարդմանի իշխան Վարագ-Տրդատ Ստեփանոսյան սպանվեց Ներսեհ Փիլիպպյանի կողմեն: Ներսիկ թվում է, թե Բաղքի իշխաններիցն էր: Սպանության հետևանքով է, որ թերևս Բաղաց գավառը՝ չընդունեց Բաբանի լուծը: Բաբան ավերեց Բաղք և մտավ Գեղարքունիք և այրեց Մաքենոցաց վանքը Հայոց 276 թվին = 827 թվին: Բաբան հաղթեց արաբ կուսակալներին՝ Տավուսին 278=829 թվին և Աբրահիմ որդի Ղեթա՝ 830 թվին: Առաջինը հայտնի է արաբական աղբյուրներից՝ Մուհամմադ իբն Հուճայիդ ալ-Տուսի¹, երկրորդը մնում է ղեռ անձանոթ:

Ստեփանոս Աբլասադ, որ Բաբանի օգնությունը հարվածել էր Բաղակացիներին, ընկավ Դավոն և Շապուհ իշխանների թրից: Մահապարտները ըմբոստացան Բաբանի դեմ և ամբացան Գորոզու բերդում: Աբլասադի մերձավորները սպանեցին Դավոնին և Շապուհին և ինչպես երևում է ո՛չ առանց աջակցության, եթե ոչ ձեռքով Եսայի Աբումուսեի, որ Աբլասադի քեռորդին էր: Բաղակացի՝ կարծեմ, նույնը պիտի լինի ինչ որ Բաղացի: Աբումուսեն Բայլականի, այսինքն՝ Փայտակարանի, իշխանն էր: Թշնամությունն, ուրեմն, Բաղաց գավառի և Բայլականի իշխանների մեջ է: Բաբան եկավ Ամարաս, թողեց իր զորավար Ռոստոմին խաղաղացնելու, իսկ ինքը հեռացավ Ատրպատական: Ռոստոմ «ել տալ պատերազմ ընդ ամրացելոցն ի բերդին», հավանորեն Գորոզու, ուր սպանված իշխանների մարդիկ շարունակում էին դիմադրել Բաբանին և իր կողմնակից Աբումուսին: Պաշարվածները «զխաչս և սրբոց նշխարս ընդդէմ բերեալ» հետ մղեցին

¹ Ստեփանոս Օրբելյանը, էջ 202՝ կարդում է «Բաղասականայ»: ² J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p.459.

Ռոստոմի գունդը: Այս առթիվ պատմագիրը հիշում է, որ Ամարասի եպիսկոպոս Սերոբը կայսրից խնդրել է «մասն ի նշխարաց սրբոց» և ստացել, կարծում են, որ դա Մ. Լուսավորչի աջ բազուկն է՝:

Մամունի թագավորության վերջին գործն է իր իսկ արշավանքը ընդդեմ Բյուզանդիայի Հայոց 280 թվին = 831 թիվ: Պատմագիրը չափազանցնում է այս արշավանքի արժեքը, կարծելով որ Մամուն նպատակ ուներ պաշարել Կ. Պոլիս և իբրև թե «կենեղուտ խաչի գորութեամբ» պարտվեց և իր ուժերը ծովակուլ եղան, ինքն էլ մեռավ: Մամունի արշավանքը, ընդհակառակը, հաջող էր: Նա մտավ Կիլիկիա, հասավ մինչև Պոդոնտա (այժմ՝ Բոզանտի) և հանկարծամահ եղավ 833 թվի օգոստոսին: Կաղանկատվացին Մամունի արշավանքի մասին խոսում է Ի գլխում, որի վերնագիրն է՝ «Երթն Մամունայ՝ իշխանին Տաճկաց, ի Հոռոմս և ի նմին սատակումն. ընդ նմին զրուցատրութիւնք պեսպես կարճատատ բանիւք»: Այդ գրուցատրությունների մեջ են մտնում նախ ինչ որ կատարվել է Աբրահամ Աբուսահակ Մուլթասիմի օրով (833-842): Հայոց 283 թվին = 834 թվին եկավ ամիր մուսիինի հրամանով, այսինքն՝ Մուլթասիմի, ոմն ամիրա Բադողի, որ է Հասան իբն Ալի ալ-Բադղիսի, հայտնի ալ-Մամունի անունով²: Բադողի կարգալու է Բադսղի կամ Բադղսի, որ երևան է գալիս Ասողիկի մոտ Մամունիկ կոչումով³: Բադղսի մտավ Նախճվան, ուր նահատակել տվեց Հոհան մանուկ մի, Ջատիկի մոտերքը՝ 835 թվի ապրիլի 18-ին: Նրա նշխարները «լուսաճաճանչ փայլամաք ահացուցանէր զթշնամիսն», ուստի և անհետացրին զիշեր ժամանակ: Արաբ կուսակալ հիշվում է շնորհիվ Հոհանի նշխարների հրաշագործություն, որ այնքան մոտ է մեր պատմագրի սրտին:

Այստեղ տպագրության մեջ պակաս կա: «Պսակողին իւրում միայն մնայ յայտնութեան» բառերից հետո էջմիածնի ձեռագիրն ունի հետևյալ կարևոր տեղեկությունները, որ պետք է ի նկատի ունենալ բնագրի ապագա հրատարակության ժամանակ:

¹ Գ գրքի ԺԹ գլխի վերջին այս հատվածը Սկրտիչ Էմինը դուրս է բողել իր հրատարակությունից (Մոսկվա, 1860, էջ 264. հմմտ. նաև Ղուկասյան հրատարակությունը, Թիֆլիս, 1912, էջ 377): ² Ասողիկ, էջ 106, «Մամունիկ ամիրայ»: ³ J. Markwart, Streifzüge, p. 462, սխալվել է՝ աշխատելով նույնացնել Բադողի Սուլեյման ալ-Ադիի հետ, բայց իր գործի հայերեն թարգմանության մեջ՝ («Բազրատունյաց ծագումը», էջ 54), ուղղել է իր սխալը:

«Իսկ ի միևսում ամին զավուրս և՛ եղելոյ սաստիկ անձրեաց, լցաւ ծայրալիւր հոսմամբ գետն Կուր, մինչև ժՆ, հրատի արտաքս ծավանալ ընդ եղեալն իւր սահման. և անդուստ յաշխարհական ծովէն Կասբից ելանէ վիշապձուկն մի անարի նման լեբին, և գորսորդաց ձկուենս յորովայն իւր ամայէր և սնաւատասակ մնալ որսորդացն լինէր: Աստ իմն հնարեալ նաւորդացն, գումարեալք ի մի վայր՝ յօշէն զնա ի տանոյն կողմանէ սրով, մինչև սատակել նմա, և Կուրայ տանել զնա, ուստի եկն: Եւ ապա գիւրաւ լինէր որսորդացն գիւտ ձկանցն, զի իբրև ի կապարանէ արձակեալ գայլին:

Ի նոյն ամի տէր Դաւիթ Հայոց կաթողիկոս վախճանեցաւ, և անէծ գյափշտակողսն ի սրբոյն Գրիգորի հողոյն, որք էին այսոքիկ: Արդմեւք Զահաբայ որդի սրով սատակիւր, և Աբգլա Սուրհարճոյ որդի, և Աբուջափր Արածացի, աման ի Պարտաւ և կենդանւոյն տիկ հանին գերկոսեանն:

Եւ գիտութիւն իմն զայս ուսաք զԱմիրմուճնայ դարաբասին, թէ յաջակողմն դուանն նստի շուրտայաց աւազն, որ է մեծ քան զայլսն դահճապետաց աւագ: Եւ ձախոյ կողմանն դատաւորն և զանձու ամիրայն, որք առնէին իրաւունս և գտիեգերաց հարկաց վճարմունս: Եւ յինն ժամ աւուրն մտանեն առաջի, և զվաղորդայն աւուրն հրաման առնուն և զմարդկան մատակարարեն զօգտակարան:

Իսկ յերկու ձՁԶ թուոյն Հայոց ԲԺՌ հեծելոց հանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա արշաւէին երկիրս Աղուանից: Անդ ակն ի վերայ հարեալ Սահլի Սմբատեան, որ յարքայից Զառմիհրական տոհմէն էր, գործակից իւր կալեալ զմեծ նահատակն Գէորգիոս, զիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վանէր:

Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան, ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բաբան զմարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու զազանն և ետ ի ձեռս Ամիրմուճնայ, և ընդ վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձս բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար:

Այլ յԲԺԶԷ թուականին Հայոց Աբրահամ Ամիրմուճնի գնա զօրու մեծաւ յաշխարհն Հոռմոց և էառ զմեծ քաղաքն զԵմորիայ սրով և գերութեամբ: Եւ անտի դարձաւ ի բնակութիւն իւր: Սա է Աբուսահակն:

Ի սոյն ամի տէրանց տէրն Յովաննէս, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղև տէր, խնդրեաց յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխար, Խոյտա, Փատգոս, երիցս այսոցիկ աշխարհաց:

Եւ<յ>այնմ ամի ել մարախ ի Խազրաց կուսէ, զարմանալի մեծ, քան զճնճղուկ և եկեր զմասն ինչ Աղուանից աշխարհիս:

Եւ յետ երկուց ամաց զժնդակ եղեալ կարի ձմեռն կիզեալ Հասոյց մահ անասնոց և հովուաց բազմաց:

Եւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ եկին հասին Քաղաքականացիքն¹ և արարին վնաս Միսանձորուոյ և Ամարաս գաւառաց: Եւ ել Եսայի անուանեալն Աբուճուսէ ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա»² (37):

Սկզբնագրի շարունակությունն է տպագրի «Յետ այսորիկ անցանելոյ ևս երկուց ամաց եկն Խազր (կարդա՛ խալթ) պատգոս՝ այր շամբընտ և անողորմ. և ի նմին ամի սատակեցաւ» նախադասությունը: Խոսքը Խալթ կամ Խալիդ իրն Եզիդ իրն Մազիադ ալ-Շայբանի կուսակալի մասին է, որ եկավ, ըստ Կաղանկատվացու, Հայոց 291 թվին = 842 թվին, իսկ ըստ Ասողիկի՝ 290 թվին = 841-842 թվին և մեռավ Զավախքի Խոզաբեր գյուղում³: Պատգոս կամ փատգոս Կաղանկատվացու մոտ նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ ոստիկան, ամիրա:

Խալիդից հետո եկավ նորա տեղ իր որդին՝ Մահմեդ, որ վերաշինեց Գանձակ քաղաքը: Գնաց Սյունիք, ավերեց Բաղաց աշխարհը և երբ ուզեց Աղահեջ գավառի Արքուզետ ավանի Ս. Գրիգոր եկեղեցին այրել, եկեղեցուց դուրս ելավ «հեծեալ մի ի ձի ճերմակ», մտավ թշնամու բանակ, շփոթություն ձգեց և փախցրեց դեպի Եղջերիս սարը: Այս ասպատակությունը, ինչպես երևում է, նույնն է, ինչ որ պատմում է Վարդան, առնելով, անշուշտ, Շապուհ Բագրատունուց, որ Ամորիա քաղաքի առման տարիները, ուրեմն 838 թվի մոտերքը, Աբլհերթ ոմն՝ Զահապի տանից, չորս հազար մարդով խուժեց Սյունիք, բայց Բարգեն երկուհարյուր մարդով ջարդեց նրան և քչեց⁴: Թվում է, թե Աբղլհերթի միջոցով Մահմեդ իրն Խալիդն էր, որ կազմակերպել էր այս ասպատակությունը:

¹ Կարդա՛ Բաղակաջիք: Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԼԳ, ունի՝ Բաղասականայ:
² «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 161-163, աշխատասիրությամբ Խաչիկ վարդապետի:
³ Ասողիկ, էջ 106:
⁴ Վարդան, էջ 80: Բարգեն նույն անձն է, որ սպանեց Գրիգոր Սուփանիմ (տե՛ս Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 66) և էր որդի Վասակ († 821) Սյունյաց իշխանի, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, գլ. ԼԷ, էջ 212:

Մովսես Կաղանկատվացու «գրուցատրութիւններն» մեջ կարևոր է մանավանդ Սահլի մասին տված տեղեկութիւնները: Սահլ Սմբատյան Ջառմիհրական տոհմից էր, ուրեմն Աղվանից կամ ճիշտես Գարդմանի իշխանական տանից, թեև բնավ հայտնի չէ, թե ո՞վ էր նորա հայր Սմբատ և ի՞նչ տեղ էր բռնում իր տոհմի ճյուղագրութիւն մեջ (38): Սահլ հայտնի դարձավ առավալապես նրանով, որ ապստամբ Բաբանին բռնեց և իր որդու՝ Մուսավիտայի միջոցով հանձնեց Ափշինին՝ 837 թվին: Ի տրիտուր ստացավ հարյուր հազար դրամ, ըստ Վարդանի¹ և նշանակվեց իշխան Հայոց, Վրաց և Աղվանից: Ջարմանալի է, որ մեր պատմագիրը չգիտե, որ Եսայի Աբուժուսեան ձերբակալեց իր կողմից Բաբանի եղբոր Աբդալլահին և զրկեց խալիփային: Եսայի ներկայանում է թովմա Արծրունու մոտ մարտիկ զորականի անվեհեր նկարագրով², մինչդեռ Աղվանից պատմագիրը լուռ է այդ մասին:

Բուխար խոյտա, որին փատգոս (կուսակալ - Պ. Հ.) կուզեր տեսնել Հովհաննես իշխանը, մասնակցած էր Բաբանի դեմ վարած կռիվներին Ափշինի բանակում: Անունն է իսկապես Մուհամմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խոդա³: Հովհաննես տեր-տերանց, կարծում են, որ Սահլի որդին է, որ կրում էր նաև արաբ Մուսավիտ անունը: Մեծիրանց վանքի մի արձանագրութիւն մեջ հիշվում է այս իշխանի անունը:

«ՅԻ թուականութեան Հայոց ի ժամանակս Յովհաննիսի Աղվանից ի իշխանի ես Սողոմոն Մեծարանց եպիսկոպոս կանգնեցի զայս...»⁴: Արձանագրութիւն ժամանակը՝ 302 թիվ=853 թվի, թելադրում է նույնացնել այս անձը Հովհաննես տերանց-տիրոջ հետ: Բուխարա-խոդա նշանակվեց կուսակալ Հայաստանի Ափշինի կողմեն Մուսթասիմի օրով՝ 838 թվին: Բուր հիշյալ «գրուցատրութիւնք» վերաբերում են Աբուսահակ Մուսթասիմի կառավարութիւնի 834-842 թվերին: Միայն իսալիդ իբն Եգիդ կուսակալ եկավ Հարուն Վասիկի (842-847) առաջին տարին, եկավ զսպելու Հայաստանում պայթած ապստամբութիւնը և նրան նույն տարին հաջորդեց իր որդին:

Հիշենք, որ առաջին գլխի մեջ ամիրալմուսնիների հաջորդական տախտակը հասցրած է մինչև Հարուն Բ, այսինքն՝ Վասիկի գահակալութիւնը, առանց նշանակելու, թե քանի տարի իշխեց:

¹ Վարդան, էջ 79:
² Թովմա Արծրունի, էջ 177, 180, 184-185:
³ J. Markwart, Osteuropäische Ostasiatische Streifzüge, p. 461.
⁴ «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 163:

Արդ, հասանք այդ սահմանած կետին և ուրեմն պատմութիւն թելը պիտի կանգ առնեք այստեղ, Վասիկի առաջին տարին: Սակայն մեր հեղինակը շարունակում է իր «գրուցատրութիւնքը» և հիշատակում Հայոց 300 թվի = 851 թվի անցքերը, երբ Հայոց և Աղվանից իշխանները տարագրվեցին Բաղդատ: Հաջորդ տարին՝ 852 թվին, եկավ Բուղա գորավարը և «զամս երիս կալաւ զՀայս» և չորրորդ տարին նշանակվեց նրա տեղ վերև հիշված Մահմեդ որդի Խալիթի (և ոչ Խոդի, ինչպես ունի տպագիրը): Շատերն տկարացան հավատի մեջ, իսկ այնքան նահատակներից հիշվում է միայն «ոմն Շապուհ Արծրունի և միւս այլ այլ ընտիր յազատացն Հայոց»: Սրանց ձգեցին Եփրատ գետը, բայց որովհետև երկար ժամանակ «ջահք լուսոյ ի վերայ գետոյն», երևեին, ամիրմուսնի հրամայեց հանել [ոսկորները] գետից և այրել: Չհաջողեց: Ամեն անգամ, որ «խորէջք» ջուրն էին մտնում, լույսն աներևութանում էր, և երբ դուրս էին գալիս ջրից, լույսը նորեն երևում էր: Ամիրմուսնի հրամանով Ասորաց եպիսկոպոս Ջափր ջրասուզակներ է իջեցնում Եփրատ՝ երանելիների ոսկորները գտնելու: Ասորաց եպիսկոպոսը հանեց գետից նշխարները և տարավ իր եկեղեցին:

Այս հրաշագործ պատմութիւնն արդեն ապացույց է, որ գրողը մեր նման պատմութիւնների անչափ սիրահար հեղինակն է: Թովմա Արծրունուց հայտնի է Շապուհ Երեց և «ոմն ի հայ ազատանւոյն» Ապուսահակ, Նախճվանի եպիսկոպոսի եղբայրը¹: Բայց սրանք Բաղդատ չեն տարվել: Հավանորեն Հովհաննես Արծրունի եպիսկոպոս և Գրիգոր Արծրունի, որ նահատակվեցին² Բաղդատ 855 թվին, հոռի 5 (=մայիս 31), շփոթված են Շապուհի և Ապուսահակի հետ³:

«Ապա կոչէ ամիր ամիրմուսնին զՋափր՝ Ասորեաց եպիսկոպոս», պետք է կարդալ «Ամիրմուսնի Ջափր զԱսորեաց եպիսկոպոս»: Ջափր ամիրմուսնի, այսինքն՝ խալիփայի, անունն է և ոչ ասորի եպիսկոպոսի: Իսկ Ջափր՝ Մուսթավաքիլ խալիփան է (847-861):

Երրորդ գրքի ի գլուխ վերջանում է երկրաշարժի հիշատակութիւնը, որ մեր պատմագիրը զնում է Հայոց 318 թվին

¹ Թովմա Արծրունի, էջ 128:
² Անդ, էջ 162:
³ Շապուհի նահատակության պատմությունը մտել է Հայսմավորի մեջ, հուլիս 22:

=869 թվին, իսկ Ասողիկ¹ դնում է Հայոց 312 թվին =863 թվին: Կ. Պոլսում երկրաշարժ եղավ, 869 թվի հունվար ամսին²:

«Ջրուցատրութիւնք» շարունակվում են հետևյալ ԻԱ գլխում, որի վերնագիրը ընդգրկում է միայն գլխի առաջին մասը: Նույն երևույթը, ինչ որ տեսանք վերև՝ ԺՁ գլխի նկատմամբ: Եսայի որդի Շեխա կովի բռնվեց իր գործակալի հետ, որ պատմամբել էր Պարտավում և կոչվում էր Մահմեդ որդի Երմեհզդի Եմենիկ (և ոչ՝ թե Եմենիկ, ինչպես ունի տպագրերն): Այդ միջոցին Աղվանից կաթողիկոս Հովսեփ վախճանվեց և օգտվելով խառն ժամանակից Մեծկողմանց Սամուել եպիսկոպոսը կաթողիկոսական ակտը գրավեց առանց Հայոց Գևորգ կաթողիկոսի գիտության: Իշխանաց իշխան Աշոտի միջնորդությամբ, Սամուել գնաց Հայոց Գևորգ [Բ Գառնեցի] կաթողիկոսի մոտ՝ ստանալու օրինավոր ձեռնադրություն, Հայկական թվականություն] 326 թվին =877 թվին:

Եսայի նույն Շայբանի տոհմիցն էր, Հիսե կամ Իսա իբն շեյխ իբն Խալիդ, եղբորորդի նախորդ կուսակալի՝ Խալիթի (=Խալիդի), նշանակվեց Հայաստան Հիջրի 257 թվի Ջումադա Բ ամսին, որ է 871 թվի մայիս³: Սորա գործունեությունը հայտնի է Թովմա Արծրունուց: Կաղանկատվացու Պատմության վերջին՝ ԻԳ գլխի մեջ Հովսեփ Աղվանից կաթողիկոսի մասին ասված է, որ «Ի սորա Գ ամին լցաւ թիւս Հայոց Յ (300)»⁴, ուրեմն կաթողիկոս էր ընտրվել Հայոց 298 թվին =849 թվի: Կաթողիկոսական իշխանությունը վարել է 25 տարի, ուրեմն մինչև 873 թվի: Սամուելի ապօրինի կաթողիկոսությունն ընկնում է 873-876 տարիներին մեջ: Սյունյաց Սողոմոն եպիսկոպոսը⁵ և Հայոց Գևորգ կաթողիկոսը վերահաստատեցին հինավուրց կապը շնորհիվ իշխանաց իշխան Աշոտի:

Միևնույն ԻԱ գլխում, արձանագրված են մի շարք դեպքեր, որոնք չեն նախատեսված գլխի վերնագրի մեջ, Աշոտ Բագրատունին թագ կապեց Հայաստանում, Համամ՝ Աղվանքում: Տաճիկը

¹ Ասողիկ, էջ 110:

² Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, t. II, Lipsiae, 1904, p. 840; Symeonis Magistri ac Logothetae Annales, in: „Theophanes Continuatus“, Bonnæ, 1838, p. 688.

³ Ibn Wadhîh al-Jaqubî, Tarikh, ed. M. Th. Houtsma, Lugduni-Batavorum, 1883, p. 621.

⁴ Այս կարևոր տողը պակասում է տպագրի մեջ, լրացնում ենք ըստ Կիրակոսի՝ «լցաւ թիւս Հայոց Յ», էջ 115:

⁵ Սողոմոն, Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալներով (էջ 206) Սյունյաց եպիսկոպոս եղավ Ստեփանոս Սյունեցուց իստո 129 տարի անց, ուրեմն 735+136=871, մինչդեռ իր խակ՝ Օրբելյանի հիշատակած արձանագրության մեջ Սողոմոն եպիսկոպոս էր 867 թվին (էջ 264):

(իմա՝ Ափշին Սաջիկը) հարձակվեց Հայաստանի վրա, ձերբակալեց Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին, և ապա ազատ արձակեց Համամի բարեխոսությունը Հայոց 346 թվին =893-894 թվի:

Չորս տարուց հետո, նոր տարվան, Ջատիկ օրը =16 ապրիլի 898 թվի, Ապու Ալի Աղվանից իշխան Հայկազունին սպանվեց «յիւրմէ հարազատէն Սմբատայ»: Նույն տարին Հայոց Սմբատ թագավորը պարտվեց «Ասորեստանում», կովում ընկավ Աշոտ իշխան Հայկազունի: Քիչ հետո յուրայիններից սպանվեց Վասպուրականի իշխան Ապուսմբան: Ափշին նորեն հարձակվեց: Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոս մեռավ 346 թվին =897-898 թվի: Հայոց Սմբատ Ա թագավոր սպանվեց 363 թվին =914-915 թվի: Այս բոլորը հայտնի են Թովմա Արծրունու¹ և Հովհաննես Կաթողիկոսի² երկերից և պետք չենք տեսնում կանգ առնել նրանց քննության վերա, մանավանդ որ այդ արել ենք արդեն Աշոտ Բ երկաթին նվիրված գործում³: Անձանոթ է այլուստ Ապու Ալի և Սմբատ եղբայրների աղետալի ընդհարումը: Արաբական իշխանությունը «սպառի» այդ միջոցները և առաջ է գալիս Դելիմիկ (ոչ Գիլիմիկ) ազգը, որի պետը՝ Սալար, տարածում է իր բազուկը Ատրպատականի, Հայոց և Աղվանից վերա:

Վերջին պատմական դեպքը, որ նկարագրում է մեր պատմագիրը Ռուզիկ ժողովրդի, այսինքն՝ ռուսաց, արշավանքն է: Ռուզիկները Կասպից ծովով եկան հյուսիսից և խուժեցին Պարտավ քաղաքը: Սալարը անգոր գտնվեց նրանց հանդեպ: Շնորհիվ Պարտավ քաղաքի կանանց, որոնք «բաժակ մահու արբուցանէին Ռուզացն», քաղաքն ազատվեց այս անսպասելի թշնամուց՝ վեց ամիս նրանց ձեռքին մնալուց հետո:

Սալարի բուն անունն է Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարզպան, որ իրոք տեր դարձավ Ատրպատականի, Հայաստանի և Աղվանքի (941-957): Աբուլ ալ-Կասիմ իբն Հավկալ Հիջրի 336 թվի շավալ ամսի 2-ին=16 ապրիլի 948 թվի, ղրկվեց Բաղդատի իշխանության կողմեն Խազարաց խաքանի մոտ դեսպանությունը: Նա անցավ Հայաստանից, Աղվանքից և պատմում է, որ չորս տարի առաջ, ուրեմն Հիջրի 332 թվին =943-944 թվի, ռուսները ասպատակեցին Աղվանք և մնացին մի տարի Պարտավ: Սալար Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարզպանը չկարողացավ դեմ

¹ Թովմա Արծրունի, Դպրության Գ, գլ. ԻԲ, ԻԳ և այլն:

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 131:

³ N. Adontz, Ašot Erkat' ou de fer, roi d'Arménie de 913 a 929, „Annuaire de L'Institut de philologie et d'Histoire orientales", t. I (1932-1933), Bruxelles, 1935, p. 13-35.

առնել: Հետ քաշվեց, նոր զորք հավաքեց թշնամու դեմ, բայց այս միջոցին Միջագետքի Համդանյանները բանակ ղրկեցին զրավելու Ատրպատականը և Սալար ստիպված էր պաշտպանվել այս նոր հակառակորդի դեմ: Սրան հետ մղելուց հետո միայն հաջողեց քշել ռուսներին: Իբն Հաուկալ պատմում է եղելութունը, ինչպես անձամբ լսել է Սալարի բերանից¹: Սալարը, անտարակույս, չափազանցել է իր իշխանության սահմանները, հավատացրել արաբ ճանապարհորդին, որ ինքը տեր է ոչ միայն Ատրպատականի և Աղվանքի, այլև Հայքի: Յիրականի այդ երկրների միայն մի մասի վերա էր իշխում:

¹ M. D'Ohsson, Des peuples do Caucase, pp. 108-115, 249-253.
 Չեռագիրն այստեղ ընդհատվում է, ենթադրում ենք, որ Ն. Աղոնցն ավարտել է քննության ծրագրված էսսեը (Պ. Հ.):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅՈՒ
 «ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»
 ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՔԻ ԱԳ ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ (39)

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ Ա

Պատմագիրը սկսում է մարդկության նախահայր Ադամից, հետևելով Մովսես խորենացուն: Թվերի մեջ վրիպակներ կան, որ գյուրին է ուղղել հիմն ունենալով ընդհանուր գումարը: Ադամից մինչև Ջրհեղեղ հաշվում է 2242 տարի:

Ադամ 230	Հարեղ 165, ուղղելի՛ 162
Սեթ 205	Ենովք 165
Ենովս 190	Մաթուսաղա 167
Կայնան 170	Ղամեք 168, ուղղելի՛ 188
Մաղաղայել 165	Նոյ 600

Թվերն համաձայն են Ս. Գրքին¹, բացի Մաթուսաղայի 167 փոխարեն Ս. Գրքի 187, չհաշվված վրիպակները, որ ուղղելի են համաձայն Ս. Գրքի և ընդհանուր գումարի, որ է իրոք 1242: Խորենացու մոտ ևս Մաթուսաղային տրված է 165², որտեղից անցել է Ուխտանեսի մոտ³ և Սամուելի⁴: Վերջինիս մոտ գումարը ստույգ է՝ 1242, թեև տպագրության մեջ ձեռագրական սխալները չեն ուղղված: Այսպես, Սամուել հաշվում է Ադամից մինչև Ենովք ՌՆՁԷ = 1487, փոխան ՌՄՁԷ = 1287, և Ենովքից մինչև Ջրհեղեղ ՉԾԵ = 755, փոխան ՋԾԵ = 955, որով Ադամից մինչև Ջրհեղեղ կան 1287+955= ՍՄԽԲ, այն է՝ 2242: Ուրեմն, 165 գրչագրի սխալ է, փոխան 167, սխալ է նաև Խորենացու և Ուխտանեսի մոտ: Հույն ժամանակագիր Կեղրենոս⁵ Ջրհեղեղից մինչև

¹ Ծննդոց, Ե:
² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 14-16:
³ Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 16-17:
⁴ «Սամուէլի քահանայի Անցեոյ Հաւարթունք ի գրոց պատմագրաց», էջ 5-6:
⁵ Georgius Cedrenus-Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero supletus et emendatus, t. alter, Bonnae, 1839, p. 23.

Արփաքսազ հաշվում է 534 տարի, իսկ Աղամից մինչև Արփաքսազ՝ 2776, հետևապես Աղամից մինչև Ջրհեղեղ՝ (2776-534=) 2242, համերաշխ մեր պատմագրի տված գումարին:

Կաղանկատվացին, ինչպես երևում է, օգտվել է Անանուն ժամանակագրությունից¹, ուր արդարև Մաթուսաղային տրված է 167 տարի, հակառակ Ս. Գրքի: Այս գրչագրական վրիպակ չէ: Ս. Գրքի մեջ Մաթուսաղան 187 տարեկան էր, երբ ծնավ Ղամեք և ապրեց ևս 782 տարի, ուրեմն 187+782=969 տարի: Անանունը տալիս է նրան 167 տարի, երբ ծնավ Ղամեք և ապա 802 (փոխան 782-ի), որով ստացվում է նույն (167+802=) 969 տարի (40):

Ասողիկ² հաշվում է Աղամից մինչև Խաչեղուցի Քրիստոսի 5310 տարի և Ջրհեղեղից մինչև Խաչեղուցի 3068, ուրեմն Աղամից մինչև Ջրհեղեղ (5310-3068=) 2242, համաձայն Կաղանկատվացու: Եվսեբիոս³ Աղամից մինչև Խաչեղուցի, հաշվում է 5232 տարի, փոխան Ասողիկի 5310, ուրեմն 78 տարով պակաս:

Կաղանկատվացու հաշիվը հիմնված է Անանուն ժամանակագրության տվյալների վրա: Այստեղ, իրոք, Աղամից մինչև Ջրհեղեղ ՄՄԽԲ=2242 տարի է⁴:

Գլուխ Բ

Երկրորդ գլուխն առնված է ամբողջապես նույն Անանունից:

Կաղանկատվացի

Սահմանք Յարեթի...
Ի Մարաց մինչև ց Գաղիլոսի կողմն հիւսիսոյ և ցգետն Դիլաթ, որ մեկնէ ընդ Մարս և ընդ Բաբելոն:

Եւ որդիք Յարեթի Գամեր և ի նման է Գամիրք. Մագոզ և ի նման է Կեղտք և Գաղատացիք. Մաղայ և ի նման է Մարք. Յունան և ի նման է Հալլենք և Յոյնք. Թորեղ և ի նման է Թետաղք.

Մոսոք և ի նման է Ղուրիկացիք. Թիրամ և ի նման է Թրակացիք. Բեափն և ի նման է Մակեդոնացիք:

Անանուն, էջ 4

Սահմանք... Յարեթի
Ի Մարաց մինչև ի Գաղիլոսի կողմն հիւսիսային: Եւ Յարեթի գետն Դիլաթ, որ մեկնէ ընդ Մարս և ընդ Բաբելոն: էջ 5. Որդիք Յարեթի...

Գամեր և ի նման է Գամիրք. Մագոզ և ի նման է Կեղտք և Գաղատացիք. Մաղայ և ի նման է Մարք. Յունան և ի նման է Յոյնք և Հեղղէնք. Թորէլ և ի նման է Թետաղք. Մոսոք և ի նման է

<Ղուրիկացիք. Թիրաս և ի նման է> Թրակացիք. Բիտիմ և ի նման է Մակեդոնացիք:

¹ «Անանուն ժամանակագրութիւն. խմբագիր յօրինեալ յէ դարոս», էջ 3:

² «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», էջ 18:

³ «Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ ժամանականք», Վենետիկ, 1818, էջ 195:

⁴ «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 4:

Եւ որդիք Թիրասայ՝ Աքքանազ և ի նման է Սարմատք. Ռիփատ և ի նման է Սաւրոմատք. Թորգոմ և ի նման է Նայք:

Որդիք Յունանայ՝ Աւղիշայ և ի նման է Սիկիլիացիք և Աթենացիք. Թաշիշ և ի նման է Վիրք և Տիւրքենացիք. և Կիտրիս, ուստի և Հոռոմք և Ղատիկացիք և Հոռովրացիք, ընդ ամենն ազգ 15:

Եւ ի սոցանէն ելին և մեկնեցան կղզիք Հեթանոսաց՝, որ են Կիպրացիք ի Կեսարացուց, որդիք Յարեթի:

Իսկ որ ի կողմանս հիւսիսոյ են՝ ազգակից են՝ Կեստուրացուց, ուստի Աղվանք. և ազգք, որ են ի Հեղաս աշխարհի՝ են յայնցանէ, որ յետոյ փոխեցան անդր, որպէս Այետացիքն, որ բնակեալ են յԱթէնս՝ ի պատվուականն Յունաց:

Եւ ի Թերաքացուց Սիդոնացիք ելին, պանդխտեցան, որ են ի Կաղմեայ որդւոյ Ազենովրայ:

Եւ Կարգեղովնացիք են եկք ի Տիւրոսէ:

Իսկ ի խառնակեալ լեզուացն ելին ի Յարեթի ազգք Հնգետասան, ի Մարաց մինչև ց Սպարիոսն, որ ձգի ց Աւվիլիանոս և հայի ընդ հիւսիսի:

Նույն սկզբունքն է օգտագործվում նաև երկրների ցանկը ներկայացնելիս, որ տալիս ենք հույն ժամանակագիր Կեղրենոսի համեմատությունը:

Եւ որդիք Թիրասայ՝ Աքքանաս և ի նման է Սարմատք. և Ռիփաթ և ի նման է Սաւրոմատք. և Թորգոմ և ի նման է Նայք:

Եւ որդիք Յունանայ՝ Եղիսա և ի նման է Սիկիլացիք և Աթենացիք. Թաշիշ և ի նման է Վիրք և Տիւրքենացիք. Կիտրիս, ուստի Հոռոմք և Ղատիկացիք. և Ռոգացիք: Ընդամենայն ազգք Հնգետասան:

Եւ ի սոցանէ ելին մեկնեցան կղզիք Հեթանոսաց, որ են Կիպրացիք ի Կիտիացուց, որդիք Յարեթի:

Բայց դարձեալ գտանեմք և յայնոցիկ, որ են ի կողմանս հիւսիսոյ, որ ազգակից են Կիտիացուցն: Եւ ազգքն, որ են ի Հեղաս աշխարհի, յայնցանէ են, որք յետոյ փոխեցան անդր, որպէս Սայետացիքն, որ բնակեցան յԱթէնս քաղաք ի պատուականացն Յունացն:

Եւ Թիբեացիք: Սիդոնացիք ելին և պանդխտեցան, որ են ի Կաղմեայ որդւոյ Ազենովրայ:

Եւ Կարգեղովնացիք, որ են եկք ի Տիւրոսէ և կթէ այլք ևս իցեն, որ սոյնպէս յետոյ փոխեցան և յեղադաս...

Արդ՝ ելին ի խառնակեալ լեզուացն, ազգք Հնգետասան. և ունին ազգքս այսոքիք, որ ելին ի Յարեթէ, ի Մարաց մինչև ի Սպարիոն, որ ձգին մինչև յԱվիլիանոս, և հայեն ընդ հիւսիսի:

¹ Ծճճճ, Ժ, 5:

Այս է երկիր նոցա	Եւ այս ազգք և երկիրք են	αι χώραι δέ αὐτῶν
1 Ատրպատական	Ատրպատական	Μηδία
Աղվանք	Աղուանք	Ἀλβανία
Ամաղոնիա	Ամաղոնիա	Ἀμαζονίς
Հայք Մեծ և Փոքր	Հայք Մեծք և Փոքունք	Ἀρμενία Μικρά και Μεγάλη
5 Կապուտակիա	Կապադոկիա	Καππαδοκία
<Փափղագոնիա>	Փափղագոնիա	Παφλαγονία
Գաղատիա	Գաղատիա	Γαλατία
Կողքիս	Կողքիս	Κολχίς
Հնդիկք	Հնդիկք	—
10 Բոսպորիա	Բոսպորիա	Βοσπορηνοί
Մէաւլտիա	Մեովտիս	Μαιῶτις
<Դեոիս>	Դեոիս	Δέρρις
Սարմատիա	Սարմատիս	Σαρματία
Դաւրեանիա	Տաւրինիս	Ταυριανοί
15 Ըստուրիա	Սկիւթիա	Σκυθία
Թրակէ	<Թրակէ>	—
Մակեդոնիա	<Մակեդոնիա>	Μακεδονία
(Դաղմատիա)	—	Ἑλλάς
Մաղի	< >	—
20 Թեսսաղիա	< >	Θετταλία
Ղոկրիա	< >	Λοκρία
Բէոլտիա	< >	Βοιωτίς
Հետաղիս	Ետողիս	Αἰτωλία
Ատտիկէ	Ատտիկէ	—
25 Աքայա	Աքայիա	Ἀχαΐα
Տեղեանիմ	Պեղեանիս, որ կոչի Պո- ղիպոնէսիոս	Πελοπόννησος
Ակարնէս	Ակարնեա	Ἀκαρνανία
Հուպիրիստիմ	Հէպիրոտիս	Ἑπειῶται
Ղիուրիա	Իղիւրիսի	Ἴλλυρίς
30 Ղեքնիտիս	Ղեքնիտիս	Λυχνίται
Աքրիակէ, յորմէ	Աղրիակէ, յորմէ	Ἀδριακή, ἀφ ἧς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος
ձովն Աքրիական	ձովն Անդրիական	ἐκλήθη
Գալիա	Գաղիա	Γαλλία
—	Ղիւսիտանիա	Λυσιτανία
—	Իտաղիա	Ἴταλία
35 —	Թոսկիկէ	Θουσκηνή
—	Մասաղիա	Μασσαλία
—	Կելտիս	Κελτική
—	(Գաղիա)	Κελτο-γαλλία
Սպանիոյ-Գալիա	Սպանոգաղիա	—

40 Իբերիա	Իբերիաի	Ἰβηρία
Սպանիա Մեծ	Սպանիա Մեծ	Ἰσπανία ἢ Μεγάλη και Μικρά

Աստ կատարին սահմանք Յարեթի մինչև ցկղիսն Բերտանիկեցւոց և հային ամենեքին ընդ ներեան ընդ հիւսիսի: (Կաղանկատվացի, Գիրք Ա, գլ. Բ):

Աստ սպառին սահմանքն Յարեթի մինչև ի կղզիս Բրիտանիկեցւոց և հային ամենեքին ընդ հիւսիսիս: («Անանուն ժամանակաբուրիւն», էջ 6):

Ենտա՜նա καταλήγει τὰ ὄρια τοῦ Ἰάφετ, ἕως Βρετανικῶν νήσων τὰ πρὸς Βορβυρᾶν βλέποντα. (Cedr., I, 25)!

Գլուխ Գ

Կաղանկատվացու երրորդ գլխի առաջին մասն ևս քաղված է նույն Անանունից:

Եւ ի սոցանէն, որ գիտեն զգարու- թիւն՝ Երրայեցիք, Ղատինացիք, որով և Հոռոմք վարին, Սպանիացիք, Յոյնք Մարք, Հայք, Աղվանք²: Ի Մարաց կողմն հիւսիսոյ ցԳաղիսովնայ սահմանն, որ ձգի ի Պարզամիտոս գետոյ մինչև ցՄաստուսիք³, որ է Եղովն:

Եւ այս ազգք են, որ գիտեն ի սոցանէ գարութիւն: Իբերացիք¹, Ղատի- նացիք, որով Հոռոմք վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք, որ են սահմանք սոցա ի Մարաց ընդ կողմն հիւսիսոյ մինչև ի Գաղիովն: Եւ ձգին ի Պաւտամիդով գետոյ մինչև ի Մատուսիա, որ է Իղիոն:

Իսկ կղզիք՝	Եւ այս են կղզիք նոցա՝	ἔχει δὲ νήσους
Սկղիայ	Սիկեղիա	Σικελίαν
Եւբիս	—	Εὐβοίαν
—	Բրիտանիա ⁵	Βρετανίαν
—	Կիբրիա ⁶	—
Ռոդոս	Ռոդոս	Ῥόδον
Քիոս	Քիոս	Χίον

¹ Տարբերությունները կայանում են հետևյալում՝ Կեղրեճոսի մոտ պակասում են Հնդիկք: Բալտրիացիք ընդդեմ Մավրոմատիս: Դալմատիա՝ չիք (և պետք չէ, մույնն է Իլլիրիս): Ատտիկէ՝ չիք: Καλαβρία ափելի է (չիք ոչ Անանունի և ոչ էլ Կաղանկատվացու մոտ): Գաղիա երկրորդ անգամ՝ չիք և այլն:

² «Աղվանք»-ը ափելացրել է Կաղանկատվացին:

³ Ուղղելի է՝ Մաստուսիա:

⁴ Կաղանկատվացին շեղվել է Անանունից, անշուշտ, նա իրավացի է, քանզի խոսքը, իրոք, վերաբերում է երրայեցիներին:

⁵ Կաղանկատվացու մոտ պակաս է Բրիտանիա:

⁶ Կիբրիա>եքրիա:

Ղիբնոս	Ղեբոս	Λέσβον
Կիթերա	Կիթերա	Κύθηρα
Ջինկեթէոս	Ջակիւնթոս	Ζάκυνθον
Կապաղոնիա	Կեփաղենիա	Κεφαλληνίαν
Իթրակէ	Իթակէ	Ἰθάκην καί
Կարկիւրիա	Կորկիւրա	
Կեղազէմ:	Կիւղազէմ ¹	τὰς Κυκλάδας

Եւ մասն մի Ասիոյ, որ կոչի Յովանիա, և գետն Դիղաթ, որ մեկնէ ի մէջ Մարաց և Բաբելոնի: Եւ մասն մի յԱսիա, որ անուանեալ կոչի Յովանիա. և գետն Դիղաթ մեկնէ ի մէջ Մարաց և Բաբելոնի: *καὶ μέρος τῆς Ἀσίας τὴν Ἰωνίαν καλομένην, ποταμὸν δὲ Τίγριν, διορίζοντα μετὰξὺ Βαβυλωνίας.*

Այս սահմանք Յաբեթի (41): (Կաղանկատվացի, Գիրք Ա, գլ. Գ): Այս են սահմանք Յաբեթի: («Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 6): (*Ced. I, 25*)

Անմ կալավ զկողմն արևելից երկրին. Քամ՝ զկողմն Հարաւոյ. և Յաբեթ՝ զկողմն արևմտից. և Հիւսիսոյ, ուր Աղվանք են և Մովն Կասպից: Մագք երկրի արևելք. և ի կողմն արևմտից երթան Հասանեն ազգքս այս մինչ ի Տրապոն: (Կաղանկատվացի, անդ): Անմ՝ անդրանիկ կալաւ զկողմն արևելից. Քամ՝ զկողմն Հարաւոյ. Յաբեթ՝ զկողմնս արևմտից և Հիւսիսոյ: Եւ արդ սկսանիմ առել զազգացն և առնեն սկիզբն յարևելից: Եւ Հասանեն ազգքս այսոքիկ մինչև ի Տրապեզոնտ: («Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 11-12):

Կաղանկատվացին անդրադարձել է նաև Հայոց և Պարթևաց թագավորութիւններու ընդհանուր տեղութեան խնդրին. «Իսկ որ ի Յաբեթէ մինչև ցՏիգրան՝ թագաւորք ԽԴ և կողմանց Պարսից թագաւորք յԱրշակայ մինչև ցԱրտավան՝ ԺԴ և ամք ՆԾ» (Գիրք Ա, գլ. Գ): Այսպիսով, Կաղանկատվացին Հաբեթի սերնդից մինչև Տիգրան թագավոր հաշվում է 44 թագավոր, որ ճիշտ է:

¹ Կիւ<կ>ղազէս:

Նա օգտվել է Խորենացուց¹: Հետևաբար Կաղանկատվացին ավելի ուշ է, քան Պատմահայրը:

Հայոց թագավորների ցանկը, համաձայն Խորենացու

Յաբեթ	Արայ Արայեան	Շաւարշ	Յուսակ
Գոմեր	10 Անուշաւան	Նորայր	35 Կայսակ
Թիրաս	Պարէտ	Վստամկար	<[Սկայորդի]>
Թորգոմ	Արբակ	Գոռակ	Պարոյր
1 Հայկ	Ջաւան	25 Հրանտ	Հրաչեայ
	Փառնակ	Ընձակ	Փառնաւազ
Արամանեակ	15 Սուր	Գղակ(Գլակ)	Պաճոյճ
Արամայիս	Հաւանակ	Հօրոյ(Հօրա)	40 Կոռնակ
Ամասիա	Վաշտակ	Ջարմար	Փառոս
5 Գեղամ			
Հարմա	Հայկակ	30 Պերճ	Միւս Հայկակ
Արամ	Ամպակ	Արբուն	Երուանդ Սա-
Արայ	20 Առնակ	Բազուկ	կաւակեաց
		Հոյ	44 Տիգրան ² :

Առանձին աննշան բացառութիւններով, ակներև է Կաղանկատվացու հարազատութիւնը Խորենացուն³: Թերևս ուշադրութեան արժանի է մեր պատմագրի՝ «Պարոյր Սկայորդի կոչեցեալ Հրաչեայ՝ թագաւոր Հայոց»⁴ արտահայտութիւնը (Գիրք Ա, գլ. Գ):

Ստորև ներկայացնում ենք պարսից թագավորների ցանկը, համաձայն Խորենացու⁵:

Կաղանկատվացին նշում է, որ Արշակից Արտավան պարսից թագավորներ են եղել 14 անձ և նրանց տալիս է 450 տարի:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Ա, գլ. Ի, ԻԲ, Խմտ. Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղվանից, Գիրք Ա, գլ. ԺԵ:

² Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիղիս, քննական, էջ 32, 38-42, 48, 62-63, 68-69:

³ Կաղանկատվացին չունի «Արայ Արայեան» և ունի Դղակ՝ փոխ. Գղակի (Գլակ): Կաղանկատվացու մոտ չիբ Վստամկար, նրա բնագրում անուցը տրոսիվել է երկուսի՝ Վստամ և Կար: Ուղղելի է ըստ Խորենացու, Վստամկար:

⁴ Բազրատունյաց ծագման վերաբերյալ Կաղանկատվացին այսպես է արտահայտվում՝ «Պարոյր Սկայորդի կոչեցեալ Հրաչեայ՝ թագաւոր Հայոց՝ որդի Հայկակայ»: Հայկակի փոխարեն Խորենացու որոշ ձեռագրեր ունեն «Կայսակայ»: Խորենացու մոտ «Հրաչեայ» համարվել է մակդիր Պարույրի, ինչպես և Սկայորդի, ունի և «որդի Կայսակայ» (=Կաղանկատվացու՝ «Հայկակայ»): Խորենացու որոշ ձեռագրեր ունեն «Պարոյր որդի Սկայորդոյն Հրաչեայ»:

⁵ Մովսէս Խորենացի, Գիրք Բ, գլ. ԿԸ, ԿԹ:

1 Արշակ 31	Արտաշէս 34
Արտաշէս 26	Դարեհ 30
Արշակ Մեծ 53	10 Արշակ 19
Արշական 30	Արտաշէս 20
5 Արշանակ 11	Պերոզ 34
Արշէզ 20	Վաղարշ 50
Արշավիր 46	14 Արտաւան 31

455

Կաղանկատվացին Արաշակունցյաց տիրապետութեան սկիզբը ղնում է Քրիստոսի ծննդից 252 տարի առաջ և 270 տարի հետ դարձի Բաբելոնյան գերութեան: Այս հաշվով դարձը պիտի տեղի ունեցած լինի 252+270=522: Կաղանկատվացին չի հետևել այս կետում Անանունին, որը գերութեանից մինչև ծնունդ հաշվում է 660 տարի և որովհետև գերութեանը տևեց 70 տարի, ուրեմն դարձից մինչև ծնունդ կանի 660-70=590: Ըստ Անանունի¹, դարձը տեղի է ունեցել Կյուրոսի թագավորութեան երկրորդ տարին: Մինչդեռ, ուրիշները (Ասողիկ, Սամուել)² Եվսեբիոսի հետևութեամբ³ դարձը ղնում են Դարեհի երկրորդ տարին: Կաղանկատվացին⁴ ևս, հրեաների բաբելոնյան դարձը ղնում է 522 թվին, այսինքն՝ Դարեհի գահակալութեան սկզբին, որտեղից անց 270 տարի (=252), սկսվում է Պարթևաց կամ Արշակունցյաց հարստութեանը Պարսկաստանում:

Նորագույն հաշվարկներով Պարթևաց Արշակունցյաց արքայացանկն ունի հետևյալ պատկերը՝

Արշակ Ա 250-248	Սանատրուկ 77-70	Գոտարզ 41-51
Ուրդավր Ա 248/7-211/10	Հրահանտ Գ 70-57	Միրհրդատ 50
Արշակ Բ 210-191	Միհրդատ Գ 57	Վոլոգես Ա 51-78
Փրիապատոս 192-176	Որոզ Ա 57-38	[Բակուր 78-82
Հրահատ Ա	Բակուր 38	Արտավան 80
Արտավան <Ա>	Հրահատ Դ 37-3	Որոզ 110-130]
Միհրդատ Ա 171-138 ⁵	Տրդատ 27	Վոլոգես Բ 78-146
Հրահատ Բ 138-127	Հրահատակ	Միհրդատ Դ 130-147
Արտավան Ա 127-122	Որոզ Բ	Վոլոգես Գ 147-191
Եվմերես 123	Վոնոն 8-11 Տ. Ք.	Վոլոգես Ե 207-222
Միրհրդատ Բ 88-77	Վարդան 41-45	Արտավան 213-227
		Արտավազդ 227-228

¹ «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 19:
² Ասողիկ, էջ 13: Սամուել Անցի, էջ 32:
³ «Եվսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ ժամանականք», էջ 183:
⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, Գիրք Ա, գլ. Գ:
⁵ Հրահատ Ա, Արտավան <Ա> և Միրհրդատ Ա՝ երեք եղբայրք, որոնք Phriaputus-ի:

Հայ Արշակունիները՝ Վաղարշակից մինչև Արտաշիր, Կաղանկատվացին հաշվում է 24, թեև 25 է:
 Այսպես՝

Վաղարշակ 22	Երվանդ 20	Տիրան
Արշակ 13	10 Արտաշես Բ	Արշակ Բ
Արտաշես 25	Արտավազդ Բ	20 Պասպ
Տիգրան 33	Տիրան	Վարազդատ
5 Արտավազդ	Տիգրան Բ	Արշակ և Վաղարշակ
Արշամ 20	Վաղարշ	Խոսրով
Աբգար 38	15 Խոսրով	Վոսադայուհ
Սանատրուկ	Տրդատ	25 Արտաշիր
Անանուն	Խոսրով	

} = 30

Խորենացու հաշվով Վաղարշակի առաջին տարին համապատասխանում է Արշակ Մեծի 42-րդ տարին, այսինքն՝ մոտ 100 տարի հետո է սկսվում Հայ Արշակունիների տիրապետությունը համեմատած պարսկականի: Պարսկականը 250 թվից է, հայոցը 150 թվից¹:

Արշակունցյաց հարստութեան տևողությունը հաշվելով 250 թ. ն. Ք. մինչև 226 թ. հ. Ք., կլինի 476 տարի: Խորենացու 455 տարին ուղղել կամելով Սեն Մարտենը առաջարկել էր Արշականի տալ ոչ թե 30, այլ 50 տարի, ինչպես Ամստերդամի տպագրութեան մեջ:

Ք. Պատկանյան կարծում էր, որ Արտաշեսի 26-ը սրբագրելու է 46:

Աղեքսանդրի մահից հետո՝	
Սելևկոս Նիկանոր (!)	— 31
Անտիոքոս Սոտեր	— 19
Անտիոքոս Թեոս	— 10 ²
	60

¹ Վաղարշակ - 22
 Արշակ - 13
 Արտաշես - 25
 Արշամ - 20
 Աբգար - 38

118

150-118=32: Երկու Արտավազդները չէ հաշված =0:
² Ի մետասաներորդ տարում ապստամբեցին պարսիք՝ 323-60=263:

Արշակ Քաջ - 31	} = 110 տարի	Վաղարշակ - 22 տարի
Արտաշես - 26		Արշակ - 13 տարի
Արշակ Մեծ - 53 ¹		Արտաշես - 25 տարի, 24-րդ տարին
Արշական - 30		Արշականա
Արշանակ - 31		Տիգրան - 33 տարի, 29-րդ տարին Արշանակա. Ավագությունը զիջում է Արտաշեսին:
Արտաշեզ (Արշեզ) - 20		Արգամ (եղբայր Տիգրանա) - 20 տարի, 20-րդ տարին Արշեզի
Արշավիր - 46		Աբգար - 38 տարի, 20-րդ տարին Արշավիրի
Արտաշես - 34		
Դարեհ - 30		Սանատրուկ - 30 տարի, 12-րդ տարին Արտաշեսի
		Անանուն
		Երվանդ - 20 տարի, 8-րդ տարին Դարեհի
		Արտաշես - 41 տարի, 29-րդ տարին Դարեհի
Արշակ - 19		Արտավազդ
Արտաշես - 20		
Պերոզ (Վուրգեզ) - 34		Տիրան - 21 տարի, 3-րդ տարին Պերոզի
		Տիգրան - 42 տարի, 24-րդ տարին Պերոզի
Վաղարշ - 50		Վաղարշ - 20 տարի, 32-րդ տարին Վաղարշի
Արտավան - 31		Խոսրով - 48 տարի, 3-րդ տարին Արտավանի
Արտաշիր -		Տրդատ, 3-րդ տարին Դիոկղետիանոսի
Շապուհ -		Խոսրով, Որմիզդի 2-րդ և Կոստանդիանոսի 8-րդ տարում
Ներսես - 9		Տիրան, Կոստանդիանոսի 17-րդ տարում
Որմիզդ - 3		Արշակ
Շապուհ - 70		Պապ - 7 տարի
		Վարազդատ - 4 տարի, Թեոդոսի 20-րդ (?) տարում
Արտաշիր - 4		Արշակ և Վաղարշակ - 5 1/2 տարի
Վռամ Կրման - 10		Խոսրով
Հազկերտ Ա - 11		
Վռամ - 20 (?)		Վռամշապուհ - 21 տարի
		Խոսրով - 1 տարի
		Արտաշես - 6 տարի

Հազկերտ Բ

¹ «Պատերազմի ընդ Դեմետրեայ» (239-229) և «որդոյն յորոյ Անտիոգնեայ» (229-220):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ԽՈՐԵՆԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՐՅՆ ՈՒ ՀԱՅՐ ՎԱՐԳԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Սիրելի Չոպանյան,

Ստացա նամակդ: Ցավում եմ, որ գոնե ներկայումս ժամանակ չունեմ ցանկացածը հոգովածը գրելու: Բայց կհայտնեմ ստորև կարծիքս Ձեզ հետաքրքրող հարցի առթիվ, որքան կներեն նամակի սահմանները:

Հայր Ակինյան և հայր Հացունի աշխատում են տարբեր և հակառակ ուղղութեամբ և չեն կարծում, որ նրանց առաջ և հետ խաղացումներից մեծ բան չահե հայ բանասիրությունը: Միանգամայն ապարդյուն գործ է առաջնորդել Խորենացին դեպի Ե դար: Խորենացին օգտվել է Սեղբեստրոսի և Սոկրատի հայ թարգմանությունից՝ կատարած 678 և 696 թվերին և ապա ուրեմն ուշ է, քան 696 թիվը: Այս փաստ է, որի դեմ անզոր են առարկությունները և ընդդիմախոսական նկրտումները: Հարցի terminus a quo հաստատուն է, մնում է որոշել terminus ad quem՝ այստեղ է կայանում այսուհետև Խորենացու կնճիորը: Գիտեք, որ ոմանք տրամադիր են քարշել Խորենացին մինչև Թ դարի վերջերը, ինչպես Մարկվարտ և ուրիշները: Նկատի ունենալով Խորենացու հակամամիկոնյան տրամադրությունը, որի դեմ իզուր է վատնում իր պերճախոսությունը հայր Հացունի: Ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարու խոսվությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ, ուստի և անընդունելի եմ համարում Մարկվարտի տեսությունը:

Թ դարում Մամիկոնյանները իջել և անհետացել էին հայ պատմության ասպարեզից և ուրեմն տեղիք չկար նրանց հանդեպ հակառակորդի դիրք բռնել:

Գալով Մովսես Կաղանկատվացու խնդրին, ինչ որ Ձեզ առանձնապես հետաքրքրում է, պետք է ասել, որ հայր Հացունիի տեսակետը հիմնավոր չէ: Եվ ահա ինչու: Կաղանկատվացու Պատմությունը բազկացած է երեք գրքից և ամփոփում է Աղվանքի (իրապես Արցախի) անցյալը՝ սկզբեն մինչև 950 թվականները: Միևթարյանները (ինչպես կտեսնեք Զարպհանալյանի Հայոց մատենագրության պատմությունից) կարծում են, որ Կաղանկատ-

վացուն են պատկանում միայն Ա և Բ գրքերը, իսկ Գ գիրքը գործ է ուրիշ հեղինակի, որ ուշ ժամանակվա՝ Ժ դարու, մարդ է, այն ինչ Կաղանկատվացին ապրում էր է դարում: Ի՞նչ հիմ ունի այս կարծիքը, կհարցնեք: Ըստ երևույթին՝ լուրջ: Սակայն Բ գրքի մեջ հիշված ամենեն որոշ իրողությունը վերաբերում է 685 թվին, ավելի ստույգ՝ 678-685 յոթն տարիներին: Այդ այն թուղթն է, որ Հոնաց իշխանը ուղղել է Սահակ Զորոփորեցի կաթողիկոսին (678-704) և Գրիգոր իշխանին, որ ընկավ խազարաց դեմ կովելիս 685 թվին: Ուրեմն՝ թուղթը գրված պիտի լինի 678-685 թվերին: Այստեղից հետևում է, որ Կաղանկատվացին ուշ է, քան 678-685 թիվը: Սակայն Բ գրքի 14-րդ գլխի մեջ, ուր հեղինակը պատմում է, թե ինչպես Աղվանից Վիրո կաթողիկոսը գնաց Խազարաց Շաթ իշխանի բանակը և ինչ ընդունելություն գտավ, պատահում է «անդ տեսաք զբազմոցս նոցա» և քիչ հետո՝ «բարձեալ (զընծայս) ի բազկաց մերոց» առաջին դեմքով դարձվածը: Այս առիթ է տվել Մխիթարյաններին կարծելու, որ պատմողը՝ Կաղանկատվացին, ուղեկցել է Վիրո կաթողիկոսին, ներկա եղել ընդունելության և որովհետև այցը տեղի է ունեցել 628 թվին, ապա ուրեմն Կաղանկատվացին ապրել է յոթներորդ դարում և որպես այդպիսին չէր կարող Գ գրքի հեղինակ համարվել, որ վերաբերում է 10-րդ և 11-րդ դարու անցքերին:

Այս բմբռնումը հիմնովին սխալ եմ համարում: Զարմանալի է, որ հայր Հացունի շարունակում է կրկնել ինչ որ Զարպհանայան գրել է գրեթե մի դար առաջ: Նախ, եթե Կաղանկատվացին 628 թվականին՝ արդեն կաթողիկոսին ուղեկցելու հասակն ուներ, պետք է դառամյալ ծերունի լիներ 685 թվից հետո իր գործը գրելիս: Սակայն կարևորն այս չէ:

Երկրորդ գրքի 14-րդ գլխի շարունակությունն է 15-րդ գլուխ. «Վասն սաստկացեալ սովոյն և գերութեանն ի միասին», որպես հետևանք բարբարոսների հրոսակության: Եվ այս գլխի վերջը պահված է մի թանկագին հիշատակարան. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լիւնաց և Չողայ կաթողիկոս՝ թողում ասել գայլն ամենայն» և այլն: Այս հիշատակարանը վկայում է անստորեն, որ Վիրո կաթողիկոսի այցի նկարագրության բուն հեղինակը ինքը Վիրո կաթողիկոսն է: Իշխանների և ժողովրդի խնդրանքով և նրանց ներկայացուցիչ պատվական անձերի առաջնորդությամբ կաթողիկոսը հանձն է առել գնալ ողորջելու բռնավոր Շաթ իշխանի սիրտը և ազատելու գերիներին: Հաջող առաքելությունից հետո Վիրո գրել է իր ճանապարհորդության պատմությունը, թերևս կցած

որևէ ձեռագրի որպես հիշատակարան, և Կաղանկատվացին առել և գրել է իր գործի մեջ: Վիրո պատմել է առաջին դեմքով, և Կաղանկատվացին փոխել է երրորդ դեմքի, միայն մի տեղ թողել է բնագրի «անդ տեսաք», որովհետև իսկապես անհարիր էր գրել՝ «անդ տեսան», քանի որ նկարագրում է, թե ինչպես վայրենի մեծամեծները Շաթ իշխանի՝ ոչ թե մարդավարի նստած էին, այլ ուղտի նման չոգած իրենց տիրոջ առաջ: «Ի բազկաց մերոց» չի նշանակում, որ Կաղանկատվացին ևս իր բազուկների վերա ունեք ընծաներ Շաթին ներկայացնելու համար: Մի քանի տող ստորև ասում է՝ «և փոխեալ ի նոցանէ զօժիտն ի բազուկս իւրեանց», այսինքն՝ Շաթի մարդիկ Վիրոյի ուղեկիցների բազուկներից փոխադրեցին ընծաները իրենց բազուկների վերա: «Ի բազկաց մերոց» նշանակում է ի բազկաց «մերայնոց», «մերիներու բազուկներեն», ինչպես ասում են արևմտահայեր, և «մերոց (մերոց) բազուկներեն»՝ արևելահայեր: Ազատագրող ևս գործ է ասում հաճախ «մերոց», «մերայնոց» իմաստով, որից և «մերոնց» արդի գործածությունը: Կաղանկատվացու գործը մի ժողովածու է, ուր հավաքել է ինչ որ գտել է իր ժամանակվան մատենագրության մեջ և հավանորեն Աղվանից կաթողիկոսարանում, Աղվանքի վերաբերյալ: Երբեմն պահել է հին հեղինակների անունները: Այսպես՝ նույն Բ գրքի մեջ, գլ. Զ՝ «Տեսիլ Վեհկի» է, կա վերջը՝ հիշատակարան. «Ես Աղբիանէ որ յիշատակարան գրեցի», մաղթեմ հիշել և այլն: Նույն գրքի գլ. Լ վերջ՝ հիշվում է. «ընդ որս ես իսկ Յովէլ նուաստ եպիսկոպոս»: Երկրորդ գրքի կարևորագույն էջերից է Իսրայելի քարոզչական առաքելությունը խազարաց մոտ, և այս էջերի հեղինակը նույն ինքն Իսրայելն է: Կան մի շարք վավերական պաշտոնական թղթեր և ժողովրդական կանոններ, առնված կանոնագրքերից և այլն: Առաջին գրքի մեծագույն մասը բռնում են վկայարանական անվավեր հատվածներ և մի մասը քաղվածներ են Խորենացուց, Եղիշից և Ազատագրողից: Վերջինս ոճաբանական ազդեցությունը երևում է և երկրորդ գրքում:

Կաղանկատվացու երեք գրքերը կազմում են մի գործ և պատկանում են մի հեղինակի, որի գլխավոր ջանքն է եղել հավաքել ցան և ցրիվ նյութերը անցյալից հասած: Իր գրչին է պատկանում թերևս Գ-րդ գրքի 19-րդ գլխից սկսած մինչև վերջ. «Որ ինչ յերկերիւր թւականութենէն Հայոց և այսր գործք լեալ ի սահմանս Աղուանից»:

Մովսես Կաղանկատվացին կազմել է իր Պատմությունը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, Ժրդ դարի առաջին կեսին, այսպես ասած՝ հատվածական կամ տեղական հայրենասիրության շրջանին: Հովհաննես Կաթողիկոս գրել է Բագրատունիների պատմությունը, Թովմա՝ Արծրունիների, Կաղանկատվացին՝ նրանց հետևելով՝ Աղվանից կամ Արցախի իշխանների: Մերձավոր առիթն է հավանորեն Աղվանից իշխանի՝ Սահակ Սևաղա գորավոր իշխանի՝ իր որդու Գրիգորի հետ ճակատիլը Սմբատ [Ա Բագրատունի թագավորի] և Աշոտ Երկաթի դեմ և կարողանալը պաշտպանել իր անկախությունը, և Գրիգորի որդուն՝ Սևաղա Բ Իշխանիկի արքայական թագ կապելը, թերևս այս առիթով, կամ վերջինս որդվոյն Հովհաննես Սենեքերիմի, «զոր ընտրեաց աջ բարձրելոյն կոչելով ի թագաւորութիւն», կոչմանն ընդունվիլը հարևան պետություններից: Այս առիթներով է, որ նա գրում է իր նախնիքների պատմությունը, առաջ քան 949 թիվը: Առաջին անգամ հիշատակվում է Աղվանից Պատմությունը 949 թվականին, և հիշատակողը՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն է (943-965), որ երկիցս 949 և 958 (ավելի ստույգ՝ 956) անձամբ գնաց Աղվանք՝ եկեղեցական տարածայնությունները հարդարելու և այս առթիվ հիշում է Մովսես Կաղանկատվացին և վկայություն բերում Գ գրքից (42):

Կարծեմ՝ կարողացա միտքս ամփոփել, առանց բանասիրական մանրամասնության մեջ մտնելու: Երրորդ գիրքը և մինչև անգամ վերջին գլուխը՝ Աղվանից կաթողիկոսների ցանկը (բաց ի թերևս մի քանի հետո ավելցած անունների), առաջին երկու գրքերի հետ միասին, Մովսես Կաղանկատվացու խմբագրածու գործն է: Ցանկի առաջաբանը հար և նման է Ա գրքի Ծրդ գլխի առաջաբանին: Այստեղ հեղինակը գրում է՝ «յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց դիտել զպատմածս, որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր գործք, բայց արևելեացս բազմագուրթին ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն և կտակարանացն հրկիզութիւնք»... Համեմատել Ցանկի հետևյալ սկսվածքի հետ. «Սակս հայրապետական անուանց (և՛ ոչ անուանդ, ինչպես տպված է) պարտ և պատշաճ վարկանելի էր զստոյգն զբողմել ի գրի, բայց զի յիսկզբանսն հոլովեան և նախաշաւիղ առաջնորդաց գործք և ժամանակք և անուանք հրկեզ եղեալ յանօրինաց» և այլն:

Այս բոլորեն հետևում է, որ Մովսես Կաղանկատվացին է դարու հեղինակ չլինելով չի կարող որևէ փաստ ծառայել, որևէ հիմ տալ ի նպաստ Մովսես Խորենացու խնդրին:

Ապա ուրեմն հայր Հացունու փաստարկությունը սխալ է: Ընդունի՛ր ողջույնս և հարգանքս:

Ն. ԱՂՈՆՑ

Հ. Գ. - Մոռացա հիշել (թեև կրկնում եմ բանասիրական և լեզվական կողմը չեմ շոշափում), որ Զարպհանալյան լեզվի և ոճի տարբերություն է գտնում Ա և Բ գրքերի և Գ գրքի միջև, որի համար և տարբեր հեղինակների գործ է համարել: Առ այս պետք է ասել, որ ոճի և լեզվի տարբերություն կա ոչ միայն գրքից գիրքը այլ հոգվածից հոգված, և տարբերությունը ծագում է սրանից, որ նյութերը տարբեր ժամանակների, այլևայլ գրիչների գործեր են և Մովսես Կաղանկատվացին, որպես միջակ գրող, հետամուտ անգամ չի եղել մի ոճի վերածել, ինչպես Մովսես Խորենացին է արել, այլ հավատարմությամբ ընդօրինակել է ինչպես կա, հապավումներով և անտեսելով հաճախ նույնիսկ ժամանազրական կարգը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վարդան Հացունուց ավելի վաղ Մովսես Կաղանկատվացուն VII դարի հեղինակ են համարել Ս. Սոմայյանը (տե՛ս «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p.44), Ֆ. Նոյմանը (K. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen literatur, Leipzig, 1836, էջ 103-104), Կ. Գ. Շահնազարյանը (տե՛ս Կաղանկատվացու Պատմության փարիզյան հրատարակության առաջարանը, էջ 88-83), Մ. Էմինը (տե՛ս «Ընտիր հատուածք քաղեալք ի գրոց նախնի եւ արդի մատենագրաց Հայոց», Մոսկվա, 1849, էջ 60), Գ. Զարպէանայանը («Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Վենետիկ, 1886, էջ 422, 433), Մ. Բարխուդարյանը («Պատմութիւն Աղուանից», հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 30-37) եւ ուրիշներ: Ղ. Ալիշանը, որ սկզբնապես հակված էր Կաղանկատվացուն համարել VII դարի հեղինակ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութեան 1865 թ. վենետիկյան հրատարակութիւնը, էջ 4, ծան. 1), հետագայում փոխելով կարծիքը՝ նրան տեղափոխում է X դար (տե՛ս «Բազմավեպ», 1897, էջ 575-578, հմմտ. նույնի «Հայաստան», մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 73-74): Մովսես Կաղանկատվացուն X դարի հեղինակ են համարել նաև Ժ. Մ. Բրոսսեն, Բ. Պատկանյանը, Ն. Մանանդյանը, Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Զամինյանը, Ն. Ալիւնյանը եւ ուրիշներ [Մովսես Կաղանկատվացու եւ նրա երկերի վերաբերյալ գոյութիւն ունեցող գրականութեան մատենագիտութիւնը տե՛ս Լ. Ն. Բարսեղյան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրութեան (IX-XIII դարեր), Երևան, 1981, էջ 359-362 (կազմող՝ Ս. Մարաբջան); տե՛ս նաև «Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»։ քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ Վարագ Առաքելանի, Երևան, 1983, էջ ԽԵ-ԽԶ; տե՛ս նաև Կ. Բիպարյան, Պատմութիւն Հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 307-308 (կազմող՝ Պ. Խաչատրյան) եւ այլն]:
2. Թվում է, թե տվյալ փաստարկը ուժեղ կուզան է Խորենացուն 536 թվականից հետո տեղափոխելու համար: Սակայն, քննադատութիւնը այս կետը բացատրում է չափազանց բնական ու տրամաբանական իրողութեամբ: Հայտնի է, որ Հայ եւ օտար ոչ մի հին սկզբնաղբյուր մեզ չի հասել սկզբնագիր, անաղարտ վիճակում, դրանք անշուշտ, խմբագրվել են, լրացվել կամ կրճատվել: Ստ. Մալխասյանը (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն. թարգմանութիւն եւ ծանոթագրութիւններ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 267-268, ծան. 57), Գ. Սարգսյանը (Мовсес Хоренаци, История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саргсяна, Ереван, 1990, стр. 226, прим. 119) եւ շատ ուրիշներ գտնում են, որ «Երրորդ» եւ «Չորրորդ Հայք» բառերը ընդմիջարկութիւններ են:
3. Ինչպես հմտորեն ցույց է տվել անգլիացի հայագետ Ֆ. Կոնիբերը (տե՛ս «Խորենացի ժամանակի խնդիրը», «Հանդես ամսօրյա», 1902, № 1, 3; նույնի «Մ. Խորենացի Պատմութեան աղբերաց խնդիրը», նույն տեղում, 1902, № 5, 7, 8), Սեղբեստրոս պապի վկայաբանութիւնը Հայերեն է թարգմանվել ոչ թե 678 թվին, այլ դեռևս V դարում եւ հենց այդ ժամանակ էլ կցվել Սոկրատի «Եկեղեցական պատմութեան» հայերեն թարգմանութեանը: Հետևաբար, Սեղբեստրոս պապի վկայաբանութեան հայերեն

- թարգմանութիւնը չի կարող կուզան ծառայել Պատմահորը 678 թվականից հետո տեղափոխելու համար:
4. Տե՛ս «Սոկրատայ Արղաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն եւ Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռոմմայ», հատ. Ա-Բ, աշխատասիրութեամբ՝ Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1897:
  5. Անշուշտ, իրավացի է Ն. Ազոնցը, երբ նշում է, թե Սոկրատի «Եկեղեցական պատմութեան» ու Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» համապատասխան հատվածներն ունեն բառացի նմանութիւններ: Անշուշտ, ճիշտ է նաև այն, որ Սոկրատ Արղաստիկոսի երկը Հայերեն է թարգմանվել VII դարի վերջին (մոտ 696 թվին եւ թարգմանիչ է համարվել Փիլոն Տիրակացին): Սակայն բերված փաստը չի կարող դառնալ Խորենացու ժամանակը որոշելու ելակետ, քանզի, ինչպես վաղուց է ապացուցել բանասիրութիւնը, Փոքր Սոկրատի հայերեն թարգմանիչն ինքն է օգտվել Խորենացու «Հայոց պատմութիւնից» եւ Պատմահոր օգնութեամբ բազմաթիվ փոփոխութիւններ արել Սոկրատի բնագրի մեջ (մանրամասն տե՛ս Մ. Տեր-Մովսեսյան, Սոկրատ պատմագիր եւ Մովսես Խորենացի. Մ. Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքը եւ Խորենացու Պատմութիւնը, Բ. Մովսես Խորենացի եւ Մեծ Սոկրատ, Վաղարշապատ, 1898; նորայր Բյուզանդացի, Հայերեն հին գրականութեան խնդիրներ, «Մշակ», 1898, № 203, 206, 216, 217; 1899, № 16, 17; Ֆ. Կոնիբեր, Խորենացի ժամանակի խնդիրը, «Հանդես ամսօրյա», 1902, № 1, 3; նույնի «Մ. Խորենացի Պատմութեան աղբերաց խնդիրը», նույն տեղում, 1902, № 5, 7, 8): Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Մեծ Սոկրատը թարգմանվել է ոչ թե VII դարի վերջերին, այլ թերևս V դարում, հնարավոր է անգամ Խորենացու կողմից: Այստեղից էլ բնագրային նմանութիւնները:

Փոքր Սոկրատի հայերեն թարգմանութեան հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ազոնցի «Փոքր Սոկրատի հեղինակը» հոդվածը («Միտն», ամսագիր, Երուսաղեմ, 1936, № 10, էջ 300-304):

  - 6. Այս միտքն Ազոնցը շեշտել է նաև իր մի շարք ուսումնասիրութիւններում: Ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև՝ ծան. 10:
  - 7. Ն. Ազոնցը նկատի ունի հետևյալ աշխատութիւնները՝ Гр. Халатянци, Начало критического изучения истории Армении Моисея Хоренского, «ЖМНП», 1894, № 10, стр. 377-402, նաև Гр. Халатянци, Армянский эпос в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников, М., 1896, նաև «Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. Опыт критики источников, М., 1903», տե՛ս նաև վերջինիս հայերեն համառոտութիւնը՝ «Հայ Արշակունիքը ըստ Մ. Խորենացու», Վիեննա, 1906:
  - Տե՛ս նաև Ն. Ալիւնյան, Մովսես Խորենացի ժամանակն եւ անձնավորութիւնը, «Անահիտ», 1929, № 4, էջ 67-77, նույնի «Մովսես Խորենացի եւ Ղևոնդ Երեց», տե՛ս Ն. Ալիւնյան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հատ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 127-291 եւ այլն:
  - 8. Տե՛ս J. Marquart, Erān šahr. Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Abhande d. Gött. Gesellsch, Berlin, 1901. նաև նույնի՝ «Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'is», «Caucasica», Leipzig, 1930, fasc. VI, teil. 2, p. 10-77.
  - Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934 եւ այլն:
  - 9. Խորենացիագիտութեան համակողմանի զարգացմանը զուգընթաց Պատմահոր ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ծավալված այս վիճարանութիւններն

աստիճանաբար հանդարտվեցին և անվիճելի համարվեց նրա հինգերորդ դարի հեղինակ լինելու հանդամանքը: Յ. Կոնիբերի, Բ. Սարգիսյանի, Նորայր Բյուզանդացու, Ստ. Մալխասյանցի, Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Թ. Ավդալբեգյանի, Հրանտ Արմենի, Գ. Սարգսյանի և այլոց ուսումնասիրությունների շնորհիվ, ի վերջո թյուրբանումները փարատվեցին ու բացատրելի դարձան նաև «Հայոց պատմության» հակասություններ նկատված հատվածները: Ցավոք, վերջին շրջանում արևմտյան հայագետներից մի քանիսը (Կ. Թոմասնով, Ռ. Թոմսոն, Ռ. Հյուսթոն) փորձեր կատարեցին դարձյալ արծարծել Պատմահոր ժամանակաշրջանը վերանայելու վերաբերյալ վաղուց մերժված հարցը: Սակայն այդ փորձերն ի վիճակի չեղան սասանելու իրականությունը և դատապարտվեցին ձախողման (հարցադրման մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Ն. Սարգսյանի՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Երևան, 1991», գիրքը):

10. Իր գիտական գործունեության ողջ ընթացքում, տարբեր առիթներով, Աղոնցը անդրադարձել է Մովսես Խորենացու ժամանակի և «Պատմություն Հայոց»-ի պատմագիտական արժեքի գնահատման խնդիրներին: Հենց սկզբից նա այս երկուսը հստակորեն տարբերակել է միմյանցից: Եթե Պատմահոր ժամանակի հարցում նա ունեցել է որոշակի տատանումներ (VI-VIII դարեր), ապա Պատմության գնահատման հարցում նա միշտ էլ եղել է աներբը՝ այն համարելով բացառիկ կարևորություն ունեցող սկզբնաղբյուր ոչ միայն Հայոց, այլև Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար: Այսպես, դեռևս 1901 թ. լույս տեսած «Հայոց նախնական պատմությունը» Սերեոսի մոտ՝ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ ունեցած նրա առնչություններում՝ ուսումնասիրությունում նա առաջարկում էր Խորենացու հիմնախնդրին անդրադառնալիս շեշտը չզննել նրա ժամանակի վրա: Այն, ճիշտ է, խիստ կարևոր է, սակայն միաժամանակ անանցյալ է, քանզի Պատմահոր իսկական փառքը «բացառապես հիմնված է նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշերի վրա» (Н. Адонц, «Начальная история Армении» у Себеоса в его отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, տե՛ս «Византийский временник», т. VIII, отд. 1, СПб., 1901, стр. 891):

1904 թ. նշանավոր պատմաբան Գր. Խալաթյանցի «Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ» մենագրությունը նվիրված իր ընդարձակ գրախոսականում Աղոնցը սթափության կոչ էր անում խորենացիամբժներին և առաջարկում ավելի հավասարակշիռ մոտեցում որդեգրել այդքան բարդ և միևնույն ժամանակ նուրբ խնդրի նկատմամբ. «Պարոն Խալաթյանցի հետազոտությունը իրենով ավարտում է Խորենացու ուսումնասիրության ժրտականության փուլը և համարվում է անհրաժեշտ աստիճան ավելի իրական և համապատասխան ճիշտ տեսակետի անցնելու համար: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել «Հայոց պատմության» դեմ, պարոն Խալաթյանցի կողմից ասվել է: Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի հայկական հուշարձանների շարքում ճշգրտորեն որոշել «Հայոց պատմության» տեղն ու ժամանակը» («Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества», т. 16, СПб., 1904, стр. 0160-0161): Քիչ անց, 1908 թ. անդրադառնալով այս հարցին, նա գրում է. «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» իսկապես մի հոյակապ հուշարձան է, որը շատ կողմերով իր հավասարը չունի Հայոց

դպրություն մեջ՝ նշանավոր նախ և առաջ ազգային այն խոր գաղափարախոսությամբ, որ ստեղծեց նա, և որով շատ դարերի ընթացքում դաստիարակվեցին հետագա սերունդները...:

Խորենացին հասարակ պատմիչ չէ, որ վաղուց անցած-գնացած օրերի դեպքերը շարադրում է պարզամտորեն, այլ գերազանցորեն քննադատ է և հետազոտող. նա ոչ միայն պատմում է, այլ աշխատում է հասկանալ ու բացատրել երևույթները» (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 208-209, 237, 488): 1930-ական թվականների իր մի շարք ուսումնասիրություններում ն. Աղոնցը դարձյալ անդրադառնում է Խորենացու ժամանակաշրջանի առեղծվածին: Դա բացատրվում էր Յո. Մարկվարտի, Հ. Մանանդյանի, Ն. Ակինյանի և այլոց՝ Խորենացու ժամանակաշրջանին նվիրված ուսումնասիրությունների հրատարակ գալու և խորենացիամբժ նոր հոսանքին արժանվույն պատասխան տալու իրողությամբ: Այս շրջանում Աղոնցը խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ հրատարակ է իջեցնում գիտական այնպիսի նոր ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են՝ «Ղևոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության» (տե՛ս «Հայրենիք», 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126), «Փոքր Սոկրատի հեղինակը» (տե՛ս «Միոն», ամսագիր, Երևուսաղեմ, 1936, № 10, էջ 300-304), «Sur la date de L'Histoire de L'Arménie de Moïse de Chorène» (տե՛ս «Byzantion», 1936, t. XI, fascicule 1, p. 97-100, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» թվականի մասին», «Միոն», 1936, № 10, էջ 335-336), «A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène» (տե՛ս «Byzantion», 1936, t. XI, fascicule 2, p. 597-599, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը՝ «Մովսես Խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեվիի նոթին մասին», «Միոն», 1937, № 7, էջ 224-225), «Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի» (տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87): Բացի այդ, պատմաբանը հիմնահարցի վերաբերյալ հանդես է գալիս հրատարակային զեկուցումներով: 1930 թ. զեկուցումների 12-ին Փարիզի Նուպարյան Մատենադարանում կարդացել է «Մովսես Խորենացին և իր ժամանակը» (տե՛ս «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 167), իսկ Փարիզի «Հայ գրական ակումբի» նիստերից մեկում՝ «Խորենացու դերը գրականության մեջ» (տե՛ս «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 154) զեկուցումները: Վերոնշյված ուսումնասիրություններում և զեկուցումներում Աղոնցը վերջնականապես հստակեցնում է իր տեսակետը Պատմահոր ժամանակաշրջանի հարցում: Մերժելով հայագետ Մորիս Լեվիի պնդումը, թե Խորենացին գործել է Աղոն I Բագրատունի թագավոր օրոք, կամ Յ. Մարկվարտի և այլոց տեսակետները Խորենացու IX դարի երկրորդ կեսի հեղինակ լինելու մասին՝ Աղոնցը գրում է. «Ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարու խոռվությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցության տակ, ուստի և անընդունելի եմ համարում Մարկվարտի տեսությունը» (տե՛ս «Անահիտ», 1938, № 1-3, էջ 85):

Ավելորդ չենք համարում Աղոնցի՝ ընթերցողներին հայտնի վերը բերված կարծիքներին, գումարել նաև նրա չհրատարակված ու անավարտ «Մեծագույն դեմքը Հայ հեռավոր անցյալի» ակնարկից մի հատված. «Երկու դար է անցնել այն օրից, երբ առաջին անգամ կասկածներ ծագեցին Խորենացու ժամանակի մասին: Վիստոն եղբայրները իրենց խորունկ գիտությունը ի սպաս դրին Խորենացու ավանդական համբավին: Բայց կաս-

կածը կանգ չառավ, մեծ ծավալ ստացավ և շատ և շատ սովորներ դիզեց Պատմահոր լուսավոր ճակատին: Քննական բանասիրությունը պարզեց, որ «Հայոց պատմությունը» ե դարի գործ է, այլ ավելի երիտասարդ է հասակով: Արդյո՞ք սրանով նսեմանում է գործի արժեքը և կամ վտանգում նրա հեղինակի մեծությունը: Ո՛չ, երբեք: Նա մտնում է, ինչպես կար, ամենափայլուն աստղը Հայ անցյալ մտքի հորիզոնում: Պատմահայրը հասարակ ոմն է: Բազմերանգ և բազմորակ ճոխություն է: Ոչ միայն պատմագիր է, այլ և գրագետ առաջնակարգ, այլ և խոշոր մտավորական է՝ մշակված աշխարհայացքով, այլ և քաղաքական եղակի դեմք է:

Նա գրել է իր գործը, թվում է, թե մի մեծ ազգային աղետից հետո, երբ վերասյաց երազներին հետևում են լքումի և վհատումի օրերը և տեղի տալիս ներքին երկպառակություն: Հավանաբար Մամիկոնյանների ութերորդ դարի վերջին (774-775 թվականների - Պ. Լ.) ըմբոստացումից հետո է» (տե՛ս Վամազգայինի Բեյրութի գրական պահանջ, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գրքոց Ա, թղթածրար 8):

Արդի խորենացիադիտությունը բարձր է գնահատում Ն. Աղոնցի քննադատը խորենացու Պատմությունը արժեքավորելու ուղղությամբ, սակայն իրավացիորեն մերժելով ժամանակի վերաբերյալ նրա տեսակետը՝ հստակեցնում է, որ Պատմահայրը «ուղղակի անհարիր է VII-IX դարերի պատմամշակութային մթնոլորտին» (Գ. Ս. Սարգսյան, Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը», էջ 43):

- 11. Այս ստուգաբանությունը Աղոնցն անդրադարձել է նաև վաղ շրջանի իր մի այլ ուսումնասիրության մեջ («Հայաստանի ոսկեհանքը», տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1928, № 3, էջ 95, հմմտ. նաև Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 221-222):
- 12. Խոսքը Բ. Սարգիսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Անանուն ժամանակագրություն. խմբագիր յորինեալ յէ դարու» (Վենետիկ, 1904) բնագրի մասին է, որը Հայագիտության մեջ Հայտնի է նաև «Գիրք կայսերաց» վերաուսությամբ:
- 13. Ակնարկում է հայագետ Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանին (1831-1903): Ս. Պարոնյանը Հայտնի է Մովսես խորենացուն նվիրված իր ուսումնասիրություններով և հատկապես «Մովսեսի խորենացու Պատմությունը Հայոց» ուղղադրյալ և ծանոթագրյալ» հոդվածաշարով (տե՛ս «Բանասեր», ամսագիր, Փարիզ, 1899, հատ. Ա, պրակ 1, էջ 83-94, պրակ 2, էջ 178-192, պրակ 3, էջ 280-288, պրակ 4, էջ 349-359: 1900, հատ. Բ, պրակ 4, էջ 317-333: 1903, հատ. Ե, պրակ 6-7, էջ 166-179 (ձեռագիրն ընդհատվում է):
- 14. Վիրոյի Հիշատակարանի կապակցությամբ խիստ արժեքավոր է Աղոնցի հետևյալ գնահատականը. «Աղվանից պատմության» միջուկն ու հնագույն տարրերը այն էջերն են, որոնք նվիրված են Վիրո կաթողիկոսի այցելությանը խազարների իշխանին 628 թվականին, և որոնք գրել է նկարագրված դեպքերի ակնատեսը» (Н. АДОНИ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 292, տե՛ս նաև՝ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 324):
- 15. Նկատի ունի Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի (Փարիզ, 1860) և Մկրտիչ էմինի (Մոսկվա, 1860) հրատարակությունները:
- 16. Այլ կապակցությամբ Ն. Աղոնցն իրավացիորեն տարակուսում է. «Ի՞նչ եղավ Զառմիհրի սերունդը, Հայտնի է է» (տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 128):
- 17. Ավելի վերև (էջ 46) ակնարկը պարսիկ զորավարի ոչ թե քրոջ, այլ դստեր մասին էր: Մովսես Կաղանկատվացու մոտ խոսքը գնում է զորավարի

քրոջ մասին (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 176):

- 18. Ձեռագրի սկիզբը (մոտ կես էջ) էի պահպանվել:
- 19. «Մնացյալը», որ նվիրված էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի հաջորդ յոթ գլուխների՝ ԻԹ-ԼԵ, վերլուծությանը (Աղոնցի ձեռագրով 15 էջ) լույս էի տեսել՝ Փարիզի գերմանական ուսումնական պայմաններում «Անահիտ» ամսագրի ընդհատման պատճառով: Դժվար է ասել, թե հետպատերազմական շրջանում «Անահիտ»-ի վերահրատարակումից հետո (1946 թ. հունվար-հունիս) ինչն է այդ հատվածը (սույն գրքի 67-77-րդ էջերը) լույս էի տեսել: Բարեբախտաբար հատվածը պահպանվել է «Անահիտ»-ի արխիվում, որն այժմ գտնվում է Ջարնիցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի համապատասխան ֆոնդում (տե՛ս ՋԳԱԹ, Արշակ Ջուլյանյանի արխիվ, VI, «Անահիտ»-ի բաժին, II մաս, № 6):
- 20. Ճիշտ նույն տեսակետին է նաև Ն. Ակինյանը. «Ենիբայ» կթվի ինձ, թե Անակ անունին աղճատված ձևն է» [Ն. Ակինյան, Մովսես Դասուրուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր «Պատմութիւն Աղուանից», էջ 259]: Անկասկած է, որ Ն. Ակինյանը Աղոնցից անկախ է հանգել նույն եզրակացության:
- 21. Այստեղ ավարտվում է Ջարնիցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվող հատվածը:
- 22. Այստեղից սկսվող հետագա ամբողջ շարադրանքը Հայտնաբերել ենք Համազգայինի Բեյրութի գրական պահանջ Ն. Աղոնցի թողոնում (տե՛ս Պրոֆեսոր Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 1, գրքոց Բ, թղթածրար 1, թ. 72-144): Այս և հետագա գլխահամարակալումները պատկանում են մեզ հետեւելով Ն. Աղոնցին, որ նախորդ չորս հատվածները համարակալել էր՝ Ա, Բ, Գ, Դ:
- 23. Ջեանչերի և Վարազ-Տրդատի ժամանակագրության ճշգրտման ուղղությամբ զգալի գործ է կատարել Հ. Սվազյանը («Աղվանից իշխաններ Ջվանչիրի և Վարազ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջը», տե՛ս «Լրաբեր» ՀԳԱԱ, հասարակ. գիտ., 1973, № 11):
- 24. Խոսքը անանուն «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն Հայոց հարցի մասին») Հայ-քաղկեդոնական փոքրածավալ երկասիրության մասին է: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, այն գրվել է VIII դարի սկզբներին Հայերեն, ապա թարգմանվել հունարեն: Հայերեն բնագիրը էի պահպանվել, որի մասին կարելի է գաղափար կազմել հունարեն թարգմանության միջոցով (հունարեն թարգմանությունը տե՛ս Minge, PG., t. 132, col. 1237-1253, հրատարակությունում): Հունարեն քննական հրատարակություն իրականացրել է Ժ. Գարիտը (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. vol. 132, Subsidia, tome 4, Louvain, 1952), իսկ Հայերեն թարգմանությունը՝ Հր. Բարթիկյանը (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, էջ 457-470): Սույն բնագրի հունարեն տեքստը՝ Աղոնցի ուղղումներով, տե՛ս նրա թողոնում (է/ Ա-8):
- 25. Ակնարկն ուղղված է նախ Հայր Վարդան Հացունուն:
- 26. Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների (հոններ, խազարներ) հետ Հայերի որդեգրած հարաբերությունների մասին տե՛ս Ն. Աղոնցի՝ «Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում» ուսումնասիրությունը («Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1902, մարտ-ապրիլ, էջ 262-274): Իսկ տվյալ իրադարձությունների մասին՝ Ս. Տ. Երեմյանի հոդվածը «Монсей Каланкатуийский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илтверу», «Записки института востоковедения АН СССР», Л., 1939, т. 7, стр. 129-155):

27. Թանգրիխան-Սպանդիատ զուգահեռի վերաբերյալ տե՛ս նաև Ն. Աղոնցի Հետևյալ դիտողությունը՝ «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 447, прим. 3, նաև՝ «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», էջ 498, ծան. 3:
28. Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 47: Հմմտ. I. P. Migne, PG, t. 132, col. 1253:
29. Հետաքրքիր է նշել, որ Վրթանես Քերթոզի «Յաղագս պատկերամարտաց» բնագրի այդ հատվածները պահպանվել են Ն. Աղոնցի բեյրության թողունում (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆեսոր Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան Ա, գրոց Բ, թղթածրար Ա/Ա 8, թ. 1-10):
30. Շ. Սմբատյանի կարծիքով, այս աղավաղումը հետևանք է ոչ թե կեղծիքի կամ դիտավորյալ միջամտության, այլ՝ գրչական սխալի («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 187): Ի դեպ, Հ. Սվազյանը, որ վերջին չրջանում ուսումնասիրության հատուկ առարկա է դարձել Աղվանքում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելու հարցը, գտնում է, որ այդ աղավաղումը տեղի է ունեցել IV դարի 70-ական թվականին» (անդ., 2003, № 3, էջ 180):
31. Այս ժողովների մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում» աշխատության (Հատ. 1, Կ. Պոլիս, 1912) համապատասխան հատվածները:
32. Հատկապես տե՛ս այդ աշխատության 367-րդ էջի ծան. 1 (տե՛ս նաև «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», էջ 407, ծան. 2):
33. Գրիգոր Բակուրյանի Տրպիկոնի ուսերեն թարգմանությունը ծանոթագրություններով և ուսումնասիրությամբ տես՝ «Типик Григория Пакуриана», введение, перевод и комментарий В. А. Арутяновой-Фиданян, Ереван, 1978.
34. Խոսքը VIII դ. կեսերին ապրած Երաշխավոր վանքի վանահայր Արտավազդի (Աբրահամ) մասին է, որը հյուրընկալեց Վահան Գողթնեցուն նրա թափառումների ժամանակ: Վահանի նահատակությունից յոթ տարի անց Արտավազդը հեղինակեց նրա վկայաբանությունը:
35. Այլ կապակցությամբ Աղոնցը Սմբատ Բագրատունու մահվան թվական է համարում 727 թվականը («Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա», տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 363):
36. Այս իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Աղոնցի վերջերս լույս տեսած նորահայտ աշխատությունում («Պատկերների խնդիրը», աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2003, էջ 19-23):
37. Իրոք, այս հատվածը տեղ է գտել Վ. Առաքելյանի պատրաստած Կաղանկատվացու քննական հրատարակության համապատասխան բաժնում (էջ 329-331):
38. Մեկ այլ աշխատության մեջ Աղոնցը հստակորեն մատնանշում է Սահլ Սմբատյանի Բագրատունյաց ծագումը. «Կաղանկատվացու խոսքը, թե Սահլ [Սմբատյանը] Եռանշահիկ և կամ Զառմիհրական տոհմից էր, արժեք չունի: Եռանշահիկ ասելով հասկանում է հին Հայկազնյան տունը... Սահլի հոր Սմբատ անունը, որ զուտ Բագրատունի է, հաստատում է նրա ծագումը» («Բագրատունյաց փառքը», տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 128):
39. Ն. Աղոնցի թողոնի նույն թղթածրարում (պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1) է գտնվում նաև ստորև որպես հավելված ներկայացված սևագիր-անավարտ ուսումնասիրությունը: Անհրաժեշտ համարեցինք այն ևս հրատարակել, քանզի ապացուցում է այն ենթադրությունը, թե Աղոնցը բացի

- Կաղանկատվացու Բ-Գ գրքերի վերլուծությունից, նպատակ է ունեցել քննության ենթարկել նաև Ա գրքի նյութը: Ցավոք, նրա այդ աշխատանքը մնացել է անավարտ՝ մեզ թողնելով իր մտորումներից ընդամենը սևագիր վեց էջ:
40. Անկախ Ն. Աղոնցից, Մաթուսաղայի տարիքի ճշգրտման և Կաղանկատվացու (հետևաբար նաև Խորենացու) համապատասխան հատվածի սրբագրման տարբերակ է առաջարկել Շ. Սմբատյանը՝ հիմք ընդունելով Ս. Գրքի «ամս հարևր ութսուն և եօթն» ցուցումը (տե՛ս Շ. Վ. Սմբատյան, Մի քանի ճշգրտումներ Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» բնագրի մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 175):
41. Կաղանկատվացու Պատմության առաջին գրքի Ա-Գ գլուխների մանրակրկիտ քննությունն Աղոնցից ավելի վաղ կատարել էր Յո. Մարկվարտը «Übersetzung aus Moses Kalankajtwaci und der armenischen Chronik vom Jahre 686/687 bis zum Ende der Kaiserliste», «Hippolytus' Werke», Band IV, Leipzig, 1929, s.393-558):
42. Բացի Անանիա Մոկացուց, X-XI դարերի մատենագիրներից Մովսես Կաղանկատվացուն հիշատակում են նաև Ուխտանեսն ու Անանիա Սանահնեցին: Վերջինս իր «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց» աշխատության երկու գլուխները՝ «Ի յԱղուանից պատմութենէն» և «Պատճառ բաժանման վրաց» բանաբաղել է Կաղանկատվացու պատմությունից (համապատասխանող հատվածների բնագրական-աղբյուրագիտական քննությունն իրականացրել է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, տես՝ Հ. Հ. Քյոսեյան, Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւնը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, № 2, էջ 123):

Ն. ԱՂՈՆՅԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909:

Աղոնց Ն., Ղևոնդ և Խորենացի. քննութիւն Հայր Ն. Ակինյանի տեսութեան, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126:

Աղոնց Ն., Խորենացիական հարցն ու Հայր Վ. Հացունի, «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87:

Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, մասն Բ, Վենետիկ, 1901:

Ալիմյան Ն., Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Միւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930:

«Անանուն ժամանակագրութիւն. խմբագիր յօրինեալ յէ դարու», Վենետիկ, 1904:

Անաստաս Վարդապետ, Վասն վանորէից Հայոց, որ ի Ս. քաղաքն յերուսաղէմ, Վենետիկ, 1896:

«Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», Վենետիկ, 1881:

«Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց», Կոստանդնուպոլիս, 1895:

«Գիրք քղթոց», Թիֆլիս, 1901:

Դատյան Խ., Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից պատմութեան Մայր Աթոռի մատենադարանում գտնված ձեռագիր օրինակները, «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1897, ապրիլ:

«Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանականք», Վենետիկ, 1818:

Չարպիանյայան Գ., Պատմութիւն Հայ Հին դպրութեան (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1932:

Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1858:

Կոստանյայան Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղէմ, 1930:

«Համառօտ պատմութիւն վրաց ընծայեալ Ջուանշէրի պատմչի», Վենետիկ, 1884:

Հացունի Վ., Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, Վենետիկ, 1935:

Հացունի Վ., Կաղանկատվացին կապերը է դարուն, «Բաղմավեպ», 1938, էջ 268-277:

Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1853:

Հովհաննէս Իմաստասեր, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

Հովսեփյան Գ., Գրչութեան արվեստը հին Հայոց մեջ, մասն Գ, Վաղարշապատ, 1913:

Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի. նորագյուտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղէմ, 1931:

Չեռագիր, Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 475:

Չեռագիր, Փարիզի Ազգային Մատենադարանի Հայերեն Հավաքածու, թիվ 114:

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904:

Ղևոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մարկվարտ Յ., Բագրատունյաց ծագումը, Վիեննա, 1913:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913 (քննական):

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղվանից, ի լոյս ընծայեաց Հանդերձ Ժանօթութեամբք Կ. վ. Շահնազարյան, Հատ. Ա-Բ, Փարիզ, 1860:

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860:

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Ղուկասյան մատենադարան, Թիֆլիս, 1912:

Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սարգիսյան Բ., Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, Հատ. Բ, Վենետիկ, 1924:

Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

«Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», Հատ. Ա-Բ, աշխատասիրութեամբ Մ. Տեր-Մովսեսյան, Վաղարշապատ, 1897:

«Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասորկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Հատ. Ա-Բ, Փարիզ, 1859:

Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:

«Վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ որդւոյ Խորոյի Գողթան տեառն», «Սոփիերք Հայկականք», Հատ. ԺԳ, Վենետիկ, 1854:

«Վրթանէսի Քերթովի յաղագս պատկերամարտից», «Միտն», ամսագիր, Երուսաղէմ, 1927, փետրվար, էջ 23-25; մարտ, էջ 61-63:

Տեր-Սկրտչյան Կ., Երուսաղէմի Հովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը, «Արարատ», 1896, էջ 214-215, 252-256:

Տեր-Սկրտչյան Կ., Պավղիկյանք Բյուզանդական կայսրութեան մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղէմ, 1938:

Ուխտանես, Պատմութիւն բաժանման վրաց և Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

«Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832:

Abul-Faradj, Chronicum. Syriacum, Lipsiae, 1789.

Adontz N., Les fêtes et les saints de L'Eglise Arménienne, "Revue de L'Orient chrétien", t. VI (XXVI), Paris, 1927-1928, N3 et 4.

Adontz N., Ašot Erka' ou de fer, roi d'Arménie de 913 a 929, „Annauaire de L'Institut de philologie et d'Histoire orientales", t. I, Bruxelles, 1935.

Adontz N., Tornik le Moine, "Byzantion", t. XIII, Bruxelles, 1938.

Адопц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit notisque selectis instruxit V. Gardthausen, v. 2, Leipzig, 1875.

Вестберг Ф. О., К анализу восточных источников о Восточной Европе, «Журнал Министерства народного просвещения», 1908, март, стр. 1-53.

Brosset M., Histoire de la Géorgie, t. I, SPb., 1842.

Brosset M., *Additions et Eclaircissements à L'Histoire de la Géorgie*, SPb., 1851.
Bury I. B., *A History of the Eastern Roman Empire*, London, 1912.
Chronique de Abou-Djafar-Mohammed-ben-Djarir-ben-Yezid Tabari, par H. Zotenberg, t. III, Paris, 1870; t. IV, Paris, 1874.
Constantine Porphyrogenitus, Imperatorio de Ceremoniis aulae Byzantionae, Bonnae, 1829.
Constantine Porphyrogenitus, De Administrande Imperie, Bonnae, 1840.
Curtius E., *Histoire Greque*, t. I, Berlin, 1857.
Dulaurier E., *Recherches sur la Arménienne technique et hitorique*, Paris, 1859.
Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, t. II, Lipsiae, 1904.
Georgius Cedrenus - Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero supletus et emendatus, t. alter, Bonnae, 1839.
Ibn al-Athir, *Chronicon*, ed. C.J. Tornberg, t. IV, Lugduni-Batavorum, 1863.
Ibn Wadhuh al-Jagubi, *Tarikh*, ed M. Th. Houtsma, Logduni-Batavorom, 1883.
Macoudi, *Les prairies d'or texte et trad.* par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. II, Paris, 1864; t. IV, Paris, 1868.
Markwart J., *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903.
Markwart J., *Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen nation*, Berlin, 1919.
Michel le Syrien, *Chronique*, Editée pour la premiere fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901.
Mirhond, *Histoire des rois de Perse de la dynastie des Sassanides*, trad. par Silvestre de Sacy, Paris, 1893.
Nöldeke Th., *Geschichte der Perses und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari*, Leyden, 1879.
D'Ohsson M. C., *Des peuples du Caucase*, Paris, 1828.
Орбели И., *Надпись 670 г. о построении Аручской церкви, см. «Багаванская надпись 639 г.»*, «Христианский Восток», т. II, вып. 1, СПб., 1913.
Patrologia Orientalis, t. XXI.
Patrologiae cursus completus, Series Graeca, ed. I.P. Migne, t. CXXXII., Paris, 1864=PG.
Petit L., *Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie*, տե՛ս «Византийский временник», т. XI, СПб., 1904, приложение.
Plini Secundi G., *Naturalis historial*, vol. VI, Lipsiae, 1909.
Schlumberger G., *Sigillographie de L'Empiere Byzantin*, Paris, 1884.
Symeonis Magistri ac Logothetae Annales, In.: «Theophanes Continuatus», Bonnae, 1838.
Ter-Mkrтчian K., *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und vermandte Ketzzerische Erscheinungen in Armenian*, Leipzig, 1893.
Theophanis Chronographia, ez recensione Ioannis Classeni, vol.I, Bonnae, 1839.
Theophylacti Symocattae Historiarum libri octo, Bonnae, 1838.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկողայոս Աղոնցի «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունը (Պ. Գ. Հովհաննիսյան) 5

[«Աղուանից պատմութեան» երկրորդ գիրքը]

Ա 13
 Բ 23
 Գ 28
 Դ 43
 [Ե] 77
 [Զ] 96

[«Աղուանից պատմութեան» երրորդ գիրքը]

[Ե] 112
 [Ը] 119
 [Թ] 129
 [Ժ] 138

Հավելված 1. Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու «Աղուանից պատմութեան» առաջին գրքի Ա-Գ գլուխների 149

Հավելված 2. Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի 159

Ծանոթագրություններ 164

Ն. Աղոնցի աշխատության մեջ օգտագործված գրականության ցանկ 172

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅՈՒ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԼ, ԾԱՆՈԹԱԳՐԵԼ

ԵՎ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԵԼ Է

ՊԵՏՐՈՍ Զ. ԶՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Խմբագրությամբ՝ Զակր Քյոսեյանի

Համակարգչային աշխատանքները՝ ՔԴԿ հրատարակչական բաժնի

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին - 2005

ՃԻՄ	.....	[1]
ԸԻ	.....	[2]
ԸՏ	.....	[3]
ԸԶ	.....	[4]
ԸԷ	.....	[5]
ԸԸ	.....	[6]
ԸԹ	.....	[7]
ԸՊ	.....	[8]
ԸՊԻ	.....	[9]
ԸՊԲ	.....	[10]
ԸՊԳ	.....	[11]
ԸՊԴ	.....	[12]
ԸՊԵ	.....	[13]
ԸՊԶ	.....	[14]
ԸՊԷ	.....	[15]
ԸՊԸ	.....	[16]
ԸՊԹ	.....	[17]
ԸՊՊ	.....	[18]
ԸՊՊԻ	.....	[19]
ԸՊՊԲ	.....	[20]
ԸՊՊԳ	.....	[21]
ԸՊՊԴ	.....	[22]
ԸՊՊԵ	.....	[23]
ԸՊՊԶ	.....	[24]
ԸՊՊԷ	.....	[25]
ԸՊՊԸ	.....	[26]
ԸՊՊԹ	.....	[27]
ԸՊՊՊ	.....	[28]
ԸՊՊՊԻ	.....	[29]
ԸՊՊՊԲ	.....	[30]
ԸՊՊՊԳ	.....	[31]
ԸՊՊՊԴ	.....	[32]
ԸՊՊՊԵ	.....	[33]
ԸՊՊՊԶ	.....	[34]
ԸՊՊՊԷ	.....	[35]
ԸՊՊՊԸ	.....	[36]
ԸՊՊՊԹ	.....	[37]
ԸՊՊՊՊ	.....	[38]
ԸՊՊՊՊԻ	.....	[39]
ԸՊՊՊՊԲ	.....	[40]
ԸՊՊՊՊԳ	.....	[41]
ԸՊՊՊՊԴ	.....	[42]
ԸՊՊՊՊԵ	.....	[43]
ԸՊՊՊՊԶ	.....	[44]
ԸՊՊՊՊԷ	.....	[45]
ԸՊՊՊՊԸ	.....	[46]
ԸՊՊՊՊԹ	.....	[47]
ԸՊՊՊՊՊ	.....	[48]
ԸՊՊՊՊՊԻ	.....	[49]
ԸՊՊՊՊՊԲ	.....	[50]
ԸՊՊՊՊՊԳ	.....	[51]
ԸՊՊՊՊՊԴ	.....	[52]
ԸՊՊՊՊՊԵ	.....	[53]
ԸՊՊՊՊՊԶ	.....	[54]
ԸՊՊՊՊՊԷ	.....	[55]
ԸՊՊՊՊՊԸ	.....	[56]
ԸՊՊՊՊՊԹ	.....	[57]
ԸՊՊՊՊՊՊ	.....	[58]
ԸՊՊՊՊՊՊԻ	.....	[59]
ԸՊՊՊՊՊՊԲ	.....	[60]
ԸՊՊՊՊՊՊԳ	.....	[61]
ԸՊՊՊՊՊՊԴ	.....	[62]
ԸՊՊՊՊՊՊԵ	.....	[63]
ԸՊՊՊՊՊՊԶ	.....	[64]
ԸՊՊՊՊՊՊԷ	.....	[65]
ԸՊՊՊՊՊՊԸ	.....	[66]
ԸՊՊՊՊՊՊԹ	.....	[67]
ԸՊՊՊՊՊՊՊ	.....	[68]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԻ	.....	[69]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԲ	.....	[70]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԳ	.....	[71]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԴ	.....	[72]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԵ	.....	[73]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԶ	.....	[74]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԷ	.....	[75]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԸ	.....	[76]
ԸՊՊՊՊՊՊՊԹ	.....	[77]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊ	.....	[78]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԻ	.....	[79]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԲ	.....	[80]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԳ	.....	[81]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԴ	.....	[82]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԵ	.....	[83]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԶ	.....	[84]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԷ	.....	[85]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԸ	.....	[86]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊԹ	.....	[87]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊ	.....	[88]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԻ	.....	[89]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԲ	.....	[90]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԳ	.....	[91]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԴ	.....	[92]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԵ	.....	[93]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԶ	.....	[94]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԷ	.....	[95]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԸ	.....	[96]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊԹ	.....	[97]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊՊ	.....	[98]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊՊԻ	.....	[99]
ԸՊՊՊՊՊՊՊՊՊՊԲ	.....	[100]

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տպարան